

«ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУЕТІ – 2022»

халықаралық ғылыми конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

29-30 қыркүйек 2022

PROCEEDINGS

of the international scientific conference

«THE SCIENTIFIC POTENTIAL OF CONTEMPORARY
YOUTH – 2022»

29-30 September 2022

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции

«НАУЧНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СОВРЕМЕННОЙ
МОЛОДЕЖИ – 2022»

29-30 сентябрь 2022

Астана, 2022

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Қ 22

Редакция алқасы:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

- Қ 22 Қазіргі жастардың ғылыми әлеуеті – 2022: халықаралық ғылыми конф. мат. = Научный потенциал современной молодежи – 2022: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceeding sinternational scientific conference: The scientific potential of contemporary youth – 2022. – Астана: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2022. – 254 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-2749-3

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education.

ӘОЖ 001

КБЖ 72

ISBN 978-601-08-2749-3

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES

SRSTI 11.25.91

THE CONCEPT OF «SOFT POWER» IN KAZAKHSTAN

M.K. Issabayeva

Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana

The article examines Kazakhstan's creation of a positive national image in the context of the international transition of the global world order and focuses on Kazakhstan's main «soft power» tools. The topic is relevant in light of the theoretical and practical significance of «soft power» and cultural influence instruments on the present system of international relations and its actors.

Key words: soft power, national image, Kazakhstan, foreign policy, globalization.

The concept of «soft power» should be mentioned as a term that is actively practiced by the world's largest actors and is widely used in political science. In the study of «soft power», an appeal to the works of the founder of the concept, Harvard University professor Joseph Nye, is of great importance. For the first time, the term was introduced in his 1990 book «Bound to Lead: The Changing Nature of American Power». He later developed his concept in the 2004 book «Soft Power: The Means to Success in World Politics». According to Joseph Nye, «soft power» is based on three resources: «its culture (in areas where it is appealing to others), its political values (when they are lived up to at home and abroad), and its foreign policies (when others perceive them as legitimate and having moral authority)» [1].

It should be mentioned that in the twenty-first century, the means of state influence on international processes and other countries are broadening. If, until recently, a hard power was considered nearly the primary tool of foreign policy: ideological persuasiveness, and cultural attractiveness of a country are now more essential factors of influence than nuclear weapons and economic success. Therefore, today, as the globalization process intensifies, the influence of «soft power» policies is growing.

Kazakhstan, like the world's great countries, is not considered an influential country in foreign policy but has opportunities for the effective implementation of its interests. Thus, the ability to use it correctly is of great importance. Therefore, one of the fundamental challenges of Kazakhstan's foreign policy is to create a favorable image of Kazakhstan in light of the international transition of the global world order.

Kazakhstan's cultural and historical heritage is its main source of «soft power» Kazakhstan is a state located in the Turkic civilization and has preserved the original

values and customs of the Turkic people. The historical location of the Turkic peoples of Kazakhstan provides great opportunities in the field of tourism, education, and culture. Currently, the acquisition of the status of a new administrative center in Turkestan will give a positive impetus to this process. From this point of view, it is necessary to work on scientific, cultural, and political consolidation of the status of Kazakhstan as the epicenter of Turkic civilization. The Turkic culture, to which Kazakh culture belongs, is notable for its emphasis on assimilating the best of what other peoples had to offer. Based on this strategy, the Turks were able to absorb many valuable elements from other cultures and civilizations while also creating their own, which exhibited evidence of originality, which is one of the fundamental principles of the «soft power» idea [2].

Next, Kazakhstan's «soft power» is derived from its transcontinental location. Geographically, Kazakhstan is located very advantageously, as it is located in the center of the Eurasian continent, at the crossroads connecting north and south, west and east. Such a favorable location also served as one of the arguments in determining the main partner in the implementation of the Chinese initiative «One Belt, One Road». In the conditions of the XXI century in the era of globalization for independent Kazakhstan, located in the center of Eurasia, the development of cooperation with neighboring countries and the building of an effective transport infrastructure seems more relevant than ever. Kazakhstan has always supported integration projects that provide it with advantages in the region. The lack of access to the sea greatly reduces the country's transport and logistics capabilities in the export and import of goods. In this regard, China's «One Belt, One Road» initiative significantly increases the transit attractiveness of Kazakhstan in Eurasia.

Moreover, the nature of Kazakhstan is rich in unique places to attract both tourists and researchers. Kazakhstan actively promotes its tourist destinations using modern communication tools: from traditional methods – magazines, television, and outdoor advertising, to digital channels. Kazakhstan is recommended by major American publications such as The Huffington Post. This evaluation covered 17 destinations for an «epic» journey in 2017, with Kazakhstan ranking third [3].

The third main «soft power» tool is education. Education is one of the most profitable sectors [4]. After gaining independence in 1993, Kazakhstan adopted a special «Bolashak» program for young people to study in the best universities in the world and sent educated young people to study. Young people studying abroad, in addition to being influenced by the ideological policy of «soft power» of the country where they went to study, have the potential to influence the place where they went to a certain extent, as representatives of the state from which they came. Therefore, it is necessary to pay attention to the dissemination of Kazakhstani values abroad by these students [5].

Lastly, it is essential to mention citizen diplomacy as one of the primary instruments of «soft power», which refers to the concept that individuals have a duty and a right to influence foreign policy by interacting with other foreign nationals [6]. For example, Kazakh singer Dimash Kudaibergenov has become a real ambassador for the development of the state language. Millions of people of different ages,

professions, and faiths are already learning the language. The Kazakh language has been popularized thanks to the talent of the singer, and most people throughout the world started to be interested in the history of Kazakhstan.

To conclude, it is crucial to note that in the age of globalization, «soft power» policies are viewed as essential components of political life. Simultaneously, it is vital to appropriately employ Kazakhstan's features, which play a key role in foreign policy, as well as to build internal immunity against external «soft power» policies.

Furthermore, the implementation of the «soft power» policy should also be an important policy on the agenda for Kazakhstan, since this is required by the global and regional geopolitical world. It is an unwritten principle that any initiative, integration measure, and the first step is taken first of all to take into account the interests of the party that proposed it. At the same time, it is a matter of time before Kazakhstan gradually replenishes its role as the host of integration initiatives in foreign policy with the steps that form the «soft power» policy.

References

- 1 Nye Joseph S. (2011). The Future of Power. New York: Public Affairs. – p. 84.
- 2 Bulekbayev C. Tyurkskiy vklad v mirovuyu kulturu I civilizatsiyu [«Turkic contribution to world culture and civilization»]. – Almaty, 2016. – 318 p.
- 3 Hu Jintao's report at 17th Party Congress // Xinhua. 24. 10. 2007 [Электронный ресурс]. URL: <http://en.people.cn/90001/90776/90785/6290120.html>.
- 4 Aramais V. Grigoryan, Akop A. Gabrielyan (2016), «Higher Education in the Context of «Soft Power» Approach in the System of International Relations», Scientific notes of ZabGU. Volume 11, № 2. – p. 16.
- 5 Official website of Joint Stock Company «Center for international programs» [Электронный ресурс]. URL: <https://bolashak.gov.kz>.
- 6 Official website of The Center for Citizen Diplomacy [Электронный ресурс]. URL: <https://www.centerforcitizendiplomacy.org/about-us/understanding>.

ҒТАМР 17.82.30

«ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Ә. Аязбаева

Студент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Бұл мақалада ХІ ғасырдағы аса көрнекті ақын, есімі күллі Шығыс елдеріне мәшһүр Жүсіп Баласағұнның әйгілі «Құтты білік» туындысының идеялық мәні талданып, оның тәрбие құралы ретіндегі рөлі анықталады. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны адамдық мектебінің оқулығындай көрінеді. Дастанда айтылатын моральдік, этикалық, дидактикалық, философиялық пікір-тұжырымдарына түсінік беріледі.

Түйін сөздер: Жүсіп Баласағұн, «Құтты білік», адамзат, тәрбие, мінез-құлық, құндылық.

Жүсіп Хас Хажиб Баласағұн – ХІ ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі күллі Шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан-ойшылы, энциклопедист-ғалымы, белгілі қоғам қайраткері. Жүсіп Баласағұнның есімін әлемдік әдебиет тарихына мәңгілік өшпестей етіп жазып қалдырған бірден-бір әдеби мұрасы – «Құтты білік» дастаны. Бұл мемлекетті басқару қағидалары мен принциптерін сөз ететін ел басқарудың ережелері мен заңдарын, мінез-құлық пен әдет-ғұрып нормаларын қамтыған көркем туынды. «Құтты білік» дастаны көтерген ең басты мәселе – тәлім-тәрбие ісі деуге болады. Дастан 85 тараудан тұрса, соның он бес тарауында Жүсіп Баласағұнның тәрбиелік, танымдық идеялары сөз болады. Адам мен қоғам туралы басты екі тақырып қатар жырланса, соның ішінде адам, адами жетілу туралы басым айтылады, себебі сол қоғамдағы негізгі тұлға – жеке тұлғалар. Жеке адамдар өз бойындағы адами көріністерін, адамгершілік сипатын, ерлігін, әділдігі мен бақытын жалғыз жүріп жария ете алмайтыны анық. Демек қоғам адамдардың адами іс-әрекеті қалыптасып, шыңдалатын, жан-жақты жетіліп, бар қырымен көрініс табатын орын. Дастанда әуелі адамгершілік қасиетке сай адам болып жетілу алғашқы мұрат-мақсат деп біледі. Әскербасы, елші, дихан, хатшы, малшы секілді әр түрлі әрекет иелерінің кәсіби іс-әрекеттері туралы мол айтылғанымен әділ, арлы, адал, қанағатшыл болу сияқты әуелгі адам қасиеттерін дәріптеу дастанның басты мұраты болды. Бұл бір тәлім-тәрбиенің сол кездегі ғылыми сипатын көрсете білді. Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дастаны мол мазмұнды арқау еткенімен, негізгі айтар ой адамның жетілу, кісілік кемелденуі, ал сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, құтты ету болды. Дастанның мазмұны өте астарлы, ұғымы

тереңдігі соншалық, оған ерекше мән берсек, шығарманың өзегі толыққанды адам екенін көреміз. Құт, береке, бақ, дәулет толық жетілген адамның еншісі. Толық жетілген адамның өзіне байланысты болатындығы да мазмұнда көрініп тұрады. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны адамдық мектебінің оқулығындай көрінеді [1].

Тәлім-тәрбие мәселесі дастанда бастан-аяқ барлық мәселелерге қатысты түрде қайталанып отырады. Адам бойындағы жақсы мінез-құлық, әдептілік, кішіпейілділік, ең алдымен, адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты деп түйеді. Сол себепті жас нәресте өмірге келісімен-ақ оны дұрыс тәрбиелей бастау – әкешешенің қасиетті борышы екенін ақын жырға қосқан. Ақынның «Өзіңді сақта» деген сөзі кісінің өзін танытар қасиеті – адамдығы мен кісілігіне қатысты айтылған. Адам адамдық, кісілік қасиеттерімен ғана ардақты, қадірлі. Затың, атың адам болған соң қасиетіңе лайық бол, адал бол деп жар салудан ақын жалыққан емес. Дастан негізінде әркімде кездесе бермейтін, әркімге осы кісілікке зәрулік пен қажеттілікке байланысты туса керек. Себебі адам да, көпшілік те осы кісілікке зәру. Кісілік арқылы құрметті, қадірлі болады.

*Кісі екенсің, тәнің сенің – кісілік,
Кісілерге адамдық ет кішіріп...
Кісілікпен танытасың затыңды,
Кісілікпен шығарарсың атыңды (1596)
Кісілерді кісі еткен – кісілік
Кісілікпен аты шығар кісінің (1600) [2].*

«Құтты білік» дастанының мазмұнынан байқайтынымыз – кісі өзін-өзі құрметтеп, кісілікті болып көрінсе, өзіне ғана тән тірлігі мен қасиетін танытады, кісілерге жақсылық, ізгілік жасап, адамдығын асырады. Әйтеуір тірі жүріп кісі атана қою қиын, әркім де кісілік жасап қана адам атанады. Тірліктің де, адам болудың да ақтауы мен кепілі – кісілік пен адамдық. Ал кісілік пен адамдық әл-Фараби айтқандай, даналық пен қайырымдылықтан, яғни ізгілік пен танымнан тұрады. Адамдағы барлық асыл қасиет танып-білу мен ізгі болудан бастау алады. Жүсіп Баласағұнның адамдық пен кісілікті шексіз құрметтеп, дәріптеуі осы танымнан туса керек. Дастанның бүкіл мазмұны кісіліктің қадір-қасиеті, мән-мағынасы, қыр-сырын әңгімелеуге құрылған. Сөйтсе де ақын шығармасының әр тұсында түпкі ойын тыңдаушысына соншалық жеңілдетіп, ашық айтып жеткізуге тырысады. Көбіне қат-қабат қыртысты, күрделі күйде келетін астарлы асыл ойларын тура ашық айтады.

*Ұрпағыңнан ұрпағыңа үлгі ет те,
Кісілікті кісілікпен құрметте (1690).*

Осылайша адамдық пен кісілікті астарлап жеткізетін жолдар қаншама. Он төрт мың жолға жуық дастанның мазмұны халық педагогикасының көзін құрайтын элементтерден тұрады. Бақытты, дәулетті қоғамның мүшесі, әділетті

қауымның өкілдері қандай болуы керектігі, құт дәулеттің (Айтолды) қандай, құтты адам қандай екендігі (462-465 бәйіттер) жырланады. Құттың кейіпін адамға, білікті адамға балаудың өзінде тәрбиелік мән бар.

*Адамдыққа сен де жаса адамдық,
Сонда жаннан төгіледі адамдық (2308)
Жүректілер ар-намысшыл келеді,
Намысты ер тек күресіп өледі (2293)
Жігіттікте кәрілік қамын істесең,
Қартайған соң, жасың жетпес күш кетер (4692) [3].*

Осындай жыр жолдары түрлі мағыналарда қайталанып келіп, адами болудың әдеп-шарттары айтылады. Ас-тәбеттен бастап қиындық, оларды жеңу, қуаныш пен шаттық, адамның өзін-өзі ұстауы міне, осылардың бәрін жақсы әсермен баурайды. Ғұлама ақын ел билеушіге (бегіне) Күнтуды деп ат қойып, күн сияқты сөнбейтін әділдікке балайды. Әділет тұлғасын жырлап, сол бейне арқылы берекелді елдегі бектер қандай болу керектігі түсіндіріледі. Жақсы бек ізгі басшы жақсыны да, жаманды да берекеге бастайды. Бектердің бойынан білімділік, біліктілікті талап етіп, оларды биіктетіп даралай түседі. Сабырлылық, ақыл, ізгілік, қаталдық, мейірімділік бектерге қажетті қасиеттер деп көрсетіледі. 2002-2004-2032-2033-бәйіттерде зұлымдық, надандық, парақорлық туралы жырланады. Ж. Баласағұнның ойынша жақсы адам 2 түрлі: бірі бек те, бірі дана елбасы, ізгі, ұлағатты адам да екі түрлі: бірі ұстаз да, екіншісі шәкірті. Осылайша жырлай келе қадірлі, қасиетті нәрсе білімді, біліктілікті уағыздайды. Ұшқалақтық, ызақорлық, қызбалық, ашкөз, сұғанақтық, өтірік, опасыздық – осының бәрі орта ғасыр ғұламасының сөзімен айтқанда надандықтың белгісі.

*Ақыл-шырақ, қара түнді ашатын,
Білім-жарық, нұрын саған шашатын (288).*

Білім мен ақылдың шапағатын түрлі-түрлі астармен жырлайды [3]. Адамның бақытты болмағы қоғаммен байланысты екенін ақын жақсы біледі. Ал қоғамды, елді түзеу ақыл, білімнің ғана ісі екенін де түсінеді. Кітаптың алғашқы беттерінен-ақ адамгершілік, білім мен тіл өнері, адам баласының қадір-қасиеті біліммен, ақылмен екендігін айтудан бастауы тегін емес.

*Ақыл – бұйда, ере түссең – жетелер,
Сөйтіп, арыз-тілегіне жетер ер! (155).
Біліксіздер – надан, көзін байлаған,
Білімдіден өнеге ал, ей надан! (175).*

– деген алғашқы беттеріндегі ұлағатты сөздердің өзі-ақ оқырманды баурап, ақынның негізгі ойларына жетелейді. Білім, ақыл, адамшылық, қайырым

идеялары көлемді дастанның барлық тарауын кеулеп өтеді, әр қырынан әспеттеледі.

Жүсіп Баласағұнның сол 1069 жылы:

*Қызбалық – сұм, ақыл-естен тандырар,
Жайсаң ерді ашу қапы қалдырар! (335)
Білім – байлық, азаймас һәм жоғалмас,
Еш қарақшы, ұрыға да тоналмас! (310)
Кісі мәңгі болмас, мәңгі – ат, ары,
Мәңгі қалар оның жақсы атағы! (229).*

– деп жазса, бір таңданарлығы осынау өлең жолдарындағы ақын ойлары халық даналығында күні бүгінге дейін сақталып келгені. Ақын сол кездегі ұлан-байтақ өлкені жайлаған түркі халықтарының рухани өмірінің, халықтық эстетиканың мәнін қағазға түсірген. Адамшылықты, жақсы атты бол. Жүрген тынып, тынған ақыр өледі. Уақыт та, өмір де бір орында тұрмайды. Келген кетеді. Туған өледі. Бай бол мейлі, кедей бол мейлі бір қара жердің қойнында теңелер. Ал, жақсының өзі өлсе де, аты өлмейді. Жаман ат та сондай. Құттың құты, бақыттың бесігі билік те, байлық та емес, адамшылық. Адамдық. Адам бол, арлы, ізгі бол. Міне, Жүсіп Баласағұн дастанының көкірекке құяр бір сыры [4].

Қорыта келсек, «Құтты білік» – қазақ жұртшылығының рухани алтын қазығы. Ғажайып сөз зергері Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнның «Құтты білік» дастанының әдеби, тарихи, ғылыми мәні зор. Дастан көне түркі өркениетінің мәуесі болғанымен жалпы адамзаттық, адамгершілік, имандылық мұраттарды терең толғап, күллі адам баласына тән ізгі қасиеттерді ұлағат етіп ұсынады. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында айтылатын ақыл-парасат, оқу-білім, бала тәрбиесі, адамдардың өзара қарым-қатынасындағы ізеттілік, тілге сақ болу керектігі, қарттарға құрмет, ел басқаратын әкімдерге қажетті ізгі қасиеттер, тағы басқалар жайындағы моральдік, этикалық, дидактикалық, философиялық пікір-тұжырымдары келешек ұрпақ үшін ғибратқа толы асыл мұра болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана, 2004.
- 2 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы, «Жазушы», 1986.
- 3 Егеубаев А. Кісілік кітабы. – Алматы, 2000.
- 4 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы, 2019.

SRSTI 16.01.45

COMMUNICATIVE COMPETENCE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

A.E. Gabdesheva, A.S. Sissekeshova

Mahambet Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk

This paper is an attempt to explore the term communicative competence in a foreign language. The study focuses on the perceptions of teachers and students on what communicative competence means, and how they perceive each component of the communicative competence of English. Communicative language teaching or CLT has some potential benefits to be applied for English language teaching or ELT. The pedagogic process could be improved because the communicative approach brings social skills for students.

Key words: Communicative Competence, English as a Foreign Language, notion, language competence, spontaneous situation.

English teaching-learning occasion is usually oriented to imply communicative occasion and competence. English language teaching or CLT approach is close with the social implementation of the communicative occasion. It is very easy to be understood because language application for social interaction and practice must be included for any language study type. It is why the communicative approach of CLT is needed to increase its effectiveness, efficiency, and competence target. Communicative competence in ELT is complex so that English practitioners or teachers need to understand it deeply before applying CLT approach. Understanding communicative competence appropriately guides English practitioners to prepare material and strategies for applying CLT properly.

CLT application is discussed from six aspects which comprise terminology, materials, teachers' role, students' position, potential obstacles, and alternative strategies. All of them are based on previous study reviews and exploration. Results of the review are proposed for English practitioners or teachers [3].

The development of the new and modern means of communication (telephone, television, computers) especially of the Internet is another reason why more and more people want to learn English. This ever-growing usage of the electronic mail, of the Internet led to an increasing number of the members of the global community faced to a serious need to overcome the language barrier. Consequently, it is necessary to find some measures so as to force students realize the importance of English for their further development, and also, the necessity to learn a correct English language,

otherwise, the use without any constraints and norms would probably bring about a chaotic evolution of the foreign language and the appearance of different «forms» of English. Still, it is English teacher who must teach himself in the first place how to better use computers and Internet so as to be able to supervise and encourage students in this respect. Therefore, all faculties should have a specialized laboratory: «The Foreign Languages Laboratory» where students may learn English and other languages assisted by computers.

So what does a data base mean when referring to resources for an English practical course to be taught to the students of different specialties and faculties? They should be: special reading, pronunciation, writing, vocabulary programs very useful for reviewing, consolidating and improving the general, basic language knowledge; specialized materials for any specialties: dictionaries (monolingual, bilingual, specialized), atlases, encyclopedias. The materials should cover all the language skills (listening, reading, speaking, and writing) and they should be offered to students according to their level of language knowledge (beginner, intermediate, advanced). On the other hand, there are plenty of useful web pages extremely helpful for practicing grammar and vocabulary, reading or writing as well. Some of the grammar exercises are games. Besides all these resources available on the Internet, computers may be excellent means of varying the monotony of any reading, translating exercise. Students themselves may be in the position of creating their own database regarding the issues and topics discussed during English practical courses. They may work in teams and conceive PowerPoint project presentations both when it comes to 1st year students and the ‘general English’ about ‘general topics’ and 2nd year students with economics issues and special terminology. Students learn better if there is diversity and the pace changes frequently and they do not have time to get bored. Thus, computer presentations appeal to them and it is a great aid in many respects: students access the Internet data in order to find and select the needed materials for their projects; they work in a team; they use English in their reading, assessing, selecting, conceiving activities, not to mention the fact they have to present the materials in English, to speak freely and fluently while the rest of the class watches the slides on computer screens.

The terminology is neither very easy nor very difficult. What we mean by this statement is that most of the new concepts describing economic and other phenomena come from Latin or Greek. Anyway, the spelling and pronunciations are an issue here and teachers should help students learn the proper orthography, spelling or pronunciation so as to prevent them from making serious mistakes. The specialized materials of English for specific purpose – here for economics – exist either on the Internet or on CD-ROM: numerous atlases, encyclopedias, textbooks, programs that should be studied not only for the information, but also for the terminology.

English teachers ought to settle some research papers: case studies, scientific articles, summaries, book presentations so as to activate, refresh and improve the vocabulary useful for economics students. Students need to fulfill their education, to enlarge their horizon and being in touch with what happens worldwide is essential. Generally speaking, students need to be presented lists of journals in English,

newspapers, magazines, as well as dictionaries and encyclopedias available on the Internet, to be accustomed to use search engines – Google, Yahoo, and etc – so as to be able to permanently get in touch with the needed specialized information as well as with English language.

Consequently, we can state that nowadays it is out of question that computers are an extremely useful tool for learning a foreign language (especially English which is actually called the language of computers and of the Internet) or that handling a foreign language is essential for the proper intellectual development of any individual or society. As a conclusion, it is the English teachers' task and duty to elaborate, design, create computer assisted teaching strategies focused on the individual research and using the resources available on the Internet until we will get further more advanced technological equipment.

Communicative language teaching makes use of real-life situations that necessitate communication. The teacher sets up a situation that students are likely to encounter in real life. Unlike the audio-lingual method of language teaching, which relies on repetition and drills, the communicative approach can leave students in suspense as to the outcome of a class exercise, which will vary according to their reactions and responses. The real-life simulations change from day to day. Students' motivation to learn comes from their desire to communicate in meaningful ways about meaningful topics. The communicative approach could be said to be the product of educators and linguists who had grown dissatisfied with the audio-lingual and grammar-translation methods of foreign language instruction.

References

- 1 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теория. – Алматы, 2005. – 262 с.
- 2 Warschauer M. The Changing Global Economy and the Future of English Teaching, TESOL Quarterly no. 34, 2000. – p. 511-535.
- 3 Jansem A. Teaching Practices and Knowledge Base of English as a Foreign Language Teachers' Communicative Language Teaching Implementation. International Education Studies. 2019, 12(7). – p. 58-66.
- 4 West A.J. Adaptation of Communicative Language Teaching Methodology to an English Textbook for English Language Learning of NIDA Students. PASAA: Journal of Language Teaching and Learning in Thailand. 2016. – p. 25-52.

ҒТАМР 03.20

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДАҒЫ XX Ғ. АЯҒЫ МЕН XXI Ғ. БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

А.Е. Қажакпар

Магистрант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының негізгі зерттеу бағыттарының бірі Солтүстік Қазақстанның энеолиті болды. Одан кейінгі жылдары Көкшетау облысының аумағында бірқатар ескерткіштер ашылғандығы туралы аталған мақалада тілге тиек етілген.

Түйін сөздер: тарих, археология, Қазақстан, зерттеу, ғылым.

Археология – тарих ғылымының ежелгі дәуір мен орта ғасырдағы адамзат қоғамы дамуының заңдылықтары мен негізгі кезеңдерін зерттейтін саласы.

Басты зерттеу нысаны алғашқы қауымнан, ерте заман мен орта ғасырлардан қалған материалдық ескерткіштер: еңбек құралдары, қару-жарақ түрлері, мекен-жай, қоныстардың, керуен сарайлар мен әскери бекіністердің жұрты, үй-іші заттары, зираттар, обалар. Бұл заттар ғылымда археологиялық ескерткіштер деп аталады. Олар топыраққа көміліп, жер астында қалып, қалалар мен бекіністердің қираған орындарында бірнеше қабаттардан тұратын төбелер пайда болады. Мұндай қатпарлар археологияда мәдени қабаттар деп аталады. Археология (гректің *archaios* – ескі, *logos* – ғылым деген сөздерінің қосылуынан шыққан) термині біздің заманымыздан бұрынғы IV ғасырда көне заманды зерттейтін ғылым ретінде (Платон) қолданыла бастағанымен, ғылыми археологиялық зерттеулер Еуропада қайта өркендеу дәуірінде ғана жүргізілді. Қазақстан мен Орта Азияда археологиялық зерттеулер XIX ғасырдың 70-жылдарында бастау алды және олар Василий Радлов, Николай Веселовский, Петр Лерх, Василий Бартольд есімдерімен байланысты. 1920-1930 жылы Әлкей Марғұлан, Сергей Руденко, Александр Бернштам басқарған экспедициялар Қазақстан жерінде күрделі археологиялық барлау, қазба жұмыстарын жүргізді. 1946 жылы Қазақстан Ғылым академиясының құрамында Тарих, археологиялық және этнографиялық институты, ал 1991 жылы археология бөлімі негізінде жеке Археология институты (1973 жылдан археология мұражайы жұмыс істеді) құрылды. Ол республикадағы археологиялық зерттеулердің орталығына айналды. Орталық Қазақстанда қола дәуіріне

жататын Беғазы, Ұлытау, Беласар зираттары, Атасу, Бұғылы қоныстар зерттелді. Жетісуда Бесшатыр, Кеген маңында табылған обалар сақ-скиф мәдениеті жөнінде көптеген мағлұматтар берді және олардың Алтай мен Днепр бойында кездескен скиф обаларымен «туыстас» екендігі дәлелденді. Оңтүстік Қазақстанда палеолит қоныстары тыңғылықты зерттеліп, оның Андронов мәдениетінің негізгі аймақтарының бірі болғандығына ғылыми тұжырым жасалды. Солтүстік Қазақстанның қола дәуірінің хронологиялық классификациясы жасалды. 1970 жылдан Қазақстан мен Орта Азияның мәдени орталықтарының бірі болған Отырар алқабының ескерткіштерін зерттеу қолға алынды. Шығыс Қазақстандағы Шелекті сақ обаларындағы, Жетісудағы Есік қорғанында, қала мәдениеті жөнінде мол мағлұмат берген Отырар мен Құйрықтөбеде жүргізілген қазба жұмыстары қазақ халқының көне және орта ғасыр кезіндегі тарихы, тайпалар мен ұлыстардың материалдық мәдениетінің сабақтастығы жөнінде дәйекті ғылыми тұжырымдар жасауға негіз қалады [1, 26 б.].

Қазіргі Ақмола облысының аумағында орналасқан археологиялық жәдігерлер туралы алғашқы мәліметтер ғылыми әдебиеттерде XIX ғасырдың бірінші ширегінде кездеседі. Қазақстанға Ресейдің экономикасы мен саясатының ықпал ету салаларына араласуы аймақты зерттеу қажеттілігін тудырды, өйткені жаңа аумақтар географиялық тұрғыдан да қарастырылмаған еді.

1820 жылы «Сибирский вестник» журналында И.П. Шангиннің күнделігі жарияланған еді. Мұнда автор Имантау көлінің оңтүстік-батыс жағасында орналасқан мыс рудасының ежелгі игерілуін және жақын жердегі қорғандарды көрсетеді. Сол жылы Пресногорьков бекінісінде «Майор Набоков мырзаның басқаруындағы экспедиция» деп аталатын жасақ құрылды. Экспедицияның дала журналында Жақсы көлінің солтүстік жағында орналасқан жерлер сипатталған.

Тек XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Императорлық археологиялық комиссия қазақ даласының солтүстік бөлігі аумағындағы көне жәдігерлерді тікелей зерттеуге кірісті. Ал 1894 жылы Көкшетау ауданында алғаш рет археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Көкшетау қаласынан сегіз шақырым жерде Чаглинка өзенінің ескі арнасына жақын жерде орналасқан бес қорғанның екеуі қазылған еді. Тас жәшіктерге салынған қорымдар, жылқы мен ит сүйектері, ою-өрнек салынған ыдыстың сынықтары табылды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімі де Қазақстанды зерттеуге айтарлықтай күш салды. Сонымен, 1876 жылы Көкшетау уезінің оңтүстік-батыс бөлігіне саяхат жасап, атақты саяхатшы, географ И.Я. Словцов 1881 жылы Омбыда басылған «Саяхат жазбаларында» былай деп жазады: «Көшпелілерді де, отырықшы тұрғындарды да қанағаттандыратын көркем табиғат, сондай-ақ темір, мыс, алтын сияқты әркімге қазба байлықтардың қосындысы адамның көңілін ерекше өзіне аударғандай болды, мұны көптеген деректер дәлелдейді. бейіттер, тас әйелдер, жақын маңдағы жартастардың сынықтары мен тас қорғандардан

тұрғызылған қорғандар, ежелгі тұрғындардың ұрпақтар жадында қалғандай...» [2, 256 б.].

1938 жылы И.Я. Марр атындағы материалдық мәдениет тарихы институты Степняк қаласы ауданындағы көне жұмыс орындары, атап айтқанда алтын өндіру – Сталин атындағы шахта, Бестөбеде барлау жүргізді. Бурабай маңынан зерттеу барысында қола дәуіріне жататын қызықты археологиялық тау-кен әдістері табылды. Өлкенің көне тарихын зерттеудегі елеулі оқиға 1940 жылы Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайы мен Көкшетау облыстық тарихи-өлкетану музейінің біріккен экспедициясы болды. Экспедицияны Солтүстік Қазақстан мұражайының ғылыми қызметкері Е.А.Попов басқарды. Жасақтың жолы Қопа көлін айналып, Чаглинка өзенімен Айдабол көліне дейін және Терсбұтақ өзенінің жоғарғы ағысына дейін өтті. Экспедиция нәтижесінде Кеңөткел, Викторовка, Красный Яр және т.б. ауылдарының аумақтарынан көптеген бейіттер мен орындар табылды. Өңірдегі көне жәдігерлерді зерттеудің 60 жылдан астам тарихына қарамастан, Солтүстік Қазақстан археологиялық тұрғыдан жеткілікті түрде зерттелмеген. 1954 жылға дейін бұл жұмыс таза кездейсоқ сипатта болды және тек көтеру материалдарын жинаумен, жеке қорғандарды қазумен және археологтардың қысқа сапарларымен шектелді [3, 98 б.].

Өткен жылдарда жинақталған деректер бойынша қола дәуірі мен ерте темір дәуірінің материалдық мәдениетінің қалдықтары жалпылама түрде аталып өтті. Алайда бұл ақпарат жүйеленбеген және шын мәнінде бұл зерттеулерге ғылыми талдау жасалмаған.

Ең ежелгі халықтың өмірінің қалған кезеңдері ғылым үшін бос орын болды. Солтүстік Қазақстанның тың жерлерін игеру аймақтарына археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Олар материалдық мәдениет ескерткіштерін есепке алу және кейбір табылған ескерткіштерде таныстыру қазбаларын жүргізу мақсатында барлау сипатында болды.

Көкшетау облысында неолит дәуірінің бес орны, қола дәуірінің жеті қонысы, бір уақыттағы 15 қорым және ерте көшпелілердің 100 қорғандары анықталды. Бес жерде қазылған, 29 «қоршау» – қола дәуірінің және тоғыз сақ-сармат заманының қорымдары. Х.А. Алпысбаев экспедициясының Біржан сал ауданындағы Мәдениет ауылынан шығысқа қарай 5 шақырым жердегі Обала орнында жүргізген қазба жұмыстары тас дәуірі орнының алғашқы қазбалары болды. Алынған материалдар оны біздің дәуірімізге дейінгі 2-3 мыңжылдықтарға жатқызуға мүмкіндік берді және неолиттік дәуірге жатқызылған. Айдабол көлінің оңтүстік-шығыс жағалауындағы Айдабол I қорымының, Октябрьское ауылынан 7 км жерде, Чаглинка өзенінің жағасындағы қола дәуірі қорымының, Шаглинка I қонысының барлау қазбаларынан алынған мәліметтер. Кенеткөл ауылы, қола дәуірі ескерткіштерінің мәдени қатысын нақтылады. Олар Андронов мәдени-тарихи қауымдастығының Алакөл және Федоров кезеңдерінің ескерткіштеріне жатады.

Қазақстанның солтүстік аймақтарын жүйелі түрде зерттеу 1966 жылы ғана қолға алынды. 1967 жылы белгілі ғалым, тарихшы-археолог

Г.Б.Здановичтің Петропавл педагогикалық институтының базасында ұйымдастырған Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының көп жылғы зерттеулерінің нәтижесінде көлемді, нақты дәлелденген материал алынды.

1966 жылдан 1980 жылдардың басына дейін экспедиция Солтүстік Қазақстан, Көкшетау, Целиноград облыстарында ауқымды геологиялық барлау және стационарлық жұмыстар жүргізді. Барлау жолдары осында ағып жатқан барлық дерлік өзендердің жағасынан өтті, ондаған үлкенді-кішілі көлдер зерттелді. Тек Чаглинка өзенінің құйма көлдері мен салаларында тас дәуірінің 30-ға жуық орны зерттелген. Оның бесеуі қазылған. Кейінгі мезолит материалдары Виноградовка учаскесінен алынған. Куропаткино ауылының жанындағы Чаглинка өзенінде учаске-цех қазылды. Сол өзеннен, және Көкшетау қаласының оңтүстігінде тас дәуірінің тағы 10 шақты нысаны табылды.

Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының негізгі зерттеу бағыттарының бірі Солтүстік Қазақстанның энеолиті болды. Одан кейінгі жылдары Көкшетау облысының аумағында бірқатар ескерткіштер ашылды: Ботай типі: Роцинское ауылы, Васильковка IV, Красный Яр, Көк шығанағы учаскесі (Щучинск ауданы). Мұндай ескерткіштердің эксцентриктігі, зерттелмегендігі жан-жақты зерттеуді қажет етті. Бұл Солтүстік Қазақстанның неолит дәуірінің мәдени-хронологиялық мәселелерін шешуге ғана емес, сонымен қатар соңғы тас дәуірінің шаруашылық жүйелері мен әлеуметтік құрылымдарын қайта құруға мүмкіндік берді.

1983 жылы Ботай обасында «Энеолиттік қоныстарды далалық зерттеу әдістері және палео-экономикалық қайта құру мәселелері» деген тақырыпта Бүкілодақтық көшпелі семинар өтті. Нысанның ерекше сақталуына байланысты мамандар мәдени қабаттың қалыптасу тарихына, тұрғын үй және шаруашылық ғимараттарының құрылысына, елді мекеннің өндірістік топографиясы мен стратиграфиясына құнды бақылаулар жасай алды. Солтүстік Қазақстанның көне тарихын зерттеу тарихында алғаш рет Ботай қонысындағы материалдарды талдауда тәжірибелік қайта құру әдістері қолданылды.

Атақты археолог В. Зайберттің «Жайық-Ертіс өзені аралығының энеолиті» атты монографиясында энеолит дәуірін зерттеудің он жылдан астам нәтижелері жинақталған. Ақмола облысындағы археологиялық зерттеулердің негізінде біршама қорымдар, обалар, тарихи жәдігерлердің тарих бетінде мұра ретінде қалғандығы баршамызға аян [4, 186 б.].

Қазақстан мәдени мұраны сақтап қалу мен пайдалану мәселелеріне ерекше мән беріп отыр. Дамыған елдерде әл-ауқат деңгейінің жоғары болуының өзі бұқаралық туризмнің дамуына, туристік индустрияның қалыптасуына ықпалын тигізіп келеді, ал бұл «Мәдени мұраға» деген көзқарасты экономикалық жағынан жақсарта түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Ғылымтану. Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. – Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2006 ж. – 430 б.
- 2 Малинин Г.В., Дунаев В.Ю., Курганская В.Д., Нысанбаев А.Н. Теория и практика межэтнического и межкультурного взаимодействия в современном Казахстане. Учебное пособие. – Алматы, 2002.
- 3 Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ., Жұмағанбетов Т. Қазақстан археологиясы. – Алматы, 2006.
- 4 Зайберт В.Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. – Петропавловск: Изд-во Северо-Казахстанского университета, 1993. – 249 с.

ҒТАМР 17.71.91

ДИСКУРС: МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ДИАЛОГ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-КОММУНИКАТИВТІК АРАҚАТЫНАС

Т.Ж. Ұлықбекова

Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Бұл мақалада дискурстық тілдің қолдану аясындағы қызметі жөнінде сөз етіледі. Тілдің қолданылуы оның әлеуметтік, саяси және тарихи жағдайына байланысты. Дискурстық талдау көптеген гуманитарлық және әлеуметтік пәндерде, соның ішінде лингвистика, әлеуметтану, және мәдениеттануда кең таралған сапалы зерттеу әдісі бойынша табылады. Дискурстың екінші түсінігі социолінгвистикалық, әлеуметтік-психологиялық. Мақалада дискурстың талдау жұмыстарымен таныстырылады. Тілдің әртүрлі типтерінің мақсаттары мен әсерлері, қарым-қатынас кезіндегі мәдени ережелер мен келісімдер. Дискурс пен қоғамның әлеуметтік және мәдени дамуы арасындағы байланысты зерттеу мәселелеріне ерекше назар аударылады. Бұл мақаланың өзектілігі қазіргі заманғы қоғамдық пікірлерді қамтитын дискурстың жаңа түрі, көпшілік алдында сапалы сөйлеу, риторикалық шығарма және абсолютті медиа-дискурстың сөйлеу жанрлары қамтиды. Дискурс пен қоғамның әлеуметтік және мәдени дамуы арасындағы байланысты зерттеулерге негіздеме берілген.

Түйін сөздер: дискурс, талдау, қоғам, тіл, қарым-қатынас.

«Дискурс – бұл мәтін мен коммуникативті жағдайдың бірлігі» – дейді профессор В.И. Карасик. Ол дискурсты зерттеудің үш тәсілін атады. Бірінші тәсіл, дәстүрлі, тақырыптық тәсіл: мұнда экологиялық, гастрономиялық және кез келген басқа дискурс туралы айтуға болады. Бұл нысанды түсінудің түпкілікті нәтижесі. Бұл тәсілдің тағы бір өлшемі – ақпараттың берілу жолы [1]. Субтекстке, жасырын мағыналарға, ақпаратты тікелей не жанама түрде көрсетуге байланысты көптеген сәттер кездеседі. «Коммуникативті жағдайдың өзі мәтіннен бөліп алуға болатын субтекстің мөлшерін түсіндіреді» – дейді В.Карасик. Әдетте біз рецепттерден немесе қарапайым күнделікті мәтіндерден терең мағына іздемейміз. Егер мұндай күнделікті жағдайда бізді түсінбейтін болса, онда біздің арамызда елеулі айырмашылықтар бар. Осыған байланысты профессор В.Г. Борботко «Дискурсивті» және «рекурсивті» тұжырымдарды қарама-қарсы қойған. Дискурсивті дегеніміз – бұл жаңа идеялар туындату. Рекурсивті – «қалайсың», «ештеңе» секілді сөздердің сөйлеушілердің бір-бірін қайталайтын сөздерін айтады. Бірнеше онжылдықтар ішінде «дискурс» термині

ғылыми қызмет салаларында кеңінен таралған – ең алдымен лингвистика, психолінгвистика, психология, әлеуметтану, философия, этнографиядан басталды. «Дискурс» коммуникативті құбылысты, мәтіннің өзінен және оның ішкі тілдік компоненттерінен тұратын, жеңіл түсіндірілетін лингвистикалық форма. Дискурс үшін мәтін негізгі компонент екенін ескеру маңызды. Бірақ «мәтін» және «дискурс» ұғымдары негізінен екі бөлек. «Дискурс» ұғымы динамикалық сөйлеумен сипатталады, ол ауызекі қарым-қатынас процесінде дамиды. «Мәтін» өзгеруге бейім емес. Ол статикалық лингвистикалық қызмет етеді. «Дискурс» осы екі қызметті біріктіреді: динамикалық лингвистикалық үдерісті де, әлеуметтік контексті де қолданады. Сондықтан, біз «дискурс» терминінің «мәтін» ұғымымен тығыз байланысты екендігін байқадық [2].

Дискурстың екінші түсінігі социолінгвистикалық, әлеуметтік-психологиялық. Бұл түсініктегі дискурс дегеніміз – олардың ойларында өзіндік идеялары, тұжырымдамалары бар белгілі бір типтегі адамдардың өзара әрекеттесуі, ұғымдармен алмасуы. Ғалымдар дискурстың екі түрін ажыратады: тұлғаға бағытталған және мәртебеге бағытталған.

Жеке тұлғаға бағытталған тип дегеніміз – бір-бірін жақын білетін адамдар арасындағы байланыс. Мұндай байланыс екі кіші түрге бөлінеді: күнделікті және тұрмыстық. Тұрмыстық қарым-қатынас дегеніміз – достар арасындағы, отбасы мүшелері арасындағы, бір-бірін жақсы білетіндердің өзара байланысы. Күнделікті экзистенциал – бұл бір-бірімен жақсы араласатын адамдар арасындағы байланыс, ал бұл тип көркем мәтін арқылы байланысады. «Мен көркем мәтін туралы басқа позициядан айтып отырмын» – деп түсіндіреді профессор В. Карасик. Бұл тәсіл «қатысушылары» – күнделікті қарым-қатынаста да қоғам мәдениетінің нормаларымен сөйлесетіндер. Олар – дүкендерде, емханада, дәріханада, офистегі қызметкерлердің ресми байланысы.

Осы тәсілдердің әрқайсысына тән нәрсе – тілді әлеуметтік-мәдени тұрғыдан түсіндіруге ұмтылу және сол арқылы тілдік ерекшеліктерді әлеуметтік факторлармен байланыстыру. Тіл мен әлеуметтік факторлар арасындағы қарым-қатынас шешуші болып саналады. Теория бойынша әңгімелесу не әлеуметтік өмірді түсінудің кілті ретінде (мысалы, социолінгвистикалық тәсілдерде), немесе тілдің өзінің табиғатын жарыққа шығарудың тәсілі ретінде көрінеді. Сұхбат әлеуметтік контекстен туады да әңгімені басқарады және сөйлесушілер арасында байланыс қалыптастырады. Бұл формальды лингвистикадан алшақтап, дискурсқа деген қызығушылықты тудырады. Ресми грамматикада сөйлемдердің лексикалық және грамматикалық қасиеттеріне көңіл бөлінеді, ал әлеуметтік бағытталған функционалдық тәсілдер тек грамматика мен сөздікке ғана емес, сонымен бірге қоршаған дискурсты талдауға, яғни әлеуметтік контекстегі мәтіндерді талдауға бағытталған.

Дискурс – бұл тілдің қолдану аясындағы қызметі. Біздің күнделікті өміріміз – таңғы аста сөйлесуден бастап, газет оқуға, автобуста әңгімелесуге және сыныпта сабақ беруге дейін жалғаса береді.

Дискурстық талдау дегеніміз – жазбаша немесе ауызекі сөйлеу тілін оның әлеуметтік жағдайына байланысты зерттеу әдісі. Оның мақсаты – тілдің өмірлік жағдайларда қалай қолданылатындығын түсіну. Дискурсты талдау кезінде сіз келесі мәселелерге назар аудара аласыз:

- Тілдің әр түрлі типтерінің мақсаттары мен әсерлері;
- Қарым-қатынас кезіндегі мәдени ережелер мен келісімдер;
- Құндылықтар, сенімдер мен болжамдар қалай жеткізіледі.

Тілдің қолданылуы оның әлеуметтік, саяси және тарихи жағдайына байланысты. Дискурстық талдау көптеген гуманитарлық және әлеуметтік пәндерде, соның ішінде лингвистика, әлеуметтану, антропология, психология және мәдениеттануда кең таралған сапалы зерттеу әдісі болып табылады.

Дискурстық талдау не үшін қолданылады? Дискурстық талдау жүргізу – тілдің қалай жұмыс істейтінін және әртүрлі әлеуметтік контексттерде мағынаның қалай өзгеретінін тексеру. Оны кез келген жазбаша немесе ауызекі сөйлеу тілдегі дауыс ырғағы мен ым-ишараттың вербалды емес аспектілеріне қолдануға болады.

Дискурсты талдауға жарамды материалдар:

- Кітаптар, газеттер және мерзімді басылымдар;
- Брошюралар мен жарнамалар сияқты маркетингтік материалдар;
- Іскери және мемлекеттік құжаттар;
- Веб-сайттар, форумдар, жазбалар және әлеуметтік желілердегі түсініктемелер;
- Сұхбаттар мен әңгімелер.

Дискурстың осы түрлерін талдай отырып, зерттеушілер әлеуметтік топтардың қалай байланысатындығын түсінуге тырысады. Дискурстық талдаудың басқа әдістерден айырмашылығы: тілді қолдану ережелеріне ғана назар аударатын лингвистикалық тәсілдерден айырмашылығы: дискурстық талдау – тілдің контекстік мағынасына баса назар аударады. Бұл қарым-қатынастың әлеуметтік аспектілеріне және адамдардың белгілі бір нәтижеге жету үшін тілді қалай қолдануына байланысты (мысалы, сенімділікті қалыптастыру, күмән тудыру, эмоция тудыру немесе жанжалды басқару). Дискуссияны дыбыстар, сөздер немесе сөз тіркестері сияқты кішігірім тілдік бірліктерге аударудың орнына, бүкіл сөйлесулер, мәтіндер немесе мәтіндер жинақтары сияқты үлкенірек бөліктерді зерттеу үшін дискурсты талдау қолданылады. Таңдалған дереккөздерді бірнеше деңгейде талдауға болады. Дискурстық талдауды қалай жүреді?

Дискурстық талдау – мәтіндерді талдауға арналған сапалы және интерпретациялық әдіс. Материалды егжей-тегжейлі контекст туралы білімге негіздеп түсіндірілуі керек. Дискурсты талдауға мысал келтірсек:

«Шаңырақ» сөзі ұғым бойынша – киіз үйдің ең жоғарғы бөлігі. Бұл адамдардың бәрі білетін ең негізгі басты сипаты. Шаңыраққа қатысты бата-тілектер, мақал-мәтелдер қалыптасқан. («Шаңырағың биік болсын!»; «Шаңырағың шайқалмасын!»; «Керегең кең болсын!»).

«Бесік» сөзі ұғым бойынша – өмірге жаңа келген періште – сәбидің ақ отауы. Бесікке қатысты бата – тілектер, ырымдар, нақыл сөздер мен афоризмдер қалыптасқан. Жазушы М. Әуезовтың «Ел боламын десек, бесігінді түзе» деген ұлағатты сөзінің мән-мағынасына ой салсақ, тәлім-тәрбие ұрпақты дүниеге келуінен басталады.

Қазіргі заманғы қоғамдық пікірлерді қамтитын дискурстың жаңа түрі көпшілік алдында сапалы сөйлеу, риторикалық шығарма және абсолютті медиа – дискурстың сөйлеу жанрлары. Қазіргі қоғамның маңызды параметрлері:

1) Қоғамдық дискурста сөйлеуші жеке тұлға болып табылады коммуникативті құзыреттілігі жоғары спикер (журналист, жазушы, актер, ғалым, саясаткер және т.б.). Ол үшін сөйлеу беделін сақтау мен имидж құрудағы маңызды фактор болып табылады. Сөйлеушінің жоғары әлеуметтік мәртебесі оның көзқарасы қоғамдық пікірге ықпал етеді.

2) Қоғамдық дискурс байланыс құралдары арқылы да, бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен де жүзеге асырылады.

3) Қоғамдық дискурсқа жүгінгенде: дискурс тақырыбы барынша кең мағыналы көпшілік аудиторияға қызықты болуы керек. Қоғамдық дискурстың тақырыбы ең алдымен қатысушыларға байланысты анықталады (саясат, экономика, этика, мораль, денсаулық және т.б. мәселелер).

4) сөйлеу тақырыбы кең аудиторияға қол жетімді және түсінікті болатын лингвистикалық және сөйлеу формаларымен жүзеге асырылуы тиіс.

Дискурс пен қоғамның әлеуметтік және мәдени дамуы арасындағы байланысты зерттеу ең өзекті мәселелердің бірі дискурсты заманауи талдаудың бағыттары болып табылады. Мәтіндерді жасау, қабылдау және түсіндіру механизмдері әлеуметтік әлемде болып жатқан өзгерістерді түсіну үшін айтарлықтай қызығушылық тудырады. Бұл дискурстардың ықпалына орай қоғам өмірі жеке әлеуметтік топтарды ғана емес, елдерді де қамтиды. Дискурстардың мазмұны мен құрылымы өзіндік әлеуметтік заңдылықтары мен мінез-құлық ережелерімен шынайылықты көрсетеді. Дискурстың ешқандай түрі толық емес, ол үнемі өзгеріп отырады, байланыста болады. Заманауи дискурсивті бақылаулар Ресейдегі тәжірибешілер орыс тілін дамытудың кейбір жұмыс істеу процестері тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді. Дискурсты талдаудың заманауи тәсілдерінде дискурсивтілік заманауи қарым-қатынасқа тән қасиет атап өтіледі. Белгілі бір тіл қолданатын әртүрлі дискурс элементтерінің өзара әрекеті, белгілі бір дискіні өзгертеді. Демек, «дискурстар шайқасы» әлеуметтік шындықтың өзгеруіне ықпал етеді [5].

Дискурстық-мәтіндік талдау оның мәтін мен дискурстың типологиясын дамытты. Жаңалықтар дискурсының макромәтіндік құрылымдарын модельдеу кезінде прототиптік және вариациялық модельдер арасындағы қарама-қайшылық айқын көрінеді. Прототиптік модель бойынша салынған мәтіндер қысқа, объективті және бейтарап стандарттарға барынша сәйкес келеді, ал вариациялық модельдер осы стандарттардан субъективтілік және мәнерлілік бағытында ауытқуларды көрсетеді. Динамикалық немесе процедуралық типологияға негізделген қарама-қарсы прототиптік және вариациялық

дискурсивті типология коммуникативті факторлардың «қысымымен» дамитын құрылымдар ретінде белгіленуі мүмкін және оның әр дискурс түріне арналған критерийлері макроәтіндік құрылымдар мен мәтіннің дискурсивті доминанттары түріндегі дискурсивті «проекциялардың» сипатына байланысты болады [6].

Мәтіннің мағыналық контексттік моделін қалыптастыру мәселесі әлі де зерттелу үстінде. Мәтіннің ғаламдық семантикалық моделін құру үшін сөйлемдерді жай сөйлемдерге бөліп, мәтіннің мағыналық макроқұрылымының компоненттерін алу үшін алдыңғы қадамда алынған сөйлемдерді біріктіру және жалпылау.

Дискурс – бұл сөйлеу барысында тілді жаңарту құралы. Бір жағынан, коммуникативті жағдайда сөйлеу ретінде сипатталады. Соған сәйкес, айқын әлеуметтік мазмұны бар категория ретінде адамның сөйлеу әрекетімен салыстырғанда: дискурс – «өмірге бағытталған» сөйлеу, оның минималды компоненті – тұжырым (диалогтағы реплика) толықтығы, жанрлық дизайны, басқалармен байланысы диалог және тұтастық – «сөйлеу субъектілерінің өзгеруімен сипатталады.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, дискурс туралы көптеген ғылыми идеялар бір ұғымның ажырамас бөліктері өзара әрекеттесе отырып, осы терминнің қазіргі ғылымда жиі қолданылуын көрсетеді, бірақ сонымен бірге және осы тұжырымдаманың құрылымдық компоненттері нәтижеге баса назар аударады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Рубцова О.В. Понятие дискурса в современной лингвистике // Дневник науки. – 2018. – № 4(16). – С. 23.
- 2 Эми Луо. Что такое дискурс анализ? <https://www.scribbr.com/methodology/discourse-analysis>.
- 3 Марти А. Дечесне,»Анализ дискурсивных особенностей дебатов на Интернет-форуме EFL», ASp [Online], 31-33 2001, на сайте с Завгуста 2014, <http://journals.openedition.org/asp/4475>.
- 4 Питер Ланг Специализированный дискурс. Лингвистические особенности и меняющиеся условные обозначения. <http://tesl-ej.org/ej29/r10.html>.
- 5 Изотов А.И. Гуманитарно-научный, естественно-научный и псевдонаучный дискурс // Вестник Центра международного образования Московского государственного университета. Филология. Культурология. Педагогика. Методика. 2013, № 2. Проблемы современного образования. – С. 110-116.
- 6 Дүйсебекова Ж.М. Ауызша тілдің жүйесі мен құрылымын меңгерту арқылы филолог-студенттердің сөз мәдениетін қалыптастыру әдістемесі. – Қаскелең, 2019.

ҒТАМР 17.82.30

ЖАЗУШЫ Т. ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ БОЛМЫСЫ

Г.Ж. Жетекова

*Магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.*

Мақалада жазушы, публицист, мемлекет және қоғам қайраткері Төлен Әбдіктің прозаларындағы тақырыптық болмыс, шығармашылық стиль, философиялық концепция, психологизм секілді ерекшеліктері қарастырылады. Төлен Әбдіков шығармаларындағы ұлттық таным мәселесі қазақ халқының ұлттық мінез, ұлттық сана, ұлттық сезім, ұлттық тіл ерекшеліктері арқылы беріледі. Осылайша, жазушы шығармашылығының тақырыптық белгілері ретіндегі бейнелердің өзіндік сипаты танылады. Жазушы өз туындыларында ұлттық санада орын алған өзгерістерді, ұлттық танымдағы қазақ қоғамының келеңсіздігін қоғам үшін үлкен қайғы ретінде көрсетеді. Қай шығармасын алсақ та, жазушыдан нағыз қаһарманға тән батылдықты, нағыз жазушыға тән сезімталдықты байқаймыз. Жазушы өз шығармаларында өмір философиясын көрсеткісі келіп, шығарманың басында оқырманды ойға жеткізуге тырысады, ішкі психологиялық сезімді суреттеуде де шеберлік танытады. Т. Әбдіков төл туындылары өзіндік тақырыптық болмысымен ерекшеленіп, адамдар арасындағы қарым-қатынастағы салқындық, көреалмаушылық, қатігездік, адамзаттың ішкі жай-күйі, рухани болмысы сынды нәрселерімен оқырманға ой салады. Төлен Әбдіков туындылары шығармашылық қиялымен ғана емес, өмір материалын терең зерттеп, талдап, таразылауымен де құнды.

Түйін сөздер: тақырыптық болмыс, идея, қоғам, ой әлемі, ұлт, сана.

Қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, көрнекті жазушы Төлен Әбдіков көп жазатын авторлардың қатарынан емес. Өйткені, әр кейіпкерінің мінез-құлқынан, қандай да бір әрекетінен не айтатынын өлшеп жазатын суреткер. Оның образдары қиялдан емес, сіз бен біздің жанымыздағы адамдар. Әлемнің классик жазушыларынан бастап, көптеген жазушылар қоғамда болып жатырған шындықты қаламы арқылы халыққа танытады. Қазақтың көрнекті жазушысы Төлен Әбдік шығармаларында да қоғамның көрінісі айқындалады. Әрине, шығарма тақырыбы мен идеясын бір-бірінен бөле қарастыруға болмайды. Себебі, тақырып – шығарманың негізгі іргетасы болса, ал идея – туындының негізгі арқауы болып табылады [1, 9 б.]. Жазушы Төлен Әбдік

шығармаларының тақырыптық болмысы бөлек. Оны да біз күрескер жазушы ретінде тани аламыз. Наразылық идеясы жазушының шығармаларында да бар.

Жазушы Т. Әбдік қоғамда болып жатырған оқиғаларға өзі айтпақшы, жазушы ретінде көз жұма қарамай, сол жағдайларды шығармалары арқылы жеткізе білді. Ол тек қазақ қоғамында болып жатырған жағдайларды ғана тақырып пен идея төңірегінде алған жоқ, жазушы сонымен қатар, ұлттық құндылық, ұлттық таным мәселелерін және адамды рухани әлемге апаратын философиялық тақырыпта да, адамның ішкі жан дүниесін қозғайтындай психологиялық тақырыпта да қалам тербеді. Қаламгердің «Әке», «Тозақ оттары жымындайды», «Оралу», «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт», «Қонақтар», секілді шығармаларында қазақ халқында, қазақ қоғамында болып жатырған оқиғалар басты тақырып ретінде алынған болса, ал «Ақиқат», «Біз үшеу едік», «Оң қол», «Парасат майданы», «Бір күндік ашу», «Жат перзент» туындыларында жазушы тұлғаның дүниетанымы мен адамгершілік қалыптасу процестерін, адам мінезінің философиялық мәнін ашудағы тосын табыс пен адам психологиясы негізінде ұштастырып танытады. «Әке» повесінде Кеңес Үкіметі кезіндегі тарихи оқиғалардың көрінісін бір отбасы қасіретімен көрсету. Большевиктердің үлкен зияны болды, ол енді-енді ояна бастаған қазақ халқына «тап күресі» деген кесепат идеяны әкеліп екіге бөліп өзімен-өзі ұяластырып қою болды. Оның ар жағында Азамат соғысы, одан кейін аштық, репрессия, соғыс осының бәріне бір-бір баладан құрбандық беріп отырған, одан кейін жалғыз балаға қарап, қам күзетіп отырған отбасы, құрып кетудің аз-ақ алдында тұрған қазақ халқының бір символдық бейнесі болатын. Сайлау – әке мен анадан қалған жалғыз ұл. Алматыда аспирантурада оқып жүріп, үйленіп, балалы болып, тіпті қаладан пәтер алған кезі. Енді ата-анасын ауылдан қалаға көшіріп аламын деп жүргенде, әкесі кенеттен ауырып, Сайлаудың өзі ауылға баруына тура келеді. Қаладан келген жалғыз ұлы Сайлауды көріп, әкесі біраз жақсарғанымен, кейін нашарлап бүкіл туған-туыс, айналасындағы жақын адамдарын шақырып, қоштасып қайтыс болады. Тіпті әкесіне Сайлаудың танданғаны: өзінің өлеріне дейін өлім салттарына, жаназаға малдан бөлек, ақша дайындап, киім-кешегіне дейін дайындап, барлығын қайтыс боларының алдына бәйбішесі мен ұлына, жақын туған-туыстарына айтады. Әрине, Төлен Әбдіков құр қиялдан қалам тербей беретін жазушылардың қатарынан емес, ол өзінің өмірінде болған, кезескен, өзі көрген сәттерді өз шығармаларында жазады. «Әке» повесіндегі Сейсеннің өлейін деп жатырып, өзге біреудің жаназасына дайындық іспеттес етіп, өлім салтының барлық жөн-жоралғыларын айтып отыруы жазушының өзінің туған әкесінің өмірінен алынған. Ол да өлерінде туыс ағаларын, бәрін шақырып алып, өз өліміне дайындығының жай-жапсарын айтып берген екен. Жазушы: «Өмірден кете білудің өзі – үлкен философия»– дейді [2]. Әке мен бала арасындағы қарым-қатынас, отбасындағы әкенің рөлі, баланың ата-анаға деген парызы шығарманың басты тақырыбы.

Ұлтының бойындағы қиыншылықты іштен сезетін бірден бір адам – жазушы. Жазушы Т. Әбдіктің әйгілі туындыларының бірі – «Тозақ оттары жымындайды» шығармасы 1960-1970 жылдар аралығында жазылған туынды.

Қазақтың демографиялық жағдайының өте ауыр кезі. Қысқасы, қазақтар жер бетінде қала ма, қалмай ма? деген мәселе күн тәртібінде тұрған нәрсе болған. Ал, оны көріп-біліп айтпай отыру – жазушы үшін күнә іспеттес. Ол кезде цензура деген болған. Төлен Әбдік қазақ халқының басында болған осындай қиын жағдайды «Тозақ оттары жымыңдайды» арқылы жеткізе білген. Бірақ шығармада қазақты нақты объектіге алмаса да, халқымыздың жағдайын өзге халықтың кесепатты тағдыры негізінде көрсеткен. Жер бетінде қазақтан басқа да қиыншылық көрген тағдырлас халықтар бар. Сөйтіп ол Бразилиядағы Амазонка өзенінің бойында өмір сүрген үндістердің яки араку тайпасының тарихын, тағдырын жазған. Бұл шығарманы жазу үшін автор көп еңбектенген, ізденген. Шығармадағы Эдуард Бейкер кім еді? Әлемдегі әйгілі хирург, өлім ауызында жатқан науқастардың талайын ажалдан арашалап қалды. Тек жер бетіндегі жалғыз қандасын құтқарып алып қала алмады. «Тозақ оттары жымыңдайды» хикаятында Төлен Әбдіков Американы бір жағынан еуропалық мәдениет пен үндістердің пұтқа табынушылық культтерінің бірегей қабаттасуы бар әрекет ету орны ретінде таңдады. Екінші жағынан, еуропалықтар қоғамның артықшылықты қабатын білдіреді, ал жергілікті американдық тайпалар, бұл жерлердің тұрғындары қоғамның маргиналды және қорланған бөлігі болып табылады. Жазушы әлем халықтарының мифтері туралы біліміне сүйене отырып, өзінің мифологиялық жүйесін құрды, оларды идеялық жоспарға сәйкес өзгертті. Басты кейіпкер-бір кездері Амазонка джунглиінде өмір сүрген үнді тайпасының соңғы тірі өкілі, дәрігер, медицина құдайы Эдуард Бейкер. Дәрігер Бейкердің негізінен сол араку тайпасынан шыққан. Оның тайпасында болғандағы шын есімі – Кияку. Жазушы бұл кейіпкердің мінезін романтикалық әдістің барлық ережелеріне сәйкес жасайды: сюжеттің басында ол танымал данышпан ретінде ұсынылған, оның есімі жер шарының барлық бұрыштарында белгілі, ол адамның балшықтан жаратылуынан басқа бәрін жасай алады. Екінші жағынан, Эдуард Бейкер жұмбақ адам ретінде ұсынылған, оның отбасы, балалары жоқ, өткені жоқ, ұлтына қатысты нақты анықтама жоқ. Доктор Бейкердің жадының тереңінен туындаған екінші сюжеттің басты кейіпкері-Кияку, американдық араку тайпасының өкілі. Ол өте ерекше әлемді, кішкентай халықтың, батыл жауынгерлер мен аңшылардың, өз сенімдері бар адамдардың, өмірдің таңқаларлық терең философиясының, үлкендердің кішілерге деген қамқорлығы мен жауапкершілігінің, әркімнің өз тайпасының тағдыры үшін жауапкершілігінің айқын және драмалық сезімін көрсетеді. Аракудың дәстүрлі кәсіптерімен тығыз байланысты кейіпкерлердің рухани әлеміне, олардың сеніміне, табынуына көп көңіл бөлінеді. Хикаяттың басты тақырыбы – ұлт тағдыры, тауқыметі болсап, идеясы – нәсілшілердің айқасы болып табылады. Автордың «Оралу» повесінде өткен балалық шаққа саяхат, естеліктер, анаға деген махаббат, сағыныш, бала махаббат, туған жерге деген сезім сияқты тақырыптар қозғалған. Автор шығармада ер баланың ананың құшағында бастан кешкен сезім толқынын мейіріммен суреттейді. Сюжет бойынша басты кейіпкер Әбдікәрімнің анасы жоқ, оның құрбысы, досы Бәтиманың анасы Мағрипа апай ол ауырған кезде бағып, сауығып кетуіне көмектеседі. Ал ана

мейіріміне зәру кейіпкерді, Мағрипа құшақтап, жылытып, мейірім мен жылуын сездіреді. «Оралу» повесінде басты кейіпкер өзінің алғашқы махаббатын бейнелейтін, балалық шаққа және жастық шаққа, Бәтима есімді қызға байланысты естеліктер туралы шығарма. Аталған шығарма өзінің алғашқы сүйіктісі Батимаға барар жолда өткенге оралған басты кейіпкер Әбдікәрімнің балалық шағы мен жастық шағы туралы. Әлемдік әдебиеттегі балалық шақ тақырыбы – эволюция барысында қайта қаралып, әртүрлі түсіндірулерге ие болған мәңгілік тақырыптардың бірі. Ол әсіресе ағартушылардың білім беру теорияларының көркемдік шығармашылығын игерумен басымдық ретінде берік орнықтырды. Әбдікәрім Бәтиманы әпкесі де, сол жақсы досы да, мектептегі серігі де санаған, оның бейнесінде туған жермен, балалықпен байланыстыратын жіпті бейнелейді. Ол екеуі соғыс және соғыстан кейінгі жылдардағы қазақ ауылының ауыр тұрмысының куәсі болды. Балалық шағында олар отбасы болып ойнап, соғыс секілді ойнап, бірге нанды бөлісті, бірге күлді, ауырған кезінде бір-біріне қолдау көрсетті. Шығармада басты кейіпкер өзінің алғашқы ғашығын көргісі келетін отбасы, әйелі және екі баласы бар орта жастағы адам ретінде берілген. Әбдікәрімнің сыртқы келбеті суреттелмейді, ол туралы бүкіл оқиға оның Бәтимаға деген көзқарасына бағытталған. Оның тазалық пен адалдыққа, достықтағы сенімділікке ұмтылысы ашылады. «Оралу» повесінің тақырыбы – достық, махаббат, туған жер, адамның балалық шақпен үздіксіз байланысы бейнесіне үндеу. Оның үстіне мұнда оралу сөзбе-сөз ғана емес, астарлы мағынада да орын алады. Кейіпкермен болған өзгерістер оның өмірінің сыртқы қырынан ғана емес, жан дүниесінде де көрініс тапты. Туған жерге келіп, Бәтиманы көрген Әбдікәрім сол сәтте өзінің бұрынғы жастық шағына және туған жеріне оралғандай болды. Шығарманы оқыған кезде, адамзат үшін туған жердің ыстық екендігі, адамның белгілі бір бөлшегінің сонда екендігі сезіледі: «Туған жерің, мейлі көкмайса болсын, мейлі кезерген шөлейт болсын, бәрібір көркем де, ал балалық шағың мейлі рақатпен өтсін, мейлі жоқтықпен өтсін, бәрібір балдан тәтті емес пе?!» [3, 115 б.].

Т. Әбдіков шығармаларында өз бастауын ұмытпаған адамның рухани өсу, адамгершілік кемелденуі басты тақырып. Рухани кемел адам өзінің іс-әрекетінде ғана емес, ой-пікірінде, ішкі ой-пікірінде де осы тазалықты балалық шағынан, жастықтан бойына сақтай отырып, адал болуы керек. «Оралу» шығармасы тақырыбына сай қаламгер жазған талантты көркем шығармалар бірін-бірі толықтырып тұрса да, олардың әрқайсысы бұл арада өз дербестігін, өзектілігін сақтайды. Олай болса, Т. Әбдіков прозасындағы көп сюжеттерінде оралу, сағыныш мотиві әртүрлі. Оралу мотиві бас кейіпкердің естеліктерін суреттейтін жоғарыда тоқталып өтілген шығармасы «Тозақ отары жымындайды» повесінің сюжетінде де жүзеге асады. Кейде ол кейіпкердің сыртқы әрекетімен, шығарманың оқиға тізбегінде тікелей жаңғыртылады. Кейде бұл мотив кейіпкердің рухани өмірінде, күрделі ішкі шығармашылығында ғана жүзеге асады.

Шығармасы бір бөлек, өзі бір бөлек әлем жазушылар болуы мүмкін. Бірақ замандастарының айтуы бойынша, Төлен Әбдіковке қарап, олай айту мүмкін

емес екен. Оның қай шығармасын алсақ та, соңы не болар екен? деген ойдың төңірегінде болатынымыз рас. Жазушының көптеген шығармаларының тақырыптық болмысы бір, мотивтерінің негіздері ұқсас болып жатады. Төлен Әбдіков шығармаларының қаһармандары көбінесе өзінің жақынынан көз жазып, яғни айырылып, жалғыздықта, амалсыз жалғыздық немесе тастандылық мәселесімен бетпе-бет келеді. Жалғыздық мәселесі «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» повесінде де анық көрсетілген. Онда бір отбасында болған қайғылы оқиға баяндалады. Ардақты Қожабек ақсақал шаңырағындағы болашағынан үміт күттіретін жалғыз ұлынан айырылды. Ол, ауырып, ауруханада жатып, кенеттен аурудан қайтыс болады. Баланың аты Болат, ол ақылды, сымбатты, дені сау бала болып туады, мектепті бітіріп, институтты үздік бітіріп, ауылға оралады, бірақ қанша мансап сатысы өсіп, толыққанды болса да, үйленуге асықпайды. Ата-анасы, баласының оқуын бітіріп, келін әкеліп, отбасын құруын армандаса да, оның үйленуге асықпағандығына түсіністікпен қарайды, өйткені оның ақылды, тәуелсіз жігіт екеніне, таңдау жасайтынына сенеді. Болаттың бейнесін автор ешбір кемшіліксіз жақсы жағынан суреттейді. Қожабек ақсақал елге сыйлы, жақсы адам болған, бірақ бұл ұлының айырылуында, бақытсыздық қарияны құлатып жіберді, өйткені баласы оған мұрагер, әулеттің мұрагері болып еді. Қожабек күндіз күлкі, түнде ұқыны ұмытты. Содан бір күні баласының досы Жарасбаймен сөйлескен кезде, ол қалада бір жерде Болаттың баласы өсіп келе жатқанын, немересі бар екенін айтады. Бұл хабар сынған қартты қайта тірілтті. Ол күш-қуат алып, қуанышын жарымен бөлісіп, бар шаруасын бітіріп, немересі үшін қалаға асықты. Алайда, оны қалада түңілу күтіп тұрды, өйткені айналасындағылардың барлық оң бағасына қарамастан, ұлы бір емес, бірнеше қыздың тағдырын сындыра алғанын сонда білді. Немересін табуға келген ол ұрпағын кездестірмеймін деп ойлаған жоқ, тек Болаттың бұрынғы үш ғашығын көрді. Үш кездесу де дәмханада өтті. Мұны автор осы қарым-қатынастардың жеңіл-желпілігін көрсету немесе портреттердің ішкі антитезасын – жастық пен кәрілік, әдептілік пен дөрекілікті, сыйластық пен менсінбеуді күшейту үшін қолданған сияқты, сыртқы әйел портреттері де әртүрлі [4, 95 б.]. Ал, шығарма неге «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» деп аталды? деген сұраққа тоқталар болсақ, Болат жерленген зиратқа жерленген ғашықтардың есімімен байланысты аңызға енгізіледі. Аңыз бойынша, Ерсейіт деген жігітті сүйіктісі Бәтіштің ағалары өлтіріпті. Ол бұл қайғыға шыдай алмай, сол күні оның қабірінде кеудесіне пышақ сұғып алған. Олардың ғұмыры қысқа болғанымен, артында жарқын естелік қалды, бұл ой авторлық интерпретациядағы басты ой, Болат ешбір қыздардың тағдырын мейіріміне бөлеп, бақытты ете алмады. Бұл сюжетті автор кездейсоқ енгізбеген сияқты. Осылайша, автор шынайы сезім мен ғашықтықтағы немқұрайлы қатынас арасында параллельді жүргізеді.

Қазақ әдебиетінде Т. Әбдіков прозалары ерекше орын алады: оның шығармашылығы өзіндік проблемалық және ерекше поэтикасымен ерекшеленеді. Ол өз прозасында XX ғасырдағы катаклизмдерді аллегориялық түрде жеткізіп, әлемдік үдерістер мен құбылыстардың әсерінен жоғалып кете

жаздаған қазақ халқының тарихи тағдырын, табиғи қасиеттерін, салт-дәстүрі мен тілін ой елегінен өткізеді. Сонымен бірге жазушы адам жанының сырлы қимылдарына ойшыл жеке тұлға ретінде енуге ұмтылады. Жазушы өз шығармаларында қазіргі әдебиет тәжірибесін белсенді пайдаланады. Т.Әбдіковтың көркемдік аясы бай: образдық жүйе құру, ішкі монолог, диалог, психологизм мен тілдің өзіндік ерекшелігін жеткізу, мінезді ашу [5, 25 б.]. «Парасат майданы» шығармасын жазуда автор 7-8 жыл ізденген. Әр түрлі нәрселерді оқыған. Жазушының өзінің айтуы бойынша, ол «Парасат майданын» сюжетсіз шығарманың қатарына қосады. Оқиға құрылымы айтарлықтай күрделі емес, бірақ философиялық толғамдар жетерлік. Ізгілік, зұлымдық, жақсылық, жамандық, өмір, өлім қақтығысын потологиялы ауруға ұшырап, психатриялық ауруханада жатырған науқастың күнделігі арқылы баяндайды. Рухани өмірде екі бағыт бар: пенделік мүдде, биік парасат пен ізгілік күдірет. «Пенделік мүдде, негізінен, тобырға жақын, ал биік парасат – сирек тұлғалардың еншісі» – дейді автор. Бұл повестің басқа шығармалардан ерекшелігі – кейіпкердің аты аталмайды. Себебі, кейіпкер есімін құпия ұстауды автор жөн көрген. Шығарма құрылымы кейіпкердің күнделіктері мен өзіне өзі жазған хаттарындағы терең толғаныстардан тұрады. Шығарма ішінде 5 хат бар. Туынды болмыстың тылсым сырларының түсініксіздігі, «дүниенің үлкен жауапсыздығы» мотивін айқын аңғартады.

«Оң қол» әңгімесінде жас қыз Алманың өз оң қолы түсініксіз күштердің нұсқауымен оны өлтірмек болады. Оның тұлғасы психикалық жағынан байсалды түрде екіге бөлінеді, күндіз сана өзін басқарады, түнде оң қол басқа заңдарға сәйкес өмір сүре бастайды. Бір адамда бір-бірімен күрт қайшы келетін екі «мен», екі күш бар. Қарап отырсақ: қыз бұны ата-бабасынан мұра етіп алған, олардың бірі өз-өзіне қол жұмсамақ болған, бірақ тапсырманы орындай алмаған, генетикалық желі бойынша бұл идея кейінгі ұрпаққа жасырын түрде берілген. Түсініксіз, тылсым күштердің қалауымен Алманың санасында іске аспаған ақиқат оянады. Жазушының концепциясы бойынша адам өз ісі мен ісі үшін ғана емес, жасырын жасырылған ойына да жауап береді. Т. Әбдіков шығармаларында адамның рухани өсуі, адамгершілік кемелденуі басты тақырып. Рухани жарасымды, өнегелі адам іс-әрекетімен, іс-әрекетімен ғана емес, ойымен, жай ішкі ойымен емес, адал, таза ойымен болуы керек. Т.Әбдіковтің «Оң қол», «Ақиқат», «Тозақ оттары жымыңдайды», «Парасат майданы», «Біз үшеу едік» шығармаларының кейіпкерлері рухани ұлылықтың, өзінің ішкі әлеміне ұмтылудың және ішкі жан дүниедегі күрделіліктің ізін бастап отырады. Аталған шығармалардағы кейіпкерлер өздерінің әлеуметтік ортасынан шығып, көңілдері қалады, рухани тепе-теңдік таба алмайды. «Оң қол» әңгімесінің кейіпкері Алма өзімен психофизикалық қайшылықта болып, оң қолы оның жауына айналады. «Ақиқат» шығармасындағы Роберт қоғаммен идеологиялық қайшылықта. Ол адамдардың өміріне еніп кеткен ғылыми-техникалық прогресті қабылдай алмайды, техникалық өркениетке қарсылығын психиатриялық ауруханада қалу шешімімен білдіреді. Т. Әбдіков адам болмысының руханилығы мен өзін-өзі жетілдіруін, тәңірлік ұстаныммен

сусындауды бірінші орынға қояды. Адам санасы – бітіспес, құдіретті, қарама-қарсы күштердің күресінің аренасы [6, 125 б.]. Шешілмейтін қайшылықтар, ең алдымен, объективті шындықта емес, жеке адамның рухани әлемінде туындайды. Қарама-қайшылықтар жеке адамның ішкі әлемін тереңдете, екіге бөледі.

Қазіргі қазақ прозасының көрнекті шеберлерінің ішінде қазақ жазушысы Т. Әбдіковтің есімі елеулі орын алады. Төлен Әбдіков Қазақстанның бірқатар белгілі жазушылары мен қоғам қайраткерлерінің қатарында. Оның әдебиеттегі қайталанбас стилі, өзіндік ерекше жазу мәнері, сөз қолданысы, кейіпкерлерінің іс-әрекеті мен жүріс-тұрысының орындалуы, дара образдар жасауы, ғажайып тұлғаларды іздеуі осыған айқын дәлел. Қаламгер шығармаларының қайталанбас ерекшелігі – жеке адамның санасы мен ойлау жүйесіндегі сан алуан эмоционалдық, психологиялық, философиялық құбылыстарына, сана қозғалысы мен жан жүйесіне, ой ағымына, сезім құбылыстарына, адамның ой әлеміндегі жауапкершілігіне көңіл бөлуінде болып отыр. Төлен Әбдіқұлының қаламынан туған әрбір дүниелері бітім-болмысы бөлектігімен оқырманның ерекше назарын аудартады. Шығармаларындағы негізгі тақырып, әрине, адамзат мәселе болып табылады. Әрбір оқырманын туындыларындағы жеке дара тақырыптық болмысымен, өзіндік стилімен, қаламының жүрген ізінен есіп тұратын жылы лебімен баураған қаламгердің бірі де бірегейі – Төлен Әбдіқұлы. Оның қоғамдық және шығармашылық қызметі, жазушы тұлғасы қазіргі отандық әдебиетке, халқымыздың өнері мен мәдениетіне өз әсерін тигізгені шүбәсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Құрманғалиев Қ. Сырбаз суреткер // Қазақ әдебиеті. 1992, 4 қыркүйек. – 9 б.
- 2 <https://arkalyk-ounb2.kz/images/5/2.pdf>.
- 3 Әбдіков Т. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1992. – 221 б.
- 4 Сидихменова Т.И. Традиции Абая в повести Толена Абдикова «Разума пылающая война» / Алтай – золотая колыбель тюркского мира. – Усть-Каменогорск, 2013.
- 5 Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: Ғылым, 1997. – 504 б.
- 6 Піралиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003. – 252 б.

ҒТАМР 03.20

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ХХ ҒАСЫРДЫҢ 20-50 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАСІРЕТТІ ЖЫЛДАРЫ

А.А. Сейткасымов

Т.ғ.к., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Ж.Ө. Шытырымбекова

Магистрант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті /

*Оқытушы, Ж. Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі,
Көкшетау қ.*

Кез келген өркениетті кемелденген мемлекет өз тарихын қастерлейді, оны ұрпақтардың санасына енгізуге жағдай жасайды. Тарих халықтың мың жылдап жинаған тәжірибесі, асыл қазынасы. Қазақстанның ұлттық бірегейлі және біртұтас болуы үшін оның жаңа талапқа сай тарихы да болуы шарт. Кеңестік тоталитарлық қоғам тұсындағы ұлт мүддесінің аяқ асты болған тұстарын ақиқатты тұрғыда зерттеп, парасатпен зерделеу тарихшылардың басты парызы. Себебі, тарих тағылымы жарқын болашақтың негізі. Ұрпақ арасындағы білім мен біліктілікке негізделген тарихи сабақтастықты жалғастыру, дамыту арқылы ұлттың рухы биіктей түседі. Тарих дегеніміздің өзі бір ұрпақтың жасаған құндылығының екінші ұрпаққа ауысуы.

Түйін сөздер: ұлтшылдар, саяси қуғын-сүргін, ұлттық зиялысы, тоталитарлық қоғам, интеллигенция.

Кеңестік қоғам тұсындағы қазақ тарихының қайғысы мол, қасіреті ауыр парақтары жеткілікті. Қазақ елінің заңғар ойшылы Әбіш Кекілбаев айтқандай «Адам да қоғам да ешқашан өз тағдырын өзі енжар қарап көрген емес», сондай-ақ халық та өз тағдырына өзі ешуақытта немқұрайлы қарай алмаған. Небір ғасырлар өтсе де соның тұла бойында болған тұлғалар мен тарихи құбылыстардың ел санасында Мәңгілік сақталуының сыры да осында жатса керек. Солардың бірі бұрынғы Кеңес елінде болған қуғын-сүргін қасіреті.

ХХ ғасырдың 20-50 жылдары Қазақ халқының тарихындағы аса бір азалы жылдар болғаны белгілі. Сонау зобалаң жылдары елдің ертеңін ойлаған ұлттық зиялылар «ұлтшылдар» ретінде негізсіз айыпталды. Және осы жазықсыз жазаланған жандар ұлт зиялыларының алдыңғы қатарлы өкілдері еді. Ұлттық зиялылар деп кімді айтамыз. Бұл сауал жөнінде қазақ халқының ардақты азаматтарының бірі М. Шоқай: «оқыған, тәрбие көрген адамдардың бәрін зиялы деп атап, оны сол адам өзі тән болған ұлттың «ұлттық зиялысына» қоса беруге

болады деп ойласақ, сөзсіз қателесеміз. Біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды зиялы деп айтуға болады.

Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады [1] – деген болатын. Сондықтан да, ұлттық зиялылардың міндеті ұлы да қасиетті болды. Олар мақсатқа жету жолының ауырлығына мойымай, туған халқының жарқын болашағы үшін еңбек етті.

Алайда, өңін айналдырған большевиктік отаршылдардың саясатына ұлт зиялыларының ұстанған бағыты кереғар келді де, қазақ халқының қоғамдық санасының қалыптасуына, ұлттың сана-сезімінің оянуына қазақ зиялыларының қосқан үлесі еленбей, саяси қуғын-сүргін құрбандарына айналды. Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» мәселелерінің бірі жаппай саяси қуғын-сүргін тарихы болып табылады. Өйткені, әміршіл-әкімшіл мемлекет пен оның таптық идеологиясының жетегінде кеткен елімізде болған оқиғаларға тарихилық принципі негізінде әділ баға беріп, объективтік зерттеулер жүргізу мүмкін емес еді.

Ұлттық тарихтың ақиқаты айтылмады, тарих коммунистік идеологияға сай жазылып келді. Тарихты ойдан шығарып, бұрмалай жазу ешкімге де, ешбір халыққа оң бермейтінін өмір өзі айқын көрсетті.

Қазіргі Тәуелсіз Қазақстан Республикасы тарих ғылымының негізгі міндеті – Отан тарихын объективтік тұрғыдан қайта қарап, отарлық кезең мен коммунистік жүйе дәуіріндегі қатаң саясаттың нәтижесінде оның елеусіз қалған, бұрмаланған және зерттеуге тыйым салынған мәселелерін зерделеп, халқымыздың шынайы тарихын қалпына келтіру болып табылады. Бұл тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің дамуындағы тарихи сабақтастықты жалғастыруға, еліміздің әргі-бергі тарихын түгендеуге, халықтың тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған шаралар қатарында қарастырылуы тиіс.

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында саяси қуғын-сүргін тарихы маңызды орын алады. Осы орайда мәселеге тарихнамалық зерттеу жүргізіп, оның зерттелуінің бағыттары мен қалыптасқан көзқарастарын көрсете отырып, бұдан кейінгі зерттеулерде қандай мәселелерге назар аударылуы керектігі жөнінде қорытындылар жасау өте өзекті мәселе болып табылады.

XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстанның саяси-экономикалық және әлеуметтік өмірі қарама-қайшылықтарға толы кезең болды. Қазақстандағы саяси идеологиялық күреске байланысты мәселелердің ішінде ең бірінші кезекте «ұлтшылдық» деген кең тарап, сол кездегі ұлттық интеллигенция өкілдеріне негізсіз айыптар тағылды.

«Ұлтшылдыққа айыптау науқанының жүргізілуі В. Лениннің тірі кезінен-ақ басталды. Большевиктер 1917 жылдары отар болып келген елдерге азаттық күні жақындағанын уағыздаумен болды. 1917 жылғы сәуір айында Петерборда өткен большевиктер конференциясында: «Ресейдің құрамына кіретін езілген халықтарға Ресей мемлекетінің құрамында қалу немесе дербес мемлекет болып бөлініп шығу мәселесін өздігінен шешуге құқық берілуге тиіс» [1, 184 б.] – деп

мәлімдесе, көп ұзамай большевиктер Ресей мен шығыстың мұсылман еңбекшілеріне үндеу жолдады. Онда мынадай жолдар бар еді: «Уақытты өткізіп алмандар, ғасырлар бойы жерлеріңді жаулап алып келгендерді серпіп тастаңыздар! Ендігі жерде күлге айналған жерлеріңізді олардың тонауына жол бермеңіздер, өз елдеріңіздің қожайыны өздеріңіз болуға тиіссіздер! Тұрмыс-тіршіліктеріңізді сіздер өздеріңіздің салт-дәстүрлеріңізге сай, өз қалауықтыярыңызға орай құруға тиіссіздер!» [2, 256 б.].

1937-1938 жылғы жаппай саяси репрессия өзінің жүргізілу кезеңінде мемлекеттегі тоталитарлық-авторитарлық билік жүйесіне сәйкес келді.

Тоталитарлық жүйе ол тек идеологиядан ғана емес, жаңа қоғамды құру процестері мен алғышарттар нәтижесінен пайда болды. Оның КСРО сияқты алып мемлекеттегі үлгісі биліктегілердің саяси репрессия шараларын өз халқына қарсы қаруы ретінде ұстап, қоғамдық өмірдің барлық саласына: экономика саласына, қоғамның әлеуметтік құрылымына, саяси институттарына толық бақылау жүргізіп отыру түрінде болды және ол заңды қарама-қайшылыққа әкелді. Осы қарама-қайшылықтарды басып-жаншу мен тұншықтыру саяси қуғындау шараларымен жүзеге асты. Сондықтан пролетариат диктатурасы атанған Сталиндік режимнің өз халқына қарсы жүргізген «үлкен терроры» әрине кездейсоқ жаңылыс құбылыс емес-тін. Ол бүкіл империя көлемінде орнаған Саяси билік жүйесінің табиғи болмысынан туындап жатты. Репрессиялау саясатының негізі сонау 1920 жылдары қаланса, ол мемлекеттегі биліктегілердің жеке саясаттарының негізінде өзгере келіп, 1937-1938 жылдары өз шыңына жетті. Репрессия шараларының жүргізілу әдіс-тәсілдерінің сипатына байланысты КСРО-да, оның жекеленген аймақтарында жүргізілуінің өз ішкі логикасы мен реті болды деп айта аламыз [3].

1930 жылдардың екінші жартысында, дүние жүзілік соғыстың қара бұлтты қаптап келе жатқан тұста әміршіл-әкімшіл басқару жүйесі өзінің бойындағы ең бір жексұрындық қасиеттерін көрсете бастады. Соның салдарынан Кеңес қоғамы аса ауыр да, зардапты қиындықтарға кездесті. Одан Қазақстан да тыс қалған жоқ. Жергілікті партия, кеңес, комсомол, кәсіподақ ұйымдары шаруашылық орындары үлкен соққыға душар болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. – Алматы: Жалын, 1992. – 184 б.
- 2 Ахмедов Ғ. Қилы-қилы заман болды // Жұлдыз. – 1992. – № 5.
- 3 Қойгелдиев М. Ұлтшылдық пен күрес науқаны // Социалистік Қазақстан. – 1991, – 9 мамыр.

FTAMP 11.25.91

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДІК САЯСИ ПРОЦЕСТЕРДІ РЕТТЕУДЕГІ «ҮЛКЕН СЕГІЗДІКТІҢ» РӨЛІ

А. Сайлаубекұлы

Магистрант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ.

Бұл мақалада «Үлкен сегіздік» ұғымының мәні, оның бұрынғы және қазіргі әлемдік саяси процестердегі реттеудегі «Үлкен сегіздіктің» рөлі, сонымен қатар оның келешегі қарастырылған. БҰҰ қазіргі заманның ең өткір мәселелері бойынша халықаралық күш-жігерді үйлестірудің орталық механизмі ретіндегі рөлін сақтап қалды. Халықаралық қатынастар тарихында мемлекетаралық қалыпты байланыстардың сақталуын қамтамасыз етуге арналған мұндай бейресми механизмдер болған.

Түйін сөздер: БҰҰ, «Үлкен сегіздік», саяси процестер, халықаралық қатынастар, жаһандану.

Біз жаһандық қауіпсіздікті сақтауға және көптеген елдердің тұрақты даму моделіне көшуіне жағдай жасауға байланысты халықаралық құқық жүйесіне ерекше үміт артылатын күрт халықаралық өзгерістер дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Мұндай үміттердің негізсіз еместігін көптеген жетекші институттар мен жаһандық басқару форматтарының модификациясы дәлелдейді. БҰҰ қазіргі заманның ең өткір мәселелері бойынша халықаралық күш-жігерді үйлестірудің орталық механизмі ретіндегі рөлін сақтап қалды. Тіпті БҰҰ-ны айналып өтетін, мысалы, Ирактағы әскери әрекеттерді олардың бастамашылары мен орындаушыларын осы әмбебап ұйымның қызметі негізделген іргелі құжаттарға сілтемесіз реттеу мүмкін емес еді. Сонымен қатар, халықаралық қатынастар өзінің бағыты, сипаты мен қатысушыларының құрамы жағынан соншалықты алуан түрлі жаңа құрылымдарды тудырады, оларда БҰҰ шеңберіндегіден гөрі аймақтық және жаһандық проблемаларды тезірек қарастыруға болады. Бұл құрылымдардың көпшілігі халықаралық құқықтық өмірдің дамуына, халықаралық құқық нормалары мен қағидаларының аясын кеңейтуге ықпал етеді. Жаһандық институттар арасында үлкен сегіздіктің алатын орны ерекше. Әлемдік қауымдастықтың бұл «көшбасшылар клубының» пайда болуы 1975 жылы Франция Республикасының Президенті В.Ж. д'Эстэн Батыс экономикасы ең дамыған елдерді шарпыған ұзаққа созылған энергетикалық дағдарыстан шығудың жолын табу үшін АҚШ, Ұлыбритания,

Германия, Италия және Жапония басшыларын жабық бейресми кездесуге шақырды. 1976 жылдан бастап АҚШ-тың талап етуімен Канада үкіметінің басшысы мұндай кездесулерге қатыса бастады. Осылайша, дипломатия мен әлемдік саясаттың бірегей институтын құруға қуатты серпін берілді. Халықаралық қатынастар тарихында мемлекетаралық қалыпты байланыстардың сақталуын қамтамасыз етуге арналған мұндай бейресми механизмдер болған. Екінші дүниежүзілік соғыстың нәтижесі БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің батыс мүшелерінің (АҚШ, Ұлыбритания және Франция) «үштігінің», НАТО-ның «Үлкен төрттігінің» (сол державалар мен ГФР құрамында) құрылуы болды. Енді G8 халықаралық іс-шаралардың кең ауқымын қамтитын ең маңызды форум деп санауға болады. Үлкен сегіздіктің халықаралық жүйедегі ерекше рөлі оның мүшелерінің саяси, экономикалық және әскери әлеуетімен анықталады. Ол БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің бес тұрақты мүшесінің төртеуінен және әлемдік ЖҰӨ-нің жартысынан астамын құрайтын бес ресми ядролық державаның төртеуінен тұрады. «Үлкен сегіздіктің» мүшелері, ең алдымен, батыс мемлекеттері негізгі халықаралық қаржы институттарында – Халықаралық валюта қорында, Дүниежүзілік банкте, Еуропалық қайта құру және даму банкінде, Париж және Лондон кредиторлар клубтарында шешуші дауыс беру құқығына ие. Осылайша, Халықаралық валюта қорында G8 елдерінің жалпы квотасы 50 %-дан асады [1].

Үлкен сегіздіктің халықаралық имиджі оның тұжырымдамасының бірегейлігімен анықталады. Бұл үкіметтер мен ұлттық дипломатиялық қызметтерге емес, жеке тұлғаларға арналған форум; жетекші державалар басшылығының халықаралық қатынастар саласындағы ғана емес, сонымен бірге әрқашан мемлекеттердің таза ішкі құзыреті болып саналатын мәселелер бойынша құпия пікір алмасу құралы, іс-қимыл жоспарлары. Бұл ретте «Үлкен сегіздік» әлемдік саясат пен экономикадағы «ыстық жағдайларға» ұзақ мерзімді тәсілдер мен шешімдерді үйлестіру құралы ретінде әрекет етеді. Бұл халықаралық механизмнің эксклюзивтілігі оның қалыптасу тарихында көрінді. Батыстың «әлеуетті жау» – КСРО-ға қарсы әрекеттерін үйлестіру үшін негізінен қырғи-қабақ соғыстың жаңа кезеңінде дүниеге келген «Үлкен жетілік» КСРО мұрагері мемлекеті Ресейге есігін айқара ашты. Оның мүшелері біздің еліміздің сауда және инвестиция саласындағы негізгі серіктестеріне айналды. Ғасырлар тоғысында бұл елдер тобына Ресейдің сыртқы сауда айналымының үштен бірінен астамы тиесілі болды. G8 халықаралық ұйым емес. Ол халықаралық шартқа негізделмеген, қабылдаудың ресми белгіленген критерийлері, жарғысы және тұрақты хатшылығы жоқ. Бұл ретте тұрақты жұмыс тәртібін қалыптастырды. Саммиттер жыл сайын қатысушы елдерде кезекпен өтеді, ал төрағалық етуші мемлекет саммитті, министрлік, сарапшылық және жұмыс кездесулерін өткізуді ұйымдастырады, кестені әзірлейді және «Үлкен сегіздіктің» ағымдағы жұмысын үйлестіруді қамтамасыз етеді. Саммиттерді дайындау үдерісінде сыртқы істер және қаржы министрлерінің тұрақты кездесулері маңызды рөл атқарады. Қоршаған орта, энергетика, еңбек және әлеуметтік даму, денсаулық сақтау, ғылым және білім,

ішкі істер және әділет министрлерінің (бас прокурорлар да қатысады) кездесулері өтеді. G8 жылына орта есеппен 60-80 іс-шара өткізеді [2].

Жұмысшы, сарапшылық және жедел топтар белгілі бір салаларда ұйымдастырылған, мысалы, Жаппай қырып-жоятын қаруды таратпау жөніндегі жоғары деңгейлі топ, терроризммен және ұйымдасқан қылмыспен күрес жөніндегі Рим (Лион) тобы, жеке өкілдер тобы. Африка көшбасшыларымен қарым-қатынас жөніндегі G8 көшбасшылары, жаһандық серіктестік бойынша сарапшылар, жаппай қырып-жою қаруын таратпау жөніндегі сарапшылар (плутонийді жою бойынша кіші топпен), ядролық қауіпсіздік және қауіпсіздік жөніндегі жұмыс тобы. «Үлкен сегіздіктің» өзінің жарғысы немесе жұмыс істеудің басқа да бекітілген ережелері, сондай-ақ қандай да бір құжатпен бекітілген ресми жұмыс органдары болмаса да, оның өмір сүрген 30 жылында дәстүрлер дамыды, олар формат төрағасының ротациясын және келесі саммиттің елі, талқылаудың құпиялылығы, барлық даулы мәселелер бойынша консенсустық шешім. Ерекше жауапкершілік төрағаға жүктеледі, ол «өзінің» жылында болашақ саммиттің күн тәртібіне бастамалар көтереді. Төраға саммиттерді, министрлік, сарапшылық және жұмыс кездесулерін өткізеді, оларды дайындауда үнді белгілейді және келіспеушіліктер туындаған жағдайда басқаларға қарағанда салмақты сөзге құқылы. G8 халықаралық коммуникация тәжірибесіндегі трендтердің өзіндік түрі болып табылады. G8 форматында ол алдын ала дайындалған ұзақ баяндамалар алмасусыз еркін пікірталас түрінде өтеді. Әрине, бұл принципті қатаң сақтау әрқашан мүмкін емес, негізінен БАҚ-ты талқылау барысы бойынша жедел материалдармен қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты [3].

Саммиттердің баспасөз орталықтары арқылы баспасөз конференцияларын өткізу, олардың қорытынды құжаттарын жария ету және тарату тәсілдерінде ымыраға келу бар. Бірақ мемлекет және үкімет басшыларының пікірталастары өте тар шеңберде өтеді, ал олардың мазмұны, әдетте, жария етілмейді. Барлық даулы мәселелер бойынша консенсусқа міндетті түрде қол жеткізген кезде G8 қатысушылары ережені ұстанады: тараптар ортақ келісімге келмейтін тезис болашақ құжат мәтінінен алынып тасталады. Дауыс беру және азшылықтың көпшілікке бағынуы жоқ, бұл шешім қабылдау механизмінің демократиялық сипатын көрсетеді [4].

Құқықтық нормаларда G8 шеңберіндегі тараптардың қарым-қатынастарының жиынтығын тікелей бекітудің болмауы оның құжаттарында қамтылған шешімдердің міндеттілік дәрежесі туралы мәселені ашық қалдырады. Ресми түрде олар халықаралық құқықтық мағынада міндетті бола алмайды. Алайда олар жүйелі түрде жүзеге аспаса, G8 халықаралық беделінен айырылып қалар еді. Бұлай болмайды, өйткені тараптардың өзара міндеттемелері ретінде тұжырымдалған құжаттардың сол тармақтары әдепкі бойынша тек басшылардың (немесе министрлердің) джентльмен сөзі ретінде ғана емес, сонымен бірге нақты халықаралық құқықтық норма ретінде де қарастырылады. Бұл барлық шешімдерге қатысты емес, өйткені көп жағдайда G8 құжаттарында мүше мемлекеттерге немесе тіпті үшінші елдерге белгілі бір

жағдайда өзін-өзі ұстау туралы ұсыныстар бар. Әрине, ұсынымдар міндетті емес, бірақ олар халықаралық жауапкершілік құқығының негізін нығайта отырып, белгілі бір моральдық күшке ие. «Үлкен сегіздік» ұсынымдарының ішінде жекелеген халықаралық ұйымдарға бағытталған ұсыныстар бар. Ұсыныстар міндетті емес болса да, G8 мүшелері осы ұйымдардың жетекші мүшелері ретінде мұндай шешімге G8 басқа мүшелерінің қолдауымен оларды жүзеге асыруға мүмкіндігі бар екенін көрсетеді. Әр елдің «Үлкен сегіздіктің» келешегі туралы өзіндік көзқарасы жоқ және бұл форматта қай елдер өзін қалай ұстауы керек деп айту абайсызда болар еді. G8 имиджі төрағалық ететін елге байланысты «құрама» тұжырымдама болып қала береді. Ғаламшардағы көптеген адамдар G8-ге жаһанданудың жаңа қауіптері мен сын-қатерлеріне жауап беруге көмектесетін саяси соққыларды іздейді. Бұл қазіргі әлемнің тұрақты өсуі мен дамуын қамтамасыз ету жолдарын іздеуді талап етеді; аштықты, кедейлікті, ауруларды жеңу; болашақ ұрпақ үшін қоршаған ортаны сақтау; террористік қауіппен және есірткінің таралуымен күресу; экономикалық және қаржылық мәселелерді шешу; аймақтық қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу және т.б. [5].

Қорытындылай келе, «Үлкен сегіздік» саяси процестерде үлкен рөл алатындығын айтып өту керек. «Үлкен сегіздіктің» оң имиджі және «Үлкен сегіздіктің» халықаралық қатынастардың құқықтық жағына ықпалы өзгермелі әлемде осы форматтың тұрақтылығымен анықталады. Оған мүше елдердің қазіргі заманның негізгі мәселелері бойынша ұстанымдары сәйкес келеді. Тараптардың қайшылықтары икемді жұмыс режимінде жойылады, ол шешімдердің құпиялылығын және белгілі бір шешімді бұғаттау мүмкін болған жағдайда салыстырмалы таңдау еркіндігін қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Концепция внешней политики Российской Федерации // Независимое военное обозрение. 2000. – №4, 14-20 июля. – С. 4-5.
- 2 Putnam Robert D., Bayne Nicholas, Hanging Together: Cooperation and Conflict in the Seven-Power Summits. Cambridge: Harvard University Press. – 1987/документы саммитов «семерки» с 1975 по 1987 год.
- 3 Hajnal Peter I. The G7/G8 System, Evolution, role and documentation. Ashgate Publishing Company. – 1999.
- 4 Hajnal Peter I. The Seven-Power summit. Documents from the summits of industrialised countries. – New York: Kraus International Publications. – 1989.
- 5 Sommet de 1990 // La Politique Exterieur de la France Textes et Documents. -Declarations du Sommet. – Juillet-aout 1990. – Sommet de Houston, Communiqué final. – p. 19-26. (Итоговые документы саммита 1990 года).

ҒТАМР 13.11.28

МУЗАРТ ТОБЫНЫҢ ӨНЕРДЕГІ ИМИДЖІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: БАСТАУЫ, КЕЗЕҢДЕРІ

Ж.А. Мірсәді

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

«МузАРТ» тобы о бастан қазақ әндерін насихаттауға бағытталған топ. Дәл қазіргі уақытта өз имиджі арқылы жас ұрпақтың бойындағы қазақылық пен ұлттық рухты жоғалтпай ұстап қалатын мағыналы да, мәнді әндерді айтып жүрген, ұлттық мәдениетімізді ән арқылы шет мемлекеттерге таныта білген топ ретінде «МузАРТ» тобының алар орны ерекше. Аталмыш топ 20 жылдың ішінде өнер әлемінде өз орнын тауып, халықтың үлкен қошеметіне бөленіп, көпшіліктің қуанышына айналып үлгерді. Біздің елімізде бір рет жарқ етіп, ертесіне-ақ ұмыт болып жататын ән де, әншілер де аз емес. Осы мақсатта, өзге топтардың арасынан аталмыш топтың суырылып алға шығып, ән өнеріндегі қалыптастырған имидждері жайында зерттеу жүргіземіз.

Түйін сөздер: МузАРТ, ән, эстрада, өнер әлемі, имидж.

Қазіргі уақытта қоғамда танымал, белгілі бір салада жетістікке жеткен адамдардың ішкі әлемі мен жеке қасиеттеріне ғана емес, басқаларға қалай көрінетініне және қабылдау деңгейіне көбірек көңіл бөлінеді. Бұл ұғым ХХ ғасырдың соңғы жылдары пайда болған ғылыми білімнің жаңа саласы ретінде адамдарға жағымды әсер ету технологиясын игеруге көмектеседі.

Шет елдік әдебиеттерден *«image»* сөзбе-сөз *«сурет»* деп аударылып, қоғамда «имидж» деп аталып жүрген бұл терминге философиялық сөздікте: «Адамның әлем объектілерін бейнелеу және игеру формасы» [1, 212 б.] – деп анықтама берілген. Яғни, имидж – адамның шындықты қабылдау процесін көрсететін психологиялық ұғым. Шартты түрде айтқанда, адам тақырыпты көреді, ал ойында оның бейнесі қалыптасады. Бұл табиғи психикалық процесс, ал имидж әлеумет арасында өзара әрекеттесу процесінде қалыптасады.

Имидж – өзінді қоғамға таныстырудың ең тиімді әдісі. Өзін-өзі көрсету шеберлігі өзекті болып тұрған заманда имидж адамның түйсігі мен шығармашылығын қоса отырып, жанр заңдарына сүйенеді. Демек, имидж – образ, мотив, рөл, тип, бедел.

Имидждің тұжырымдамалық негізі – идеялар, ойын өнері, шеберлік сиқыры. Ол – коммуникативті мінез-құлық түрі, прагматикалық мақсаттарға жету әдісі [2, 67 б.]. Бұл белгілі бір кеңістіктегі заңдарға бағынатын рөлдік

ойын және адам жүзеге асырғысы келетін қабілеттердің болуын талап етеді. Имидждің маңызды элементі – шығармашылық. Өйткені ол энергияны, қозғалысты, белсенділікті қамтамасыз етеді. Бұл – сәттілік пен жетістіктің көрінісі.

Әлеуметтік-мәдени саланың маманы – әнші. Оның міндеті – қоғамда қабылданған құндылықтарда бағыттаушы болу. Әншінің қызметі қарым-қатынаспен, көпшілік алдында өзін ұстап, өнерін көрсетумен байланысты. Сахналық бейнесі осы миссияны орындаудың қажетті шарттарының бірі. Осыған байланысты эстрадалық орындаушы да имиджді қалыптастыру әдістемесін меңгеруі тиіс.

Шоу бизнес коммерциялық қызметтің ерекше бағыты ретінде өнердің әртүрлі түрлері мен жанрларын қамтиды. Музыкалық индустрия шоу бизнестегі ең басым бағытқа ие болды, сондықтан «имидж» эстрада өнерімен және эстрадалық орындаушының кәсіби қызметімен тығыз байланысты. Орындаушының дұрыс салынған бейнесі оған моральдық және психологиялық шығындармен музыкалық көркемдік нөмірдің мазмұнын көрерменге жеткізуге көмектеседі. «Имидж – тұлғаның психикалық кеңістігіне кірудің қуатты құралы. Біз қаншалықты жақсы әсер қалдырсақ, адамның психологиясына тереңірек еніп, оның назарын өзіне аударуға мүмкіндік аламыз» [3, 48 б.] – дейді В.М. Шепель. Сондай-ақ, В.М. Шепель және В.Г. Горчакова өз еңбектерінде эстрада әншісінің сахналық бейнесін жасау бойынша мынадай ұсыныстар береді:

1) Эстрадалық орындаушының картограммасын жасау – жеке және кәсіби сипаттамаларын (тікелей орындаушының жеке тұлға ретінде) анықтау;

2) Орындаушының жеке көңіл-күйі (эстрадалық орындаушының орындалатын шығарма кейіпкерінің бейнесін жасауға қызығушылығы мен уәждемесі);

3) «Фейсбилдинг» (В.М. Шепель) – бет-әлпет жасау: макияж, грим, шаш;

4) Кинесика және ым-ишара (ақпараттылық, дене қимылдарының тілі) – дене бітімін қолдану өнері;

5) Киім дизайны (эстрадалық әншінің костюміндегі стильдік шешімдердің әртүрлілігі, көбінесе ол орындайтын шығарманың жанрына байланысты болады). Киім – орындаушының көрерменмен қарым-қатынас құралы ретінде әрекет етеді. Көркемдік нөмірдегі кейіпкер бейнесінің негізгі ойы мен жеке сипаттамаларын толығырақ жеткізуге көмектеседі;

6) Сөзге шеберлік – мәдениет, қарым-қатынас тәсілі; орындалатын шығарманың мағыналық құрамдас бөлігі, шығарма мәтініне енген негізгі ойды жеткізе білу;

7) «Дыбыспен әсерлену» – орындаушының әншілік деректері: әртүрлі вокалдық әдістемелер мен тәсілдерді меңгеру, дауыстың жеке тембрлік ерекшелігі, диапазоны;

8) Эстрадалық орындаушының энергетикасы мен харизмасы – өзінің бүкіл өнер көрсетуі барысында көрерменнің назарын аудару және ұстап қалу,

сондай – ақ көрерменге орындалатын шығарма кейіпкерінің «тағдырымен өмір сүруге» көмектесу қабілеті [4, 157 б.].

XX ғасырдың басында қазақ ән өнеріндегі имиджді қалыптастырған, күміс көмей, жез тандай әнші – Әміре Қашаубаев. Ол – Францияны әуелеген әнімен, ерекше даусымен мойындатқан. Ал эстрада жанрында қазақ өнерпаздарының ішінен халықаралық деңгейге шығып, елді таңғалдырған Дос-Мұқасан тобы болды. Дос-Мұқасан тобынан кейін қазақ эстрадасының көгінде жұлдыздары жарқырап, шет мемлекеттердің көзайымына айналған топ – «МузАРТ» тобы. Аталмыш топ 2001 жылы құрылған. Сол уақыттан бері тыңдармандарына әсем әндер сыйлап жүрген «МузАРТ» тобының өнер сүйер қауым үшін алатын орны ерекше. Біздің елімізде бір рет жарқ етіп, ертесіне-ақ ұмыт болып жататын ән де, әншілер де аз емес. Дегенмен, қазіргі таңда қазақ эстрадасындағы әншілердің көпшілігі өздерінің әндерін ертеңгі ұрпаққа асыл мұра болып қалу үшін қажырлы еңбекті қажет ететіндігін жақсы біледі. Осы мақсатта өзге топтардың арасынан суырылып алға шығып, тыңдаушының құлақ құрышын қандырып, «бәрекелді» дегізетін, жұрттың ықыласына кенелген «МузАРТ» тобының құрылғанынан бастап, бүгінгі күнге дейінгі шығармашылығы мен жеткен жетістіктері үлкен зерттеуді талап етеді.

Алғашқы кезде топтың ешқандай атауы болмайды. Актер Сағаділді Үсібәлі топтың атауын екі сөзбен құрайды. Топ атауы көне түркі тілінен аударғанда, «УЗ» – ер азаматқа тән сал, сері мағынасын білдірсе, «АРТ» – биік, тау, шың мағынасында. Бұл топ бүгінгі күні өз тыңдарманын тек қазақ жерінен ғана емес, алыс-жақын шетелден тауып үлгерген. Алайда, топ мүшелері алғаш құрылған сәтте «МузАРТ» жетістігі дәл осылай болады деп ойлап та көрмеген. Олардың алғаш орындаған әндері – «Сенің көзің» әні. Сөзі – Мұқағали Мақатаевтікі болса, әнін жазған – Қанат Ибрагимов. Жігіттер «Сені көзің» әнін студент кездерінде жатақхана бойынша ұйымдастырылған кештерде айтып жүрген көрінеді. Ал топ атынан сахнаға алып шыққан сәттен бастап, радио арқылы қалың көпшілікке танылған ән тез таралады. Одан кейін Н.Назарбаевтың сөзі мен композитор А. Қоразбаевтың әніне жазылған «Үшқоңыр» әнін жарыққа шығарады. Ән дайын болған кезде, «МузАРТ» тобы арнайы Қскеденге барып, Елбасының алдында ән тұсауын кеседі.

Өнердегі әкелеріне айналған А. Қоразбаев бұл топ жайында: Егемендік алған жылдардан кейін қазақ ән өнерінде «МузАРТ» тобы ерекше орынға ие. Мейрамбек, Сәкен, Мақсат үшеуі бастаған сәтте қазақ эстрадасы дүр сілкінгендей болды десем, артық айтқаным емес. Бәріңіз білесіздер, Мейрамбек ең алғаш өзімнен тәлім алып, сахна төріне шықты. «Бозторғайды орындап, көпшілік көзайымына айналды. Осы үш жігіт бірге оқып, оқулары біткен шақта үштік топ құру жайлы ойлана бастады. Олар «Дос-Мұқасанан» кейін сиреп қалған үрдісті жаңғыртуға ниет етіп, кірісті. Кәсіби тұрғыдан қарағанда, «МузАРТ»-тың деңгейі биік. «Ә» дегеннен М. Мақатаевтың өлеңіне жазылған «Сенің көзің» әнін орындап, бір сәтте жұлдызға айналды. Әдетте, көршілес елдерде топтар үш-төрт альбомы шыққанда ғана танымалдылыққа ие болады.

Ал бұлар ең алғашқы әндерімен-ақ халықтың ыстық ықыласына ие болды» деп атап өтеді.

Шоу бизнесте имидж қалыптастырудың ең танымал және қымбат өнімдері фестивальдер мен концерттер. Осыған орай, құрылғандарына 2 жыл болғанда, желтоқсан айының 16-17 жұлдызында бұл топ «Өз елім» атты алғашқы жеке концертін береді. Осы жылдары Қазақстанға танымал болып, 2004 жылы бірінші рет ән сапармен шетелге шығады. Ол Қытай Халық Республикасынан және Ресей Федерациясынан бастау алады. Бұл кезең – топтың имиджі қалыптасып, үлкен белестерді бағындырудың алғашқы сатысы болатын.

Дегенмен, топ мүшелерінің бірі – Мақсат Базарбаев топтан шығып, жеке әншілік жолына бет бұрады. Оның орнына топтың жаңа мүшесі болып, Кенжебек Жанәбілов келеді. 2007 жыл «МузАрт» тобы үшін үлкен өзгеріс жылы болды. Өйткені, олар осы жылы құрамын кеңейтіп, вокалды-аспапты ансамбльге айналады. Сөйтіп, 2008 жылдың көктемінде ансамбльдің есеп беру концерті өтеді. Бұл концерттің ерекшелігін халық бірден аңғарады. Ол – жігіттердің жанды дауыста өнер көрсетуі. Осы концерттен кейін Түркістан және Шығыс Қазақстан облыстарының 8 қаласына ән сапарына шығып, әдемі өнерімен облыс халқын бір қуанып тастады. Бұл елдің топқа деген ыстық ықыласынан білінген болатын.

Сонымен қатар, 2008 жылдың аяғында Тәуелсіздік күніне орай, «МузАрт» ансамблі Ресейдің Санкт-Петербург қаласында жеке концерттерін береді. Әрдайым халықтың қошеметіне бөленіп, сұранысқа ие болған топ үшін бұл үлкен жетістік еді.

Құрылғандарына 10 жыл болған кезде, яғни 2011 жылы «МузАРТ» тобы Астана қаласы «Қазақстан» орталық концерт залында мерейтойлық концерттерін өткізді. 10 жыл бойы имидж қалыптастыру жолында жүріп өткен жолдарында көптеген әндері «халықтың әніне» айналып үлгергенін дәлелдеді. Ал 12 жыл толған 2013 жылы Алматы қаласында Республика сарайында үлкен концерт берді. Бұл жыл топ үшін тосын сыйға толы жыл болды. Өйткені араға 5 ай салып, қыркүйек айында MUZZONE телеарнасының ЕМА жұлдесінде «Үздік ұжым» номинациясына үміткер топтар арасында «МузАРТ» тобы жеңіске жетті.

Сонымен қатар, бұл топ «Айдың үздік орындаушысы» деген дипломмен де марапаталған болатын. Марапат Қазақ радиосының «Ән таңдайық» бағдарламасында табысталды. Мұндай жеміс пен жеңіске толы еңбек үшін «МузАРТ» тобының әншілері М. Бесбаев, С. Майғазиев, К. Жанәбілов Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығына ие болып, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткерлері атанып үлгерді.

Қорыта айтқанда, «МузАрт» тобы имиджін өз қолымен жасаған топ. Өйткені жеке имидж – белгілі бір имидждік негіздер бойынша топтың, ұйымның, жеке ерекшеліктері бар адамның бейнесі. Имидж сәнді, заманауи болуы міндетті емес: ол ең алдымен эмоцияларға жүгінеді. Ол адамдардың мінез-құлқына әсер ете алады, мақсатты аудиторияны қызықтырады. Бұл

тұрғыдан алғанда, «МузАРТ» тобы өздерінен кейінгі ән өнеріне қызығатын жас буынға имиджі арқылы оң әсер етті деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Радлов Э. Философский словарь: Логика, психологии, этики, эстетики и истории философии. Академическое издательство, 2019. – 290 с.
- 2 Хакамада И. В предвкушении себя: От имиджа к стилю. Альпина Паблишер, 2021. – 267 с.
- 3 Шепель В.М. Имиджелогия: секреты личного обаяния. Академическое издательство, 2005. – 480 с.
- 4 Горчакова В.Г. Имиджелогия: учебное пособие для студ. Вузов. – Москва: Юнити-Дана, 2011. – 335 с.

ГРНТИ 17.07.31

СПЕЦИФИКА И МОДИФИКАЦИИ ЖАНРА АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

Д.С. Ибраева, П. Ван

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

В статье рассматривается специфика и модификации жанра автобиографии, раскрывается понятие «художественная автобиография».

Для современного этапа литературоведческой науки актуальным является исследование жанровых разновидностей автобиографической прозы. В отечественном литературоведении, в отличие от западной науки, в которой изучение жанровой природы и поэтики автобиографических произведений в последнее время вошло в традицию и стало одним из приоритетных направлений, автобиографические тексты в названном аспекте изучены еще недостаточно.

В статье использованы методы литературоведческой социологии, описательной поэтики, текстологического исследования художественного материала, стилистического анализа произведения с целью выявления жанровой специфики и других художественных особенностей автобиографического текста.

Ключевые слова: автобиография, художественная автобиография, автобиографическая проза, автор.

Автобиография становится отдельным жанром не сама по себе, а в литературном контексте. Испытывая влияние со стороны романа, она впитывает в себя приемы его повествовательной и описательной техники, что способствует ее оформлению в самостоятельный жанр. Фактически художественная автобиография является романом, в котором развита мемуарная линия. Причем она отражает особенности личностного становления автора.

Художественная автобиография имеет свои жанровые черты, которые оформились в процессе ее становления и дальнейшего развития. Истоки жанра восходят к эпохе древнегреческой античности, когда создавались биографии и автобиографии выдающихся личностей (царей, полководцев, государственных деятелей).

Ключевым жанровым признаком биографии и автобиографии в средние века выступает религиозная исповедальность повествования. Наиболее яркий

пример – знаменитая «Исповедь» Блаженного Августина, написанная около 397-398 гг. С этого времени исповедальность начинает выступать как сюжетообразующий фактор автобиографии.

Жанровая природа автобиографии в древнерусской литературе тесно связана с литературным этикетом, служившим образцом для авторов того времени. Автор, как правило, каялся в грехах и ошибках, при этом факты его собственной жизни отходили на второй план.

Характерной жанровой чертой автобиографизма в древнерусской литературе является ее реалистичность, которая, впрочем, не оформилась в особый самостоятельный творческий метод. «Житие» протопопа Аввакума – это наиболее известная автобиография в древнерусской литературе.

В русской литературе XVIII века были созданы яркие образцы автобиографической прозы: «Записки Андрея Тимофеевича Болотова», «Записки» княгини Е.Р. Дашковой, «Своеручные записки» княгини Н.Б.Долгорукой и др. Эти произведения объединяет такая жанровая черта, как записки.

Исповедальность стала основой автобиографии в эпоху Просвещения. Религиозный план трансформируется в форму философского подхода к пониманию реалий общества. Классические образцы автобиографии подобного типа – это «Исповедь» (1782-1789) и «Прогулки одинокого мечтателя» (1802) Ж.Ж. Руссо.

Жанровой доминантой автобиографии второй половины XIX века является обстоятельный показ автором собственного внутреннего развития и воссоздания внешней стороны своей жизни. Все это объясняет беллетризацию автобиографической прозы. Записки, очерки, повести, романы, их циклизация – закономерное следствие стремления авторов автобиографий подробно воссоздать свою жизнь.

В XX веке автобиография стала осмысливаться интеллектуалами как форма осмысления своей жизни в большом историческом контексте. В.Дильтей пишет, что автобиография этого времени – «осмысление человеком своего жизненного пути, получившее литературную форму выражения. Такого рода самоосмысление в той или иной мере присуще каждому индивиду... Только оно делает возможным историческое видение» [1, С. 140].

Классический образец такого рода автобиографии – знаменитая книга Н.А. Бердяева «Самопознание», в которой представлен масштабный анализ жизни автора в контексте истории страны. Кроме того, эта книга является своего рода энциклопедией различных суждений, представлений выдающегося философа о разных сторонах общественной жизни, культуры и истории России.

Особый интерес для нашего исследования представляет литературно-художественная автобиография. Ее жанровой особенностью выступает художественная форма подачи автобиографического материала в хронологической последовательности, отражающей историю становления личности автора.

Следует отметить, что в литературно-художественной автобиографии жанроопределяющим началом выступает память, прошлое является важным предметом художественной рефлексии автора. Личная память и историческая память – это основные формы обращения автора к прошлому.

Необходимо отметить традиционные жанровые особенности художественной автобиографии – это ретроспективность повествования, достоверное воссоздание реалий исторической действительности, искренность автора, субъективный психологизм, назидательность (явная или скрытая). Эти жанровые свойства присущи литературно-художественной автобиографии, так как способствуют выражению мыслей автора о прошлом.

Важной жанровой приметой автобиографии является категория автора. Она выступает в форме образа автобиографического героя. Автобиографическое «я» организует пространство рефлексии в целостный художественный мир. Саморефлексия автора – это форма психологизма в автобиографии. В ее тексте даны многочисленные автохарактеристики, с помощью которых автор создает образ самого себя.

Кроме того, автор автобиографии продуцирует оценки внешней действительности, реальных лиц и событий. С образом автора автобиографии связано смысловое пространство ее текста, так как он выражает свое видение и понимание реальных событий.

В сюжете автобиографии всегда развивается линия эволюции образа главного героя. В автобиографии сопоставляются два временных плана – прошлое и настоящее. Автор до своего перерождения и автор как результат собственной духовно-нравственной эволюции неизменно присутствуют в автобиографическом произведении. Автобиографический автор часто подает себя в идеализированном виде, расценивая свои выдающиеся нравственные и иные качества как собственную заслугу.

Именно поэтому вокруг автора автобиографии концентрируется также нравственный аспект произведения. Он – источник положительного начала в тексте. Л.Я. Гинзбург пишет, что «автор произведений мемуарного и автобиографического жанра всегда является своего рода положительным героем» [2, С. 202].

Главный объект самоанализа и саморефлексии в тексте автобиографии – это прошлое, часто далекое прошлое, а именно детство автора. Включение в текст прошлого необходимо для полного показа становления личности автобиографического автора. Показывая себя в аспекте развития, автор автобиографического текста не всегда бывает точен в передаче событий своей жизни и исторических событий. Причины здесь самые разные. Определенную роль может сыграть здесь память, которая, как известно, способна подвести автора.

Художественный вымысел, использованный автором автобиографического произведения, способствует трансформации реального автора в героя литературного произведения. Образ прототипа автора автобиографического произведения создается на основе синтеза

художественного вымысла и достоверности. Это обстоятельство определяет жанровую специфику автобиографии.

Категория автора определяет характер повествования в автобиографии. В автобиографиях повествуется о частной, личной жизни их авторов. Поэтому повествование в автобиографиях ведется от первого лица. Отсюда эффект всеведения автора. Он занимает активную нравственную позицию в своем произведении.

Автобиография – это жанр, который основан на последовательно осуществляемой реконструкции автором своего прошлого. В то же время в ней содержится интерпретация автором различного рода событий. В ходе подобного рода интерпретации автор демонстрирует собственную систему ценностей: духовно-нравственных, мировоззренческих, эстетических и др.

Показывать свое прошлое изолированно автор автобиографии не может, так как его жизнь протекает в обществе. Следовательно, в сюжет автобиографии проникают образы его родственников, друзей, врагов, знакомых, которые выступают в качестве второстепенных персонажей произведения. Главный герой автобиографии – сам автор.

Н.А. Николина выделила четыре разновидности автобиографии: 1) собственно автобиографии – документальные тексты, представляющие собой краткие и формализованные жизнеописания и относящиеся к официально-деловому стилю; 2) автобиографические тексты, включающие одновременно развернутые воспоминания о прошлом, связанных с ним реалиях, лицах и т. п., написанные без установки на эстетическое воздействие (автобиографии и воспоминания исторических деятелей, писателей); 3) автобиографии и воспоминания, тяготеющие к беллетризованной форме (содержащие, например, образные характеристики описываемых реалий); 4) художественные произведения, использующие жанровую форму автобиографии и опирающиеся на реальные факты жизни автора» [3, С. 12].

Последний жанровый тип, охарактеризованный Н.А. Николиной, представляет собой литературно-художественную автобиографию. Художественная автобиография, вариантом которой можно рассматривать автобиографический роман, родственна мемуарам, автопортрету, дневнику, письмам, тетрадям, путевым запискам, путевым очеркам и др. Эти жанровые разновидности сближаются на основе категории самосознающего «я».

В литературоведении утвердилась мысль о том, что решающим фактором, сближающим жанровые модификации автобиографии, является категория автора, повествующего о себе и своей жизни. Личностное начало сближает жанровые модификации автобиографии. В этом отношении автобиография близка жанру романа, посвященного изображению личностного аспекта. Индивидуальная судьба отражена в различных модификациях автобиографии. Авторы романов также рисуют индивидуальные жизненные пути своих ключевых героев. Это одно из родовых свойств жанра романа. Сюжеты автобиографии и романа основаны на показе индивидуальных аспектов жизни человека.

В жанре автобиографии в зависимости от соотношения реального и вымышленного аспектов выделяются две ее разновидности: документальная и художественная. В документальной автобиографии повествование построено на том, что автор показывает реальные жизненные события с документальной точностью. Реконструкция жизненного пути автора может быть осуществлена только в форме документальной подачи материала и личных авторских впечатлений.

В литературно-художественной автобиографии эпизоды реальной автобиографии трансформируются в художественные явления. В литературно-художественной автобиографии вымышленные картины играют более значимую роль, чем документальные факты и эпизоды. Их роль заключается в воссоздании художественного мира произведения, который является основой его текста. Без художественного мира литературное произведение существовать не может, так как он является образом внешнего мира и в то же время образом внутреннего мира самого автора.

Литературно-художественная автобиография представляет собой особый жанр в мировой литературе. Литературно-художественной автобиографией является произведение, основанное на документальных фактах из жизни писателя, которые трансформируются в художественные образы и картины. Данная трансформация осуществляется с помощью средств художественного языка, включая стилистические тропы. Художественный язык, предназначенный для трансляции авторских смыслов, не разрушает документального начала, которое аккумулируется в фабульной линии сюжета. В этом случае именно фабула выступает основой, сохраняющей достоверные события из жизни автора.

Формы проявления документальности и художественности в произведении могут быть разными. Степень документальности или художественности автобиографического текста выявляется степенью отклонения литературного образа от реального авторского «я». Писатель строит собственный автобиографический образ как литературный портрет реального представителя эпохи, показывая свою причастность к историческим событиям. Причастность к историческим событиям обязывает автора текста воспоминания достоверно воссоздавать реальные эпизоды общественной жизни.

Документальные материалы играют заметную роль в организации сюжета произведения автобиографии. Они являются основой линии достоверности, которая придает произведению образ текста литературы воспоминания. Документальное начало необходимо для специального выстраивания сюжета автобиографии как произведения литературы воспоминания.

Очевидно, что жанр художественной автобиографии фактически находится в составе других эпических жанров. Эпос как литературный род объединяет различные родственные жанры: роман, повесть, рассказ, очерк и др. Эти жанры, как известно, подразделяются на жанровые разновидности, поэтика

которых определяется задачами и целями изображения общества и внешнего мира.

Но все перечисленные выше эпические жанры объединяет категория духовной истории, которая получает форму развития ключевых литературных героев по мере движения сюжета произведения. Категория история, получившая в жанре романа развитые и развернутые формы и способы воссоздания духовно-нравственного становления ключевых литературных героев, стала своего рода образцом для художественной автобиографии, стремившейся поэтапно показать эволюцию автора. В этом заключается одна из форм влияния жанра романа на жанр автобиографии.

В романе и других эпических жанрах главным объектом изображения выступает человек, его личность. Вся художественная система романа подчинена решению задачи воссоздания литературных героев. Главным объектом изображения в автобиографии также выступает человек. Его личность, поступки, жизнь в целом являются основными темами в художественной автобиографии.

Таким образом, роман и автобиографию объединяет прочный интерес к личности человека. Этим можно объяснить родство жанра романа и литературы воспоминания. Кроме того, личность человека нашла адекватное отражение в романе и автобиографии. Человек не может существовать без прошлого. Прошлое – это истоки развития его личности, его характера. Роман и автобиография трактуют прошлое как важный этап жизни каждого человека. Прошлое и настоящее образуют жизнь человека. Эти звенья времени являются главными объектами осмысления в художественной литературе.

Автобиография отличается от биографии тем, что последняя основана на научном анализе или художественном описании жизни не автора текста, а другого человека.

Таким образом, модификации литературы воспоминаний отличаются друг от друга, но все же имеют родственные черты. Автобиография в ее литературно-художественной форме выступает в качестве доминанты среди модификаций литературы воспоминаний.

Сформулируем рабочее определение понятия «художественная автобиография». Художественная автобиография – это литературное произведение, повествующее в хронологической последовательности о жизни автобиографического автора.

Литература

1 Дильтей В. наброски к критике исторического разума // Вопросы философии. – 1988. № 4. – с. 135-152.

2 Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: Художественная литература, 1977. – 449 с.

3 Николина Н.А. Поэтика русской автобиографической прозы. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 423 с.

SRSTI 16.01.33

DIFFICULTIES IN LITERARY TRANSLATION

A. Artykova

Student, Shymkent University, Shymkent

Zh.M. Zhusubalina

Master teacher, Shymkent University, Shymkent

The article gives the full-bodied description for the notion «literary» and «translation». It also investigates the main difficulties the translator might face in the process of translation. The authors characterize the views on literary translation from antiquity to the present that reveal a conflict between two demands: to stay close to the text of the original and to approximate the perceptions of the reader.

Key words: literary, translation, communicative, ability, comprehension.

Literary translation is a genre of literary creativity in which a work written in one language is re-created in another. Because literature is verbal, it is the only art that is subject to linguistic barriers. Unlike music, painting, sculpture, or dance, the literary work is accessible only to those who know the language in which it is written. The specific characteristics of literary translation are defined by its place among other types of translation and by its relationship to original literary creativity.

In literary translation, language has more than a communicative, or social and connective purpose. The word functions as the «primary element» of literature – that is, it has an aesthetic function. Between the inception and the completion of a creative work of translation, a complex process takes place – the «trans-expression» of the life captured in the fabric of imagery of the work being translated. Therefore, the problems of literary translation are within the sphere of art and are subject to its specific laws.

Literary translation differs from literary creativity in that its existence depends on the existence of an object of translation, a work to be translated. However, in the actual literary process, it is not always possible to draw a distinct boundary between translation and all creative literature. In quite a few instances, a work may not be a translation in the usual sense, but it may not be possible to describe it unreservedly as a work of literary creativity. (A number of labels are used to designate these works: «free translation», «imitation», «a work on the themes of», and «based on». The specific meanings of these designations differ, depending on the language and the period).

Translation is a historical concept. Its content differs from era to era, each of which has a different understanding of the relationship between translations and the

literature of a nation. In every country the history of literary translation is an organic part of the history of literature. As a rule, even the earliest written works give evidence of the existence of translations. Periods during which national literatures are established are also characterized by a rapid increase in the number of translations, which are considered to be on the same level as creative literary works. As the national literature matures, translations are increasingly viewed as the creations of writers belonging to other nationalities.

Views on literary translation from antiquity to the present reveal a conflict between two demands: to stay close to the text of the original and to approximate the perceptions of the reader. In different historical periods, the extreme expression of either demand may prevail. For example, in medieval Europe, when the Bible and other religious books accounted for most of the works translated into the new languages, literal translation prevailed. In the 16th through 18th centuries translation was ruled by a tendency to adapt to the neoclassical norms characteristic of French literature of the period. Later, an interest in the unique quality of national art was accompanied by a trend emphasizing a maximum approximation of the original. This was a reaction against leveling and reworking. The spread of multifaceted, comprehensive practice in translation and the development of linguistics are gradually leading to the recognition in theory that the centuries-old conflict between loyalty to the text and concern for the reader is not absolute and that a true understanding of literary translation lies at the intersection of the two demands.» «A translation should not simply serve in place of an original, but should replace it completely».

The determining factors in contemporary views of literary translation are the demand for the most careful attitude possible toward the object of translation and the demand for its re-creation as a work of art, with unity of content and form and with all its national and individual qualities.

Acquaintance to treasures of the world literature is important for formation of spirituality of any educated person. But not everyone is able to afford himself studying the works of Shakespeare, Dante and Goethe in the original. The cultural heritage of the European countries, ideas of oriental philosophy with their world history, ancient eposes of people of the world and the works of modern writers reflecting the latest currents in art and literature – all this wealth becomes available to us thanks to writers-translators [1, p.26].

Translation is certainly a very ancient form of human activity. Once in the history of mankind, a group of people formed whose languages are different, and there were «bilingual» facilitating the communication between the «polyglot» teams. With the advent of written language, translators who translated various texts of formal, religious or business nature joined to oral translators. From the beginning, translation had an important social function making possible to cross-language communication between people. Distribution of written translations has opened people wide access to the cultural achievements of other nations, has made possible the interaction and mutual enrichment of cultures and literatures.

The most common understanding of the translation is reduced to its treatment as

a means of cross-language communication. The translation is considered as a form of linguistic mediation in which the content of foreign language text (the original) is transferred to another language by creating the language of information and communication equivalent text [2, p.74].

In a broad sense, the translation is a transfer of artistic whole from one system to another, styling, creative imitation. Translation in the narrow sense is the transposition of a literary work from one language to another.

At present, the problem of literary translation is widely developed in the framework of translation and in literary criticism.

Literary translation is a special kind of translation, a special kind of art. A growing number of linguists in their work are paying attention to this issue.

Translators of the ancient world widely discussed question of the degree of closeness to the original translation. In the early translations of the Bible or other works that were considered sacred or exemplary, the pursuit of literal copy of the original dominated, sometimes led to confusion or even a complete misunderstanding of translation. Therefore later, some interpreters tried theoretically justify the right of an interpreter for a lot of freedom with respect to the original, the need to reproduce not the letter, but the meaning or even the overall experience, «charm» of the original. Even in those early statements about the objectives, which an interpreter should pursue, it is possible to find the start of theoretical debates of our time on the admissibility of the literal or free translation, on the need to preserve in translation the same effect on the reader, who has the original, etc [3, p.57].

Very good translation is not considered sometimes as a translation, if anything, it is usually spoken about the successful translation as a congenial. Gogol compared the translator in this case with the invisible, transparent glass. An example of this can be translation of B. Chukovskiy, which according to Belinsky, «it is impossible even to call it as translations, as they are red as the originals.» This statement is due to the content of the problem, which we discussed above, namely, the problem of the possibility of the full translation making of the literary work in general [4, p.41].

Each translator of the literary works solves the basic problem of language translation in their own way: fidelity or beauty. But what is meant by fidelity? Following the letter or spirit of the original?

E. Nida talked about two types of translation: «tunable» and «reproducing» with the utmost fidelity and the content and form of the original» and insisted on following the second [5, p.32].

While some translators consider accuracy of the translation to the spirit of the native language and the habits of the domestic reader as important, other insist that it is more important to teach the reader to perceive the different thinking, different culture – and even go for an assault on the mother tongue. Making the first requirement leads to free translation, making the second – to the literal translation, literally. In the history of culture, these two types of translations follow each other. Literary translation of the text requires searching, imagination, resourcefulness, empathy, visual acuity, smell, hearing, disclosure of the creative personality of an interpreter, but so that it does not overshadow identity of the author.

Literary translation assumes re-creation of the original style creating system through the organization and selection of the target language means on sound, lexical-semantic and syntactic-compositional levels. «Direct, immediate transfer of foreign language verbal image is impossible in poetry: it is only possible its mastering of developed tradition of a national poetic language». Thus, the fidelity is not meant as a literal reproduction, but as following the poetic tradition in the target language. It should be noted that the approach to the language of poetry, trails, rhythm and rhyme in Russian and English poetic practice is different. At the beginning of the 20th century, especially after World War II, English-language poets abruptly abandoned the correct size and rhymes; it has remained a prosody feature of the 19th century. The area of lexica was also revised. From the language of poetry, vocabulary of high style was practically impossible (it was used only to create archaic translation). Now the verses written with high style or even with its elements are considered obsolete and the flow of high-flown rhetoric, they were of stylistically opposite meaning: what was considered elevated, was pompous and comical. In the Russian poetic tradition as the beginning of the century, and today, this issue is not solved so simple, and similar artistic media still is demanded by poetic practice [6, p.19].

So, a good translator is a creator in a sense, but what kind of work may be involved in this case? This question remains open to this day. There is a view that the translator's work is like actor's work. It is known that the greatest achievement of actor's creativity is not a deviation from the idea of the playwright, but his incarnation. However, every great artist solves this problem in his own way: the same can be said for a good translator whose work consists in a peculiar interpretation of the original, or like the last. Allowing the possibility of interpretation involves a variety of translation solutions. According to a just opinion of some authors, such diversity is inherent to the original. In this case, the translation is identified with the original of dictated interpretation, and according to the famous theorist of translation I. Levy, the translation as an art form is an intermediate category between the original work and performing art. According to poet and translator A. Cybulski, Vaja Pshavela gives a reason to the lyrical and musical beginning of Tsvetaeva and to epic, vivid beginning of Zabolocky. Sharply opposing translations do not only exclude each other, but do not contradict the original which combines the functionality of all kinds and every one of them.

References

- 1 Саленко О.Ю. Проблемы художественного перевода художественного произведения О.Ю. Саленко. – URL: <https://studizba.com/files/show/doc/75750-1-187111.html>.
- 2 Бархударов Л.С. Язык и перевод Л.С. Бархударов. – М.: Международные отношения, 1975.
- 3 Симен-Северская О.Э. Проблема личности переводчика в художественном переводе О.Э. Симен-Северская. – интернет.

- 4 Джваршейшвили Р.Г. Психологическая проблема художественного перевода Р.Г. Джваршейшвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1984.
- 5 Nida E. (1981) *Approaches to Translation*, New York: Pergamon Press.
- 6 Toolan M. (1998) *Language in Literature*, London: Hodder.

ГРНТИ 16.01.11

МЕРЫ ПО РЕАЛИЗАЦИИ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

В.Г. Демьянов

Доцент, к.э.н., Омская гуманитарная академия, г. Омск, Россия

А.Ж. Кашкынбек

Магистрант, Омская гуманитарная академия, г. Омск, Россия

Одним из сложных явлений в развитии любого общества является языковая проблема. Ведь условием сохранения народа является сохранение его языка.

Данный вопрос приобретает еще большую значимость, в рамках сегодняшней геополитической ситуации в мире.

Современный Казахстан – государство с полиэтническим составом населения, где созданы все необходимые условия для реализации всех функций государственного языка и языков этносов, проживающих в нем.

Впервые, понятие «государственный язык» было нормативно закреплено в Законе от 2 сентября 1989 года «О языках в Казахской ССР». Согласно данного Закона, государственным языком на территории Казахской ССР официально объявлен – казахский язык. При этом, согласно того же Закона русский язык получил статус языка межнационального общения.

На сегодняшний день языковая политика в Республике Казахстан регламентируется Законом РК от 11 июля 1997 года «О языках в Республике Казахстан», кроме того подписанно и реализуется множество государственных программ.

Первой в истории независимого Казахстана в период с 1998 года по 2000 год была реализованна «Государственная программа функционирования и развития языков», утвержденная Указом Президента Республики Казахстан №4106 от 5 октября 1998 года. В рамках реализации данной программы были созданы благоприятные условия для развития и функционирования всех языков полиэтнического населения Казахстана.

Данной государственной программой были заложены основы для создания финансовых, организационных, материально-технических условий для свободного и бесплатного изучения гражданами всех национальностей государственного языка. По всей стране, в целях реализации программы были открыты бесплатные курсы по обучению государственному языку, увеличилось количество школ и классов с казахским языком обучения.

Во исполнении статьи 93 Конституции Республики Казахстан где прописано: – «Местные представительные и исполнительные органы обязаны создать все необходимые организационные, материальные и технические условия для свободного и бесплатного овладения государственным языком всеми гражданами Республики Казахстан», в городе Шымкент в 1997 году был открыт первый «Центр обучения казахскому языку».

Согласно государственной программе созданы обучающие курсы для государственных служащих в госорганах, начался поэтапный перевод делопроизводства на государственный язык. Казахский язык стал более активнее функционировать в СМИ, во всех сферах общественной жизни и в быту.

В последующем в сфере языковой политики были разработаны и внедрены государственные языковые программы на 2001-2010, 2011-2019, 2020-2025 годы.

В целом, цели этих документов между собой перекликаются.

Так, посредством Государственной программы на 2001-2010 годы были реализованы следующие задачи:

- сохранение функций русского языка как языка межнационального общения;
- развитие языков всех этнических групп многонационального Казахстана;
- развития и расширения социально-коммуникативных функций государственного языка;
- широкое внедрение английского языка.

Основной целью государственной языковой программы на 2011-2019 годы стала реализация гармоничной языковой политики, которая обеспечивает полноценное функционирование государственного языка как основного показателя укрепления казахстанской идентичности и толерантности при сохранении языков полиэтнического состава Казахстана.

Действующая на сегодняшний день государственная программа на 2020-2025 годы нацелена на внедрение гармоничной языковой политики, направленной на модернизацию казахского языка на основе латинографического алфавита, развитие трехязычия, при этом обеспечивая полноценную деятельность казахского языка как государственного языка, дальнейшее повышение языковой культуры и развитие языкового капитала.

Какие же работы были проведены для расширения функций казахского языка?

Увеличено количество детских образовательных учреждений с казахским языком обучения. Так, по состоянию на 1992 год было открыто 292 школы и 654 детских сада с казахским языком обучения. Данные нововведения произошли после утверждения 21 января 1992 года Постановления КабМин РК №51 «О ходе реализации Государственной программы развития казахского языка и других национальных языков в Республике Казахстан на период до 2000 года».

Во исполнении указанного Постановления были реализованы следующие мероприятия:

- рост объема радиовещания на казахском языке составил 5 часов и более в сутки;
- телерадиовещание велось на 10 языках;
- увеличен тираж выпуска словарей, разговорников, самоучителей в 5 раз;
- образовалось более 100 национально-культурных центров и ассоциаций;
- создано 42 профессиональных театра, работающих на 5 языках;
- в школах внедрено изучение, как родных так и 12 иных языков; – в городах и поселках организована работа 740 коллективов художественной самодеятельности, представляющих язык и культуру 22 национальностей. Кроме того, были сделаны первые попытки поэтапного перехода по введению делопроизводства на государственном языке.

Уже по состоянию на 2022 год в стране функционируют более 7,5 тысячи школ. Из них около 30% – со смешанным языком обучения, примерно 10% – с русским языком обучения, и приблизительно 70% – школы с казахским языком обучения.

По данным «Национальной образовательной базы данных» общее количество выпускников, окончивших школу в 2020-2021 учебном году, составило 149 301 учащихся, в том числе в классах с казахским языком обучения 104 475, с таджикским языком обучения 282 учащихся, с уйгурским языком обучения 798, с узбекским языком обучения 4 719, и с русским языком обучения 39 027.

В 2022-2023 учебный годах в школах с казахским языком обучения в первом классе изучается «Әліппе/Ана тілі», в школах с русским языком обучения – «Казахский язык» и «Букварь/Обучение грамоте».

Русский язык изучается со второго класса, когда у учащегося заложена база знаний о своем родном языке. Изучение английского же языка начинается в третьем классе, так как это соответствует возрастным особенностям учащихся и позволит избежать трудностей в восприятии этих языков.

В любом случае, языковая компетенция подразумевает владение языковыми средствами родного языка.

В стране функционируют национальные театры: 22 казахских, 3 смешанных (казахско-русских), 12 чисто русских, и по одному – уйгурский, корейский, узбекский, немецкий.

По данным Министерства информации и коммуникации Республики Казахстан, общее количество средств массовой информации в республике на сегодня составляет 4873. Из них казахоязычные – 690, русскоязычные – 853, казахо-русскоязычные – 1834, остальное на трех или более языках.

В сегменте государственных СМИ доля телепрограмм, транслируемых на государственном языке составляет – 50%.

В Республике Казахстан методическую помощь по изучению казахского и родного языков получают более 32% республиканских этнокультурных объединений. К слову, их общее количество по республике – 671 (30 – республиканского уровня, 276 – областного уровня, 384 – регионального уровня).

Повсеместно организованы курсы обучения государственному и иным языкам в Государственных центрах обучения языкам, воскресных школах при республиканских/региональных этнокультурных объединениях, в разговорных клубах, в частных языковых центрах.

На сегодняшний день Государственных языковых центров функционирующих по республике – 111. В рамках реализации Государственной программы с 2011 года в этих центрах курсы казахского языка прошли 692 390 человек. Из них 343263 или 54,6% – представители этносов.

Курсы русского языка посетили 27 866 человек.

В целом итоги социологического исследования 2021 года показали, что в Казахстане наблюдается реальный билингвизм: 91% респондентов владеют государственным языком (на разных уровнях) и 90,2% русским.

Так, уровень владения государственным языком по сравнению с 2020 годом улучшился на 1,2 %. Более половины респондентов (55,8 %) достаточно хорошо владеют казахским языком. 22,5 % – свободно говорят и читают, но плохо пишут, 3,1% – вовсе не владеют казахским языком.

Уровень владения русским языком в сравнении с 2020 годом снизился на 0,3%. Количество респондентов, хорошо владеющих русским языком составило 59,8 %. Доля тех, кто свободно говорит и читает на русском языке, но плохо пишет, составила 16,6 %. Доля населения, не владеющего русским языком – 0,6%.

Уровень владения языком своего этноса среди респондентов составил 97,2 %. Из них на достаточно хорошем уровне владеют 86,0 % респондентов. Только 1,6 % опрошенных заявили, что не владеют языком своего этноса.

Также итоги социологического исследования показали, что население Казахстана в повседневной жизни используют больше русский язык.

Так, в общественном транспорте в большей степени используют казахский язык 11,8 %, русский язык – 20,8 % населения;

– кафе, ресторанах, иных пунктах питания: казахский язык – 8,3 %, русский язык – 21,6 %;

– в торговых центрах, магазинах: казахский язык – 13,8 %, русский язык – 19,0 %;

– в банках: казахский язык – 13,5 %, русский язык – 18,2 %;

– в кинотеатрах, театрах, музеях, учреждениях культуры: казахский язык – 10,1 %, русский язык – 20,9 %;

– на работе: казахский язык – 11,2 %, русский язык – 16,9 %.

При этом государственный язык изучают всего 7,6 % респондентов.

Респонденты, изучающие государственный язык, в основном учатся в процессе общения (30,8 %), самостоятельно (24,8 %), посещая курсы на работе (11,0 %).

Государственный язык изучают для постоянного проживания в Казахстане 25,3 % респондентов. 19,3 % ответили, что окружающие в основном говорят на казахском языке.

Отношение населения к языковой политике и достижениям ее развития в Республике Казахстан позитивное, 39,3 % респондентов отметили, что все правильно сказано, но есть разрыв между словом и делом, 39,2 % дали оценку, что это политика взвешенная, активная и содействует межнациональному согласию. Доля населения, не учитывающего интересы казахского языка для сохранения стабильности, составила наименьший процент (5,4 %).

По результатам анализа нормативных правовых актов и итогов социологического исследования, мы пришли к следующим выводам:

1) все нормативные правовые акты в области языковой политики государства направлены на укрепление политической стабильности полиэтнического Казахстана;

2) основным принципом всей языковой политики Республики Казахстан является практическая реализация статуса казахского языка как государственного (п.1. статья 7 Конституции РК), поддержание статуса русского языка и его конституционных функций (п.2. статья 7 Конституции РК) и развитии других языков народов Казахстана (п.3 статья 7 Конституции РК);

При этом есть необходимость в систематическом обновления научной, познавательной, учебной и развлекательной информации на казахском языке, организации доступных языковых курсов и подготовке инновационных методик обучения.

В целом языковая политика является гармоничной и толерантной, так как учитывает интересы и языковые права всего полиэтнического населения Казахстана. В Республике Казахстан языковая политика реализуется посредством государственных языковых программ.

Литература

1 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>.

2 О языках в Республике Казахстан, Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года №151-І. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151>.

3 Об образовании, Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года №319-ІІІ. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>.

4 Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы, Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года №1045. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045>.

5 Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2019 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 29 июня 2011 года № 110 (утративший силу). URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000110>.

6 Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года, Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636. URL: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/ob-utverzhdennii-strategicheskogo-plana-razvitiya-respubliki-kazahstan-do-2025-goda-i-priznanii-utrativshimi-silu-nekotoryh-ukazov-prezidenta.

7 Об утверждении Системы государственного планирования в Республике Казахстан, Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2017 года № 790. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000790>.

8 Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства, Послание Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050>.

9 Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания, Программная статья Главы государства от 12 апреля 2017 года. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.

10 Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана, Послание Главы государства народу Казахстана от 2 сентября 2019 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1900002019>.

11 Государственная программа «Цифровой Казахстан», Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>.

12 Вопросы Министерства образования и науки Республики Казахстан. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 октября 2004 года № 1111. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040001111_.

13 Демография республики Казахстан по состоянию на 2021 год. URL: <https://countrymeters.info/ru/Kazakhstan>.

14 Национальная образовательная база данных. Электронный ресурс. URL: <https://nobd.iac.kz/>.

**ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

SRSTI 04.21.81

DEVELOPMENT OF DATA OF A SYSTEM FOR FITTING CLOTHES AND ACCESSORIES USING AUGMENTED REALITY

D. Tynysbay

12 grade student of Nazarbayev Intellectual School, Almaty

V.V. Serbin

PhD, Professor, Eurasian Technological University, Almaty

This article suggests the idea of fitting clothes and accessories based on augmented reality. A datalogical model has been developed taking into account the decision-making module (colors, style, type, material, popularity, etc.) based on personal data (age, gender, weight, height, leg size, hoist length, geolocation, photogrammetry, number of purchases of certain types of clothing, etc.) and statistical data of the purchase history (number of items, price, size, color, style, etc.). Also, in order to provide information to the user, it is planned to develop an augmented reality system using a QR code.

This system of selection and fitting of clothing and accessories based on augmented reality will be used in stores to reduce the time for the buyer to make a decision on the choice of clothes.

Key words: augmented reality, online store, decision-making module, like QR code, clothing store, queue.

Augmented reality is one of the methods of introducing digital information to a certain place. For example, consumers of a cosmetic brand can apply makeup using AR and try it on themselves, which traditional marketing currently cannot afford, targeting its consumers through social networks. Despite the fact that advertising materials on their printed publications or social networks have many ways of involvement (functions, discussions, likes), the potential involvement of AR is much greater. In addition, the physical context in which the AR experience takes place may be more relevant in AR than in many other marketing approaches. For example, instead of imagining how a particular product is suitable for the home, you can check using AR [1]. In our application, this property will be of great use in cases where the user needs virtual visualization. For example, if the user wants to see how the clothes made to order will look and may want to adjust it, the AR can provide such an opportunity.

Currently, modern companies use a large amount of data that has been obtained from online user activity in order to evaluate product preferences. AR at that time

provides even more information (if the company is not legally limited), since AR works by using various sensors (cameras, lidar, GPS, etc.), allowing you to collect contextual data about the user's physical and social environment [1]. This will help us to improve the decision-making module based on the collected data through the AR.

Research has shown that trust depends on the AR intention to use the app and its online/offline store. Sociability negatively affected the expectation of the application. User self-determination has mitigated the impact of user trust in AR applications on users regarding the intention of AR applications and the intention of patronizing online/offline stores. This study examines the impact of the basic aspects of the use of AR on the patronage of offline/online stores, and the development of strategies that will meet the needs and desires of the user [2]. The positive effect of AR on patronage intent and purchasing behavior has also been proven by another study. Two experiments in this study showed that AR reduces perceived risk and increases the level of patronage [3].

Some retailers are hesitant to adopt AR and VR technology due to ignorance of the expected profit, high prices and consumption of a large amount of time. In addition, the low level of knowledge in the field of technology by consumers and employees aggravate the situation by creating a need for training and mastering a new tool. Therefore, critics argue that it is more a tool for attracting attention than a viable solution in the store. Despite all these disadvantages, AR and VR have benefited retailers by overcoming operational barriers, saving time and costs. For example, Sainsbury's has reduced the cost of developing and improving the results of redesigning supermarkets using interactive virtual reality headsets. In our store, the above factors may affect the perception of clothing buyers, however, we think that AR will allow you to try on clothes in difficult situations and will positively contribute to the experience of buying clothes [4]. The user experience using AR and VR is applied outside of physical or retail clothes, such as commerce related to tourism, museums and other services. The customer's purchasing behavior largely depends on user interface (UI) or user experience (UX) factors [5].

The value perception of the online service by customers will be high under the condition of high simulated physical control with AR support and a high degree of integration into the environment. In the study of the virtual augmented reality mirror of L'Oreal makeup, it was proved that participants experience an increased sense of spatial presence and reported an increased utilitarian and hedonistic perception of the value of the online service. Therefore, the advantages of AR stem from its ability to be consistent with the nature of customer information processing [6].

Smartphone-based Mixed Reality App (SPMRA) is an application that allows you to gamify the entire shopping process in the store using an inexpensive and easy-to-use smartphone-based mixed reality platform. This app has been integrated in Media-Markt outlets in Munich, Germany, and in Singer Mega showrooms in Moratuwa, Sri Lanka. It was revealed that 82,1 % of SPMRA users in Germany and Sri Lanka agreed that the app helped and influenced them when making purchase decisions [7].

The system was created on the basis of AR, which supports the decision-making process by users, offering functions for comparing the characteristics of clothes for physical and online clothes, as well as providing recommendations based on the selection of clothes in the store. To get a recommendation from the online space, the objective attribute of the product and the appearance of the physical product are used. Empirical evaluation showed that the comparison function and recommendation, despite the existing limitations, users appreciated this technology well [8].

AR significantly shapes the FLOW, affecting the quality and characteristics of the product, which subsequently affects user satisfaction and their willingness to buy the product. This is a third-order construction that forms four characteristics of the user experience: pragmatic quality, aesthetic quality, hedonistic quality through stimulation and hedonistic quality through identification. With the exception of the latter, these characteristics are second-order constructions [9].

When comparing the site with and without the use of AR AR AR, it was revealed that it provides effective communication advantages, creating pleasure and usefulness, immersion, novelty, which leads to a positive attitude towards the environment and the intention of buying compared to product presentations on the Internet. It was also revealed that «immersion mediates the relationship between interactivity/liveliness and two outcome variables – utility and pleasure in AR conditions compared to the state of the Internet, where no significant links were found between interactivity and immersion, as well as between previous experience with media and the novelty of media» [10].

Currently, the introduction of augmented reality (AR) in various fields of activity, including the introduction of AR in the company's services, is growing immediately. The technological development of online ways of presenting products (for example, augmented reality, virtual reality) will have a significant impact on the future of e-retail. The potential benefits of integrating these new technologies into online stores requires further research [11]. Despite the great benefits that AR can provide to solve existing problems, a very small part of retailers intend to use augmented reality in their stores

The implementation of AR presentations has several problems. Creating AR presentations in distributed environments, where an AR presentation can be compiled dynamically at runtime based on distributed data sources and usage context, and where new services can be dynamically added by various service providers, have certain problems related to the security of access control to services and user privacy [12]. In addition, studies have shown that despite the ability to inspire users and improve marketing results, there is little information about the mechanisms that inspire users [13].

Methods, hypothesis and stages of research.

The relevance of the topic lies in the fact that during the fitting of clothes, people spend time on the road, queuing and fitting, sampling clothes, and people with disabilities do not have the opportunity to try on clothes in the store. Therefore, the development of an augmented reality system is required, which allows you to save

time, money, see future clothes made to order, and try on clothes online before buying.

The object of the study is the process of sampling and fitting clothes in an offline and online store. And the subject of the study is the online process of sampling and fitting clothes into online systems based on augmented reality and personal data of the buyer.

The hypothesis is to increase the time efficiency for fitting and choosing clothes and accessories for people under 18 by 65%, from 19 to 40 by 50%, from 40 to 65 by 35%, after 65 by 20%.

The study used such methods as analysis and comparison, modeling, decision-making methods, neural networks and machine learning.

Results. The ER diagram shows 15 classes according to Figure 1: User, Purchases, Gender, Type, Style, Material, Cloth, Store/clothes, Color, Brand, store, Promotions, City, Country.

The main table is the «Purchases» class, because this table links users and clothes. In addition, this class stores information about the date, quantity, price and location of the purchased clothes. This one will help us further using the data from the «Purchases» class, improve the decision-making module and increase the amount of information available to the user. The «User» class is connected to the «Purchases» class 1 to many, since one user can have multiple purchases. Also, the classes «Cloth» and «Purchases» are connected 1 to many because one garment can be bought in different places.

The «User» class is responsible for the user's personal data: age, gender, weight, height, leg size, hoist length, geolocation, photogrammetry, number of purchases of certain types of clothing, and others. This class is used to store user data for the application of this data in augmented reality and decision-making modules. «User» is associated with the «Gender» class many to 1, due to the fact that one gender can have multiple users. At the same time, «Gender» is associated with the «Cloth» class many to 1, since the clothes are divided into categories: male, female, unisex.

The «Cloth» class contains «ID cloth», «ID purchase», «ID gender», «ID type», «ID color», «ID style», «ID material» and «ID brand». This class includes all the information about specific clothing that will be provided to the user in order to accurately describe the product and improve the relationship between the user and the application. This class is connected to the classes «Type», «Color», «Style», «Material» many to 1, because one garment can make up several types, colors, styles and materials, respectively. In addition to this, this class is connected to the «Store» class by many to many, since one clothing can be sold in several stores, and one store can sell several clothes. For this reason, an associative table was used that combines «Cloth» and «Store». Also, due to the fact that one garment can only be created by one brand (collaborations are not taken into account), the «Cloth» class is connected to the «Brand» class one to one.

The «Store» class contains all the information about the store, brand, location (on the x and y axis) and city. This class is connected to the «City» class many to 1,

because there may be several stores in one city. Moreover, the «City» class is connected to the «Country» class many to 1, since one country can have several cities. This data will be used when sorting clothes for the user, in other words, in the decision-making module. In addition, the «Store» class is connected to the «Promotions» class 1 to many, due to the fact that one store can have several discounts. Finally, the «Store» class is connected to the «Brand» class many to 1, since one brand can have multiple stores.

The last «Brand» class contains information about a specific clothing brand. It consists of «ID brand», «ID store», and «ID information». This class is connected to the «Additional information» class, due to the fact that one brand may contain several additional information.

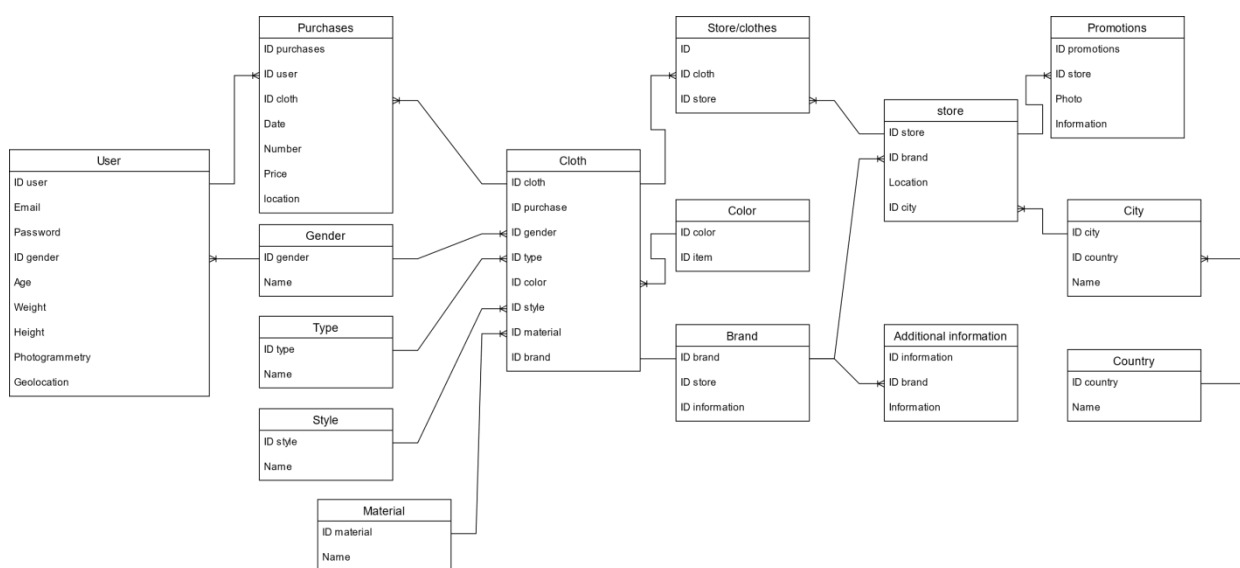

Figure 1. Datalogical model (ER diagram).

A datalogical model in the form of an ER diagram of the system structure for the purchase of clothes using augmented reality has been developed. Further research will develop:

1. Module for making a decision (colors, style, type, material, popularity, etc.) taking into account personal (age, gender, weight, height, leg size, length of the hoist, geolocation, photogrammetry, number of purchases of certain types of clothing, etc.) and statistical data of the purchase history (number of clothes, price, size, color, style).

2. Augmented reality system based on the decision-making module characterized by the use of QR to provide information about the product.

This system of selection and fitting of clothing and accessories based on augmented reality will be used in stores to reduce the time for making a decision on the choice of clothes.

References

- 1 Philipp A. Rauschnabel, Barry J. Babin, M. Claudia tom Dieck, Nina Krey, Timothy Jung (2022). What is augmented reality marketing? Its definition, complexity, and future.
- 2 Ju-Young M. Kang, Jae-Eun Kim, Ji Young Lee, Shu Hwa Lin (2022). How mobile augmented reality digitally transforms the retail sector: examining trust in augmented reality apps and online/offline store patronage intention.
- 3 Gaël Bonnin (2020). The roles of perceived risk, attractiveness of the online store and familiarity with AR in the influence of AR on patronage intention.
- 4 Francesca Bonetti, Gary Warnaby, Lee Quinn (2017). Augmented Reality and Virtual Reality in Physical and Online Retailing: A Review, Synthesis and Research Agenda.
- 5 Senthil T. Kumar (2021). Study of Retail Applications with Virtual and Augmented Reality Technologies.
- 6 Tim Hilken, Ko de Ruyter, Mathew Chylinski, Dominik Mahr, Debbie I. Keeling (2017). Augmenting the eye of the beholder: exploring the strategic potential of augmented reality to enhance online service experiences.
- 7 Lakmal Meegahapola, Indika Perera (2017). Enhanced in-store shopping experience through smart phone based mixed reality application.
- 8 Jesús Omar Álvarez Márquez, Jürgen Ziegler (2020). In-Store Augmented Reality-Enabled Product Comparison and Recommendation.
9. Atieh Poushneh, Arturo Z. Vasquez-Parraga (2017). Discernible impact of augmented reality on retail customer's experience, satisfaction and willingness to buy.
- 10 Mark Yi-Cheon Yim, Shu-Chuan Chu, Paul L. Sauer (2017). Is Augmented Reality Technology an Effective Tool for E-commerce? An Interactivity and Vividness Perspective.
- 11 Xi Han, Feng Wang, Shengxiang Lv, Wenting Han (2021). Mechanism Linking AR-Based Presentation Mode and Consumers' Responses: A Moderated Serial Mediation Model.
- 12 Adam Wójtowicz, Rafał Wojciechowski, Dariusz Rumiński, Krzysztof Walczak (2018). Securing ubiquitous AR services.
- 13 Chris Hinsch, Reto Felix, Philipp A. Rauschnabel (2020). Nostalgia beats the wow-effect: Inspiration, awe and meaningful associations in augmented reality marketing.

ҒТАМР 06.91

БИЗНЕС-МОДЕЛЬ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӘСІПТІ ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

Б.К. Рахимғалиев

*Аға оқытушы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық
университеті, Орал қ.*

Д.К. Рахимғалиева

Оқытушы, Жоғары инженерлік-технологиялық колледжі, Орал қ.

Мақалада кәсіпкерлік қызметті бастаудың сипаттамасы және бизнес модельді құрудың алғышарттары туралы мағлұматтар берілген. Кәсіпті дамытуда, нарықты, сатып алушыларды зерттеуде, аз шығын жұмсай отырып, үлкен пайданы жоспарлау кезінде сіздің бәсекелестеріңізден артықшылығыңызды немесе кемшілігіңізді саралауда бизнес-модельдің рөлін ашып көрсеткен.

Түйін сөздер: Бизнес-модель, құндылық ұсынысы, бірегей сауда ұсынысы, инновациялық бизнес-модель, жалпы пайда.

Бизнес-модель – бұл кәсіпкерлік қызметтің тұжырымдамалық сипаттамасы, яғни компания өзінің тауарлары мен қызметтерін кім үшін өндіреді, клиенттерге нақты қандай тауарлар мен қызметтер ұсына алады, осы өнімдер қалай жасалынады, фирма ненің есебінен пайда табады.

Кез келген бизнес-модель төрт элементтен тұрады. Үшбұрыштың ортасындағы клиент (кім). Демек бизнес иесі оның клиенттерінің кім екендігін, ол қандай тұтынушыға сене алатындығын нақты түсінуі тиіс. Үшбұрыштағы бірінші бұрыш – құндылық ұсынысы (не?), яғни клиенттерге не ұсынылады, қандай тауарлар мен қызметтер. Екінші бұрыш-құндылықтар құру тізбегі (қалай) – бұл өнімдер қалай жасалады, яғни ресурстар туралы айтылады. Бизнес-модель сіздің клиенттеріңіз кім екенін, сіздің ұсынысты қалай қалыптастыратыныңызды және сіздің бизнесіңіздің қалай пайда түсіретінін анықтайды. Нақты барлық бизнес бірдей болып көрінуі мүмкін, оларды ерекшелейтін – бизнес модель: бизнестің клиенттері кім, қандай өнім ұсынады, ол өз тауарын қалай өндіреді және қалай пайда түсіреді. Нәтижесінде, осы сұрақтардың жауабы клиенттер төлейтін біртұтас баға ұсынысын қалыптастырады.

Дәмхана мысалдарын қарастырайық. Бұл жерде өнімдер азық-түлік пен сусындар бірдей болып көрінеді. Бірақ бізде мысық кафе бар, ол қазір Жапонияда өте танымал. Бұл кафеде тамақтанып қана қоймай, мысықтарды қызықтауға болады, оларды сылап-сипап, ойнауға болады. Сәйкесінше, бұл жағдайда бірегей сауда ұсынысы (БСҰ) бұл тамақтану ғана емес, сонымен қатар жануарлармен жағымды жағдайда уақыт өткізу. Мұндай мысық-кафенің клиенттері әдетте, жануарларды сүйетін, бірақ оларды үйде асырауға мүмкіндігі жоқ балалар мен әйелдер болып келеді. Олар тек қана кофе мен круассан үшін ғана емес, мысықтарды қызықтау үшін де төлейді.

Ал арт кафеге келушілер тек түскі ас ішіп қана қоймай, сонымен қатар Фрида Кало мен Диего Ривераның шығармашылығы туралы дәріс тыңдай алады немесе жергілікті суретшінің көрмесін көре алады. Мұндай кафелерге келген кезде келушілер тек тамақ үшін емес, сондай-ақ осындай дәрістерге немесе көрмелерге қатысу мүмкіндігі үшін де төлейді. Мұндай кафелерге келушілер өнерге қызығушылық танытатын және қызықты іс-шаралар ұсынылса, түскі асқа қымбаттырақ төлеуге дайын адамдар болады.

Тіпті біз донер кафесі туралы айтатын болсақ да, бизнес-модель дегеніміз – нақты донерлік үлгіні басқалардан ерекшелейтін нәрсе. Яғни, мұнда донерді сатып алған кезде айран тегін берілуі мүмкін. Немесе донердің құны сәл қымбаттырақ, бірақ безендірілуі мен сервисі жақсы. Немесе бұл кафе көрсетілген мекен-жай бойынша донерлерді тегін жеткізіп береді. Немесе клиенттер қосымша ақы төлеп өз донеріне индигриеденттер қоса алады.

Сонымен, қандай бизнес ашсаңыз да, сіздің бәсекелестерден ерекшелейтін нәрсе сіздің бәрегей баға ұсынысыңыз бұл сіздің бизнесіңіздің іргетасы. Ол сізге сіздің өніміңіз үшін ақы төлеуге дайын тұрған және пайда түсірудің нақты тәсілі болып отырған-сіздің тұтынушыңызбен тығыз байланысты.

Бизнес-модель кез келген компанияда бар, егер компания төрт аспектінің кем дегенде екеуін өзгертсе ғана, яғни нарықта қабылданған әрекеттерден тыс іс-қимылдар жасаса, ол инновациялық болып табылады. Мысалы, британдық Roll-Royce компаниясы авиақозғағыштар шығарады. Оған ұқсас басқа

компаниялар келесі схема бойынша істейді: қозғағыштарды жасап, оларды авиакомпанияларға сатады. Roll-Royce қозғалтқыштар емес, ұшу сағаттарын сата бастады. Яғни, авиакомпаниялар оған осы қозғалтқыш қанша жұмыс істесе, соншалықты ақы төлейді. Бұл ретте қозғалтқыш Roll-Royce меншігінде қалды және компания оған техникалық қызмет көрсету құқығын өзіне қалдырды. Демек, Roll-Royce «не?» деген аспектіні өзгертті (компания нені сата бастады) ол қозғалтқышты емес, ұшу сағаттарын және «неге?» деген аспектіні сата бастады (неге бұл пайда әкеледі) себебі қозғалтқыштарға қызмет көрсетуді компанияның өзі орындайды, оған жұмсалатын шығындар азаяды, ал ұшу сағаттарынан үнемі пайда түседі.

Жүргізілген зерттеулер, егер компания өнімді емес, нақты бизнес модельді жетілдірсе ол 6%-ға анағұрлым табыстырақ болатыны көрсетті. Әлемнің ең жаңашыл 25 компаниясының 14-і инновациялық бизнес-модельдерді пайдаланады. Егер компания бизнес-модельдерді өзгертсе, одан кейін 60% пайда көбейеді.

Астана – Алматы бағыты бойынша көптеген авиакомпаниялар ұшады, бұл ретте олардың әрқайсысының өз клиенттері бар. Әрбір жағдайда клиенттер мен пайда алу тетігі компанияның таңдалған бизнес-моделіне байланысты.

FlyArystan – қазақстандық бюджеттік (лоукост) авиакомпаниясы. FlyArystan Қазақстан қалаларына жолжүксіз қысқа мерзімге саяхаттайтын адамдарға қолайлы. Олар іс-сапарлардағы қызметкерлер, үйіне демалуға баратын студенттер және қол жүгімен ұшуды қалайтын басқа да жолаушылар.

Билеттер құны бірнеше факторлар есебінен төмендетілген:

- билеттерді онлайн сатып алуға болады;
- барлық рейстер-бір бағыттағы, ауысып отыратын есес тікелей рейстер;
- ұшақ салонында біріңғай эконом-класс;
- әуежайларда ұшаққа жылдам қызмет көрсетіледі;
- барлық билеттер тек электронды;
- жүкке бөлек төленіледі;
- бордтағы тамақтануға да бөлек ақша төленеді.

Бюджеттік әуе тасымалдаушы дәстүрлі әуе компаниясынан жолаушыларға арзан бағамен билеттер ұсынумен ерекшеленеді. Операциялық қызмет шығындарын қысқартудың арқасында бюджеттік авиакомпаниялар рейстерінің орташа бағасы 40-50%-ға төмен. Лоукостердің дәл осыған негізделеді.

Кесте 1. Лоукостердің бизнес-моделі.

Элемент	Экономикалық мәні
Жаңа әуе кемелерінің бір үлгідегі паркі	Қызмет көрсету және ағымдағы жөндеу шығындары қысқартылады. Қызметкерлерді қосымша оқытудың қажеті жоқ.
Ауысып отырусыз қысқа қашықтыққа тікелей ұшу	Ауысып отырғызу билеттің құнын жоғарлатады.
Екінші дәрежелі әуежайларға	Екінші дәрежелі әуежайлардағы алым төмен

ұшу	
Ұшақтардың ауадағы ұзағырақ болуы	Айналымдылығы жоғары: ұшақ әуеде ұзағырақ болған сайын, компания әуежайларда алымды аз төлейді және жолаушылардың көбірек санын тасымалдауға болады
Сайт арқылы билеттерді тікелей сату	Билет сататын персоналға арналған шығындарды қысқарту. Сатып алушы билетті компанияның сайтында өз бетінше рәсімдейді
Барлық қосымша қызметтер бөлек төленеді	Тамақтану, багаж (қол жүгінен басқа), салондағы орынды таңдау бөлек төленеді
Қатарластар арасындағы қашықтықты қысқарту және тек бір қызмет көрсету класы есебінен отыратын орындардың саны көбірек	Артқа түсірілмейтін аралықтары бар орындықтар, қатарлар арасындағы қашықтықтардың аздығы, тек бір қызмет көрсету класы отырғызу сандарының артуына мүмкіндік береді, демек, бір рейстен кіріс көбірек болады
Ұшақтағы кеңістікті оңтайландыру және оны жарнамаға пайдалану	Ұшақтың барлық ішкі кеңістігі серіктестіктердің жарнамалық материалдарын орналыстыру үшін қолданылады. Креслолардың арқаларындағы қалташалардың, терезелерде перделердің болмауы ұшақты жинап-тазалау уақытын қысқартады және сәйкесінше әуежайда тұрып қалу уақыты да қысқарады

Көптеген компаниялар өздерінің бизнес-моделдерін құрған кездегі жіберетін қателік – бизнес пайда әкелетін уақытқа дейін оны қаржыландыру шығындарын төмендету. Өнімді өндіруге кеткен шығындарды санау жеткіліксіз. Бизнес-моделді бағалаудың бір жолы компанияның жалпы пайдасына қарау. Жалпы пайда сатылған өнімнен, өзіндік құнды шегергенде пайда болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Кәсіпкерлік және бизнес негіздері / Е.С. Дүйсенханов, Н.Е. Жұлдызбаев, С.А. Щеглов. – Алматы: Көкжиек-Горизонт, 2020.
- 2 Кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру / Р.Қ. Елшібаев. – Алматы: Экономика, 2009.
- 3 Планирование и организация предпринимательства / Н.Т. Смагулова. – Алматы: Экономика, 2002.

FTAMP 06.91

ЖАҢАНДАНУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ТІКЕЛЕЙ ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ

С.Т. Баймағанбетов

*Декан, PhD-доктор, аға оқытушы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университеті, Түркістан қ.*

Ж.Б. Абдулла

*Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ.*

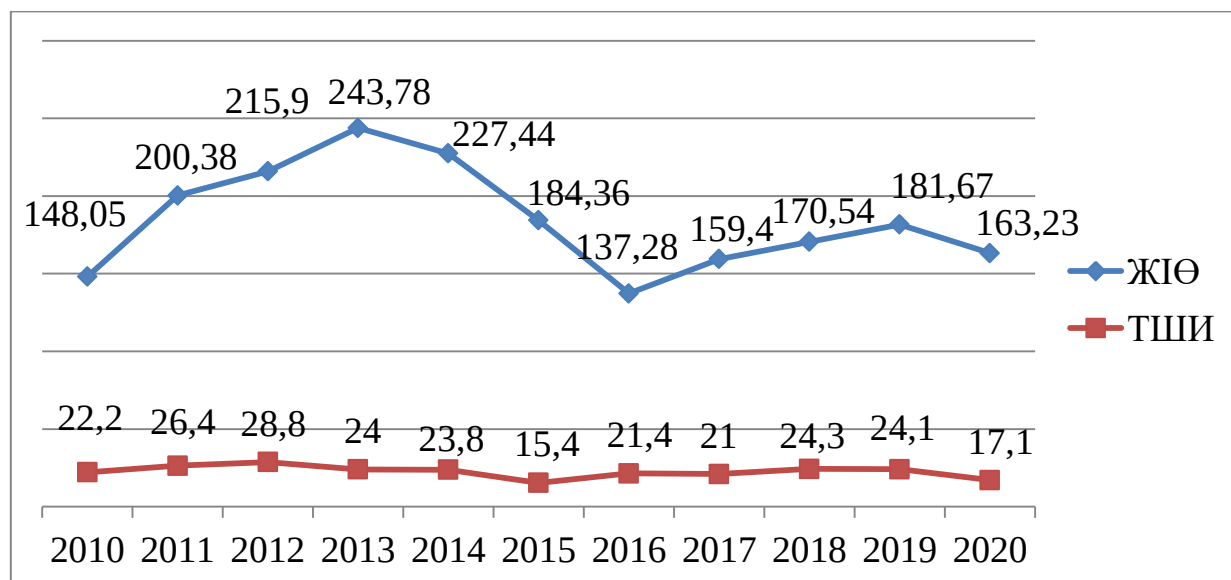
Тікелей шетелдік инвестициялар көптеген елдерде капитал ағынының және экономикалық өсудің қозғаушы күштерінің маңызды нысандарының бірі болып табылады. Атап айтқанда, бүгінгі таңда нарықтық экономикасы бар дамушы елдер тікелей шетелдік инвестициялардың экономикалық мүмкіндіктерді кеңейтуде шешуші рөлге ие екендігін мойындап отыр. Шетелдік инвестициялар біздің еліміздің экономикасында үлкен маңызға ие. Ол экономиканы қаржыландыру көзі ғана емес, сонымен қатар алдыңғы қатарлы технологиялар мен менеджменттің қайнар көзі болып табылады. Тікелей шетелдік инвестициялар Қазақстан Республикасының экономикасына және оларды тиімді пайдалану мемлекетіміз үшін объективті қажетті процесс болып табылады. Зерттеудің мақсаты – бүгінгі бәсекелестікке негізделген жаһандану процесі жағдайындағы тікелей шетелдік инвестициялардың рөлін және оның Қазақстанның экономика салаларына әсерін анықтау болып табылады.

Түйін сөздер: тікелей шетелдік инвестициялар, экономика, макроэкономикалық көрсеткіштер, негізгі капитал, аймақтар, кірістер.

Зерттеуді жүргізу барысында Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының, Қазақстан Ұлттық Банкінің статистикалық ашық мәліметтер базасы пайдаланылды. 2010-2020 жылдар аралығындағы Қазақстанның тікелей шетелдік инвестициялардың тартылу бағыттары, пайдалану тиімділігін анықтау мақсатында жинақталған мәліметтерге талдау, анализ әдістері қолданылды.

Қазіргі әлемде ел экономикасының дамуы мен өсуінің маңызды шарттарының бірі инвестициялық қызметтің жоғары белсенділігі болып табылады, өйткені шетелдік инвестициялар макро деңгейде де, микро деңгейде

де ерекше рөл атқарады. Шетелдік инвестициялар біздің еліміздің экономикасында үлкен маңызға ие. Ол экономиканы қаржыландыру көзі ғана емес, сонымен қатар алдыңғы қатарлы технологиялар мен менеджменттің қайнар көзі болып табылады. Тікелей шетелдік инвестициялар Қазақстан Республикасының экономикасына және оларды тиімді пайдалану мемлекетіміз үшін объективті қажетті процесс болып табылады [1]. Қолайлы бизнес климат пен саяси тұрақтылық Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялардың айтарлықтай ағылуына ықпал етті. Қазақстан экономикасы соңғы 10 жыл ішінде орта есеппен жылына 22-24 млн. АҚШ доллары көлемінде тікелей шетелдік инвестициялар тартып отырған. Тікелей шетелдік инвестициялардың ағынының рекордтық көрсеткіші 2012 жылы 28,8 млн. АҚШ долларына жеткен. Бұл 2020 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 11,7 млн. АҚШ долларына артық.

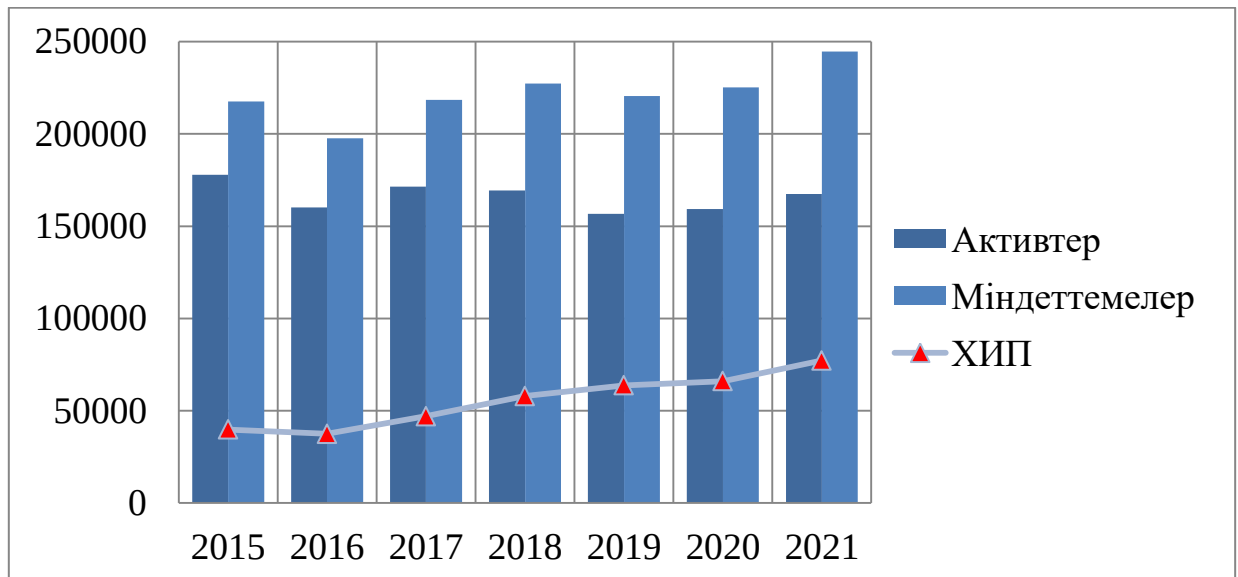

Сурет 1. Қазақстан Республикасының 2010-2020 жж. Тікелей шетелдік инвестициялар және ЖІӨ динамикасы млн. АҚШ доллары.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі Ұлттық статистика бюросының мәліметтері [1].

Жоғарыда суретте көрсетілгендей Қазақстан Республикасының ЖІӨ көлемі 2013 жылға дейін жыл сайынғы өсу қарқынын көрсетіп, 243,78 млн. АҚШ долларына жеткен. Бұл көрсеткіш 2012 жылымен салыстырғанда 12,9%-ға артқан. Дегенмен 2014 жылдан бастап еліміздің ЖІӨ көлемі төмендеу тенденцияларын көрсеткенін динамикадан байқап отырмыз. Мәселен 2014 жылы ЖІӨ көлемі 227,44 млн. АҚШ доллары болса, ал бұл көрсеткіш 2016 жылы 137,28 млн. АҚШ долларына, яғни 90,16 млн. АҚШ долларына немесе 25,5%-ға күрт қысқарған. Еліміздегі 2014-2015 жылдары орын алған дағдарыс салдары Қазақстанның экономикасына ғана емес, сонымен бірге шетелдік инвестициялардың қысқаруына алып келген. Қазақстанға ағылған тікелей шетелдік инвестициялардың көлемі 2015 жылы 15,4 млн. АҚШ долларына

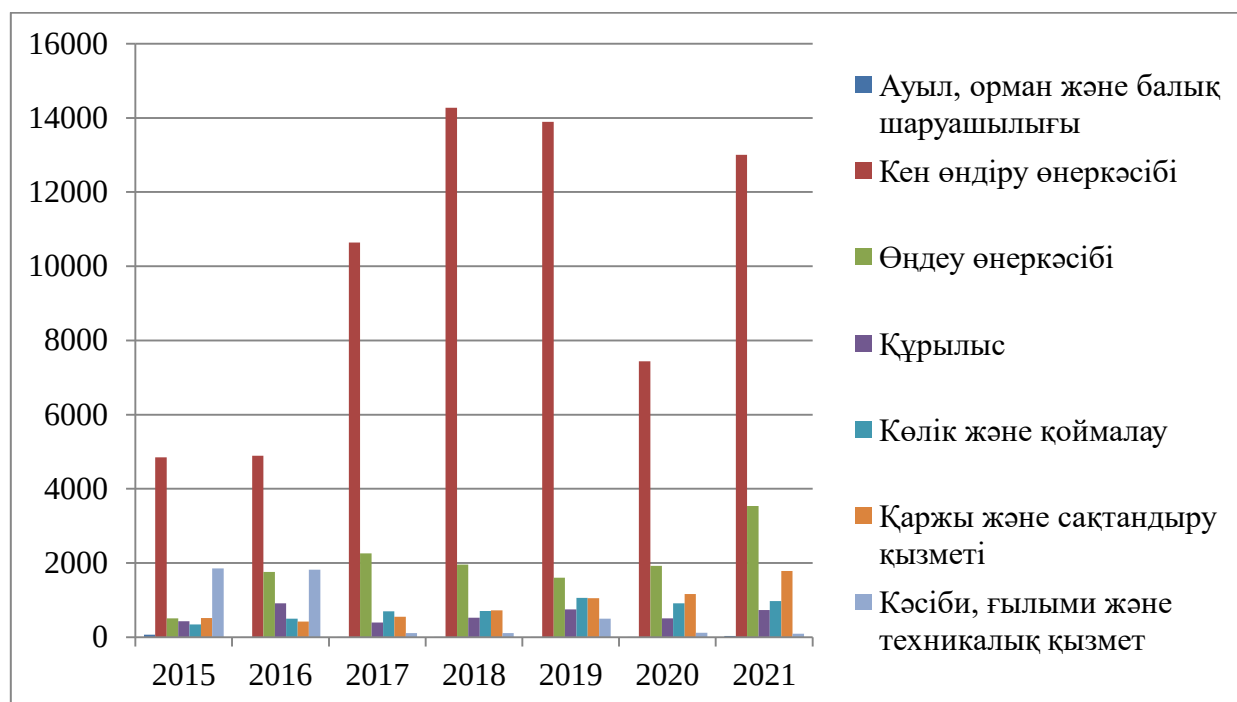
қысқарған. Соңғы 2020 жылдары да бұл жағдай қайталанып отырғанын көріп отырмыз. Жаһандық пандемияның ортаға шығуы, мемлекеттер арасында интеграциялық байланыстардың қысқаруы, мұнай бағаларының күрт төмендеуі секілді факторлар негізгі себеп болғаны белгілі. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің деректеріне сәйкес және 1-суретте көрсетілгендей, өткен жылы Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялар ағыны 2019 жылмен салыстырғанда 30% – ға қысқарған және 17,1 млрд. АҚШ долларын құрады.

Сурет 2. 2015-2021 жж. Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі мәліметтері [2].

Жоғарыдағы 2-суретте Қазақстан Республикасының 2015-2021 жж. аралығындарғы Халықаралық инвестициялық позициясы динамикасы келтірілген. Мемлекеттің сыртқы инвестициялық нарықтағы активтерінің және шетелдік инвесторлардың отандық нарықтағы активтерінің қатынасы халықаралық инвестициялық позиция деп аталады [4]. Суретте көрсетілгендей еліміздің халықаралық инвестициялық позициясының құрылымында инвестиция түрлері бойынша қазақстандық инвесторлардың шетелдік кәсіпорындарға жүзеге асырған тікелей инвестициялар көлемі 2021 жылдың статистикасы бойынша 32 083,5 млн. АҚШ долларын құрады. Ал 2015 жылы бұл көрсеткіш 29 835,1 млн. АҚШ доллары болған. Яғни отандық инвесторларың шетелдік компаниялардың капиталына инвестиция салуы алты жыл ішінде тек 2 248,4 млн. АҚШ долларына артқанын байқап отырмыз. Ал халықаралық инвестициялық позициядағы міндеттемелер құрылымына келер болсақ, 2015 жылы 217 650,5 млн. АҚШ долларын құраған болса, 2021 жылы ол 244 606,3 млн. АҚШ долларына жеткен. Сонымен қатар шетелдік тікелей инвесторлардың қазақстандық кәсіпорындардың капиталына қатысуы жыл сайын өсу қарқынын көрсетіп келген. Мәселен 2015 жылы шетелдік инвесторлардың отандық кәсіпорындарға капитал салымы 136 412 млн. АҚШ долларына тең болса, ал 2021 жылы бұл көрсеткіш 168 370,7 млн. АҚШ

долларына артқан. Бұл мәліметтер Қазақстанның жаһандық инвестициялық нарықта инвестициялық тартымдылығының артқандығының дәлелі. Шетелдік инвесторлар капитал салымын жасауда ең алдымен қаржылық және экономикалық тәуекелдерге назар аударады. Сонымен қатар табыстылықтың жоғары деңгейін қажет ететіндігі сөзсіз. Төмендегі шетелдік инвесторлардың кірістеріне назар аударсақ, инвестициялық табыстардың басым бөлігі кен өндіру және карьерлерді қазу өнеркәсібіне тиесілі екендігін байқаймыз.

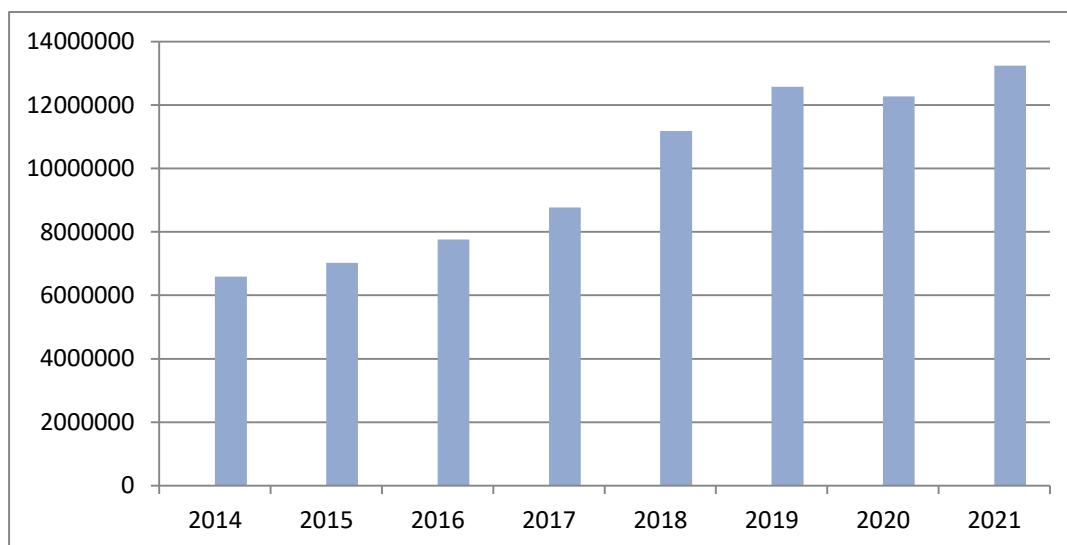
Сурет 3. Экономикалық қызмет түрлері бойынша шетелдік тікелей инвесторларына төленетін кірістері млн. АҚШ доллары.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі
Ұлттық статистика бюросының мәліметтері [3].

Жоғарыдағы келтірілген динамикада отандық тікелей инвестициялау кәсіпорындарының шетелдік тікелей инвесторларға төленетін кірістері көрсетілген. Байқап отырғанымыздай, шетелдік инвесторлардың экономикалық салалар ішінде ең жоғары инвестициялық табыс кен өндіру саласынан алынады екен. Бұл көрсеткіш 2015 жыл сайынғы өсу қарқынын көрсеткен. Шетелдік тікелей инвесторлардың ең жоғарғы кірісі 2018 жылы, 14271,7 млн. АҚШ долларын құраған. Тек 2020 жылы шетелдік инвесторлардың кірістер көлемі 7437,5 млн. АҚШ долларына төмендеген. Бұл жағдай әсіресе әлемдік нарықтағы мұнай бағаларының төмендеуі алып келген. Сонымен қатар жаһандық COVID-19 пандемиясының ортаға шығуы Қазақстанның экономикасына елеулі теріс әсер етуі себеп болған.

Мемлекетімізде шетелдік капиталды тарту мақсатында бүгінде пайдаланатын тікелей шетелдік инвестициялар үшін ынталандырудың оң өсу үрдісі бар. Шетелдік капитал ағынын және оның пайдаланудың тиімділігін

бағалау үшін ең алдымен негізгі капиталға инвестициялау серпінін талдау қажет.

Сурет 3. 2014-2021 жж. ҚР негізгі капиталға салынған инвестициялар.
Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі
Ұлттық статистика бюросының мәліметтері [4].

Ұлттық экономикадағы оң өзгерістер негізгі капиталға инвестициялар серпініне қолайлы әсер етеді. Осы 3-суреттен көріп отырғанымыздай, негізгі капиталға инвестициялар динамикасы өсу үрдісіне ие. Дегенмен Қазақстандағы негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі жыл сайынғы төмен өсу қарқынын көрсетуде. 2014 жылмен салыстырғанда 2019 жылы негізгі капиталға инвестициялар 5 985311 млрд. теңгеге артқан. Бұл көрсеткіш ұлттық экономиканың өсуі үшін әрі инновациялық қамтамасыз етілуіне әліде болса жеткілісіз деңгейде екенін аңғартуда.

Тікелей шетелдік инвестициялардың экономикалық қызмет түрлері бойынша негізгі капиталға бөлінуін талдай отырып, салалық сәйкессіздікті көруге болады. Экономика салаларының салымдары үшін инвестициялық тартымдылық бойынша неғұрлым басым болып тау-кен өндіру өнеркәсібін атай аламыз. Қазақстанның инвестициялық кеңістігінің жоғары бірегейсіздігі оның маңызды экономикалық ерекшелігі болып табылады. Жалпы бұл ең алдымен, ірі мұнай өндіруші және мұнай өңдеуші кәсіпорындардың бір өңірде шоғырлануы негіз. Ал егер негізгі капиталға инвестициялардың аймақтық бөлінуін қарастырар болсақ, онда оның да біркелкі емес екенін көруге болады. Мұны төмендегі 1-кестеден алынған мәліметтер дәлелдейді.

Кесте-1. ҚР өңірлеріне салынған негізгі капиталға инвестициялар.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Қазақстан Республикасы	4 653 528	5 010 231	5 473 161	6 072 687	6 591 482	7 024 709	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	12 270 144	13 242 233
Ақмола	106 864	122 793	143 782	141 716	181 328	199 021	223 045	264 892	278 177	333 723	436 633	514 683
Ақтөбе	364 496	386 124	432 988	496 248	526 249	349 912	374 020	438 049	516 893	598 864	648 036	817 136
Алматы	306 605	372 942	383 786	431 364	453 209	490 619	528 883	524 217	578 720	647 330	682 407	733 426
Атырау	1 105 401	1 076 933	1 033 961	1 038 438	1 129 627	1 470 262	2 036 852	2 468 570	3 691 401	4 328 236	3 178 960	2 910 114
Батыс Қазақстан	233 599	170 439	164 652	193 869	270 092	365 963	401 646	407 589	450 382	586 265	481 485	428 742
Жамбыл	146 797	106 606	152 437	248 842	208 554	194 321	215 906	225 863	264 520	296 398	350 068	398 609
Қарағанды	211 085	253 048	323 816	405 015	411 852	343 351	317 571	363 267	489 030	811 433	692 347	796 866
Қостанай	120 850	150 730	163 754	180 419	192 134	162 976	178 452	202 289	249 340	288 737	336 599	431 179
Қызылорда	246 867	222 004	255 979	371 935	262 583	236 995	215 920	243 100	332 655	400 209	292 344	308 941
Маңғыстау	372 039	369 598	396 385	440 025	532 239	458 956	405 604	434 446	504 649	556 558	582 279	629 138
Оңтүстік Қазақстан	262 595	273 094	318 169	415 277	449 385	417 562	380 570	485 402	-	-	-	-
Павлодар	185 492	207 716	263 513	276 246	353 112	451 714	439 764	483 795	411 958	494 620	487 154	571 927
Солтүстік Қазақстан	51 203	68 990	97 999	101 758	116 943	155 431	167 066	191 689	214 181	234 490	286 252	333 149
Түркістан	-	-	-	-	-	-	-	-	314 114	443 503	705 722	659 114
Шығыс Қазақстан	144 670	241 630	266 194	301 168	345 943	411 930	436 751	436 107	494 597	621 913	729 115	834 080
Нұр-Сұлтан қаласы	356 557	572 164	617 470	547 490	646 634	782 326	858 679	956 891	1 067 455	919 107	1 125 211	1 225 027
Алматы қаласы	358 408	415 419	458 276	482 877	511 598	533 370	581 574	644 406	732 930	820 449	976 795	1 187 620
Шымкент қаласы	-	-	-	-	-	-	-	-	588 034	194 958	278 737	462 482

ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының мәліметтері [1].

Еліміздің өңірлері бойынша инвестицияларды бөлудің әртүрлі сипаты, мемлекеттің инвестициялық процеске қатысуының әртүрлі рөлімен, Қазақстан өңірлерінің экономикалық құрылымындағы айырмашылықтардың болуымен түсіндіріледі. Қазақстан үшін негізгі инвестициялық әлеуеті өндіруші және ауыр өнеркәсібі бар салалар шоғырланған аймақтарға тән. Мұндай аймақтарға негізгі капиталдың ең жоғарғы үлесі тиесілі Атырау облысы болып табылады. негізгі капиталға инвестициялар бойынша екінші орынды Астана қаласы иеленеді. Қаладағы жаңа инфрақұрылымдық кешендердің, өндірістік және тұрғын үй объектілерінің салынуы өңірге инвестициялардың ағылуына ықпал етеді. Ал үшінші орында Алматы қаласы. Мұндағы негізгі капиталға инвестициялардың басым бөлігі тұрғын-үй кешендерін, сауда орталықтары мен офистік мекемелерді салуға бағытталады. Қазақстандағы инвестициялардың негізгі бөлігі пайдалы қазбалар шоғырланған аймақтарға топталған. Экономиканың мұндай құрылымы бүтін мемлекет үшін экологиялық, әлеуметтік, қылмыстық және өзгеде қиындықтарға әкелуі мүмкін.

Қорытынды. Еліміздің дамуының әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін талдай келе, әлемдік экономикадағы жаһандық өзгерістер Қазақстан экономикасын да айналып өтпегенін атап өткен жөн. Соңғы 2014-2020 жылдардағы Қазақстандағы шетелдік инвестицияларды талдау барысында инвестицияларды тарту көлемінің өсу қарқынының оң сипаты бар екенін көрсетті. Соңғы бірнеше жылдағы экономикалық қызмет түрлері бойынша шетелдік инвестицияларды бөлуді қарастыра отырып, мынаны айтуға болады. Экономикалық қызметтің белгілі бір түрлері шетелдік инвестицияларды тарту бойынша көшбасшыларға айналды: пайдалы қазбаларды өндіру, өңдеу өндірісі, көтерме және бөлшек сауда, кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет.

Шетелдік инвесторларға ерекше еліміздің ресурстық шикізат базасы тартымды, өйткені экономикалық қызмет түрлері бойынша инвестициялар құрылымында өнеркәсіп көшбасшы болып табылады. Бұл ретте инвестициялардың барлық көлемінің 60 %-дан астамы мұнай-газ саласына жүзеге асырылады. Егер негізгі капиталға инвестициялардың өңірлік бөлінуін қарастыратын болсақ, онда инвестицияларды бөлу бойынша өңірлік сәйкессіздікті де көре аламыз. Қазақстан Республикасы инвестициялық кеңістігінің жоғары әртектілігі оның экономикасының маңызды ерекшелігі болып табылады.

Сонымен шетелдік инвестицияларды тартуда келесідей кедергілер бары анықталды:

- үнемі өзгеріп отыратын және сәйкес келмейтін заңдар, тұтастай алғанда құқықтық базаның жетілмеуі;
- инвестициялық жобаларды іріктеудің нашар жүйесі, бұл кейде жақсы инвесторларды болашақ инвестициялық жарналардан бас тартуға мәжбүр етеді;
- шетелдік инвесторларға деген көзқарас бизнес әріптестері ретінде емес, капиталдың немесе салық көзі ретінде қарау;
- инфрақұрылымның шетелдік фирмалардың мүдделеріне сәйкес келмеуі.

Қазақстан Республикасы экономикасының нарықтық жаңартуларына шетелдік инвестицияларды неғұрлым тиімді нысаны портфельдік инвестициялау түрінде шетелдік және бірлескен кәсіпорындар құру үшін капитал тарту болып табылады. Тікелей шетелдік инвестициялар көп жағдайда жақсы нәтиже береді. Себебі шетелдік серіктесі инвестицияланған капиталдың барынша жоғары қайтарымына мүдделі, сондықтан өндірісті кеңейту, оның тиімділігін арттыру, өндірістік аппаратты түрлендіру, өндірілген өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін барлық мүмкіндікті жасайды. Қорыта айтқанда, Қазақстан экономикасына айтарлықтай дәрежеде шетелдік инвестициялар ағыны қажет. Бұл кәсіпорындарда қажетті қаражаттың болмауына және кәсіпорындарда орнатылған жабдықтардың тозуына және басқа себептерге байланысты.

Сонымен, ұлттық экономикаға тартылған және бір жағынан тиімді пайдаланылатын шетелдік капитал экономиканың өсуіне оң әсер етеді, екінші жағынан халықаралық экономиканың интеграциялануына көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Инновационное и предпринимательское развитие национальной экономики в условиях глобализации. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, 2018. – 276 с.

2 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі Ұлттық статистика бюросы: Инвестициялар.

3 ҚР Ұлттық Банкі: Халықаралық инвестициялық позиция.

4 Вознесенская Н.Н. Заграничные инвестиции и смешанные предприятия в странах Африки. – М., 1975. – С. 26.

ГРНТИ 82.13.11

ОЦЕНКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕРСОНАЛА В ГОСУДАРСТВЕННЫХ И КВАЗИГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

А.Б. Жупарбеков

*Магистрант, Академии государственного управления при Президенте Республики
Казахстан, г. Астана*

В статье описываются цели и роль оценки деятельности персонала в государственных и квазигосударственных организациях Республики Казахстан, а также классификация методов оценки персонала по направлениям. В качестве предложения предлагается в организациях государственного сектора внедрить современные и наиболее эффективные методы оценки персонала, такие как «управление по целям», «360 градусов» и «центр оценки».

Ключевые слова: методы оценки, персонал, государственная служба, человеческие ресурсы, эффективность.

За последние годы в системе государственной службы Республики Казахстан главным вопросом остро стоит повышение эффективности деятельности органов государственной власти и их аппаратов. Без эффективной работы государственные организации не могут успешно реализовывать стратегические программы развития страны и конституционно установленные приоритеты государственного развития [1].

Высшее руководство страны в целях повышения эффективности работы государственных органов, построения открытого государства для населения и укрепления благосостояния народа проводит реформирование органов государственной власти, в том числе их реструктуризацию в плане организационно-структурного построения. Однако, более частые реформы могут иметь негативные последствия, как утечка кадров, разрушение кадрового ядра, снижение профессионализма.

В то же время, успешное выполнение работы любых организации напрямую связана с эффективным использованием имеющихся инструментов кадрового менеджмента. На сегодняшний день очень сложно подобрать квалифицированных специалистов на те или иные позиции, от которых будет зависеть эффективность организации и достижение основных целей. На фоне последних лет и тенденции изменения в процессе управления бизнесом можно

наблюдать, что растет актуальность применения оценки персонала для получения объективной информации о кадровом состоянии и перспективах развития персонала.

В целом оценка персонала имеет несколько целей: первая – *административная*, на основе полученных результатов принимается кадровое решение, для работника это повышение либо понижение в должности, или перевод его на другую позицию; вторая – *информационная*, у руководителей всегда имеется достоверная информация о персонале, что дает им принимать объективное решение для совершенствования рабочего процесса; третья – *мотивационная*, труд персонала поощряется объективно и по достоинству.

Поэтому роль оценки в результативности труда по сравнению с частым реформированием считается приоритетным и оптимальным в процессе повышения эффективности деятельности.

Оценка персонала в коллективах нужна не только для повышения их деятельности, а по мнению многих руководителей важно формировать мощный коллектив из числа специалистов-профессионалов, при этом знать и контролировать баланс знаний и интересов каждого из них [2].

Существует множества видов метода оценки персонала. Их можно классифицировать по направлениям, которые определяют потенциал работника и деловую активность (рисунок 1) [3].

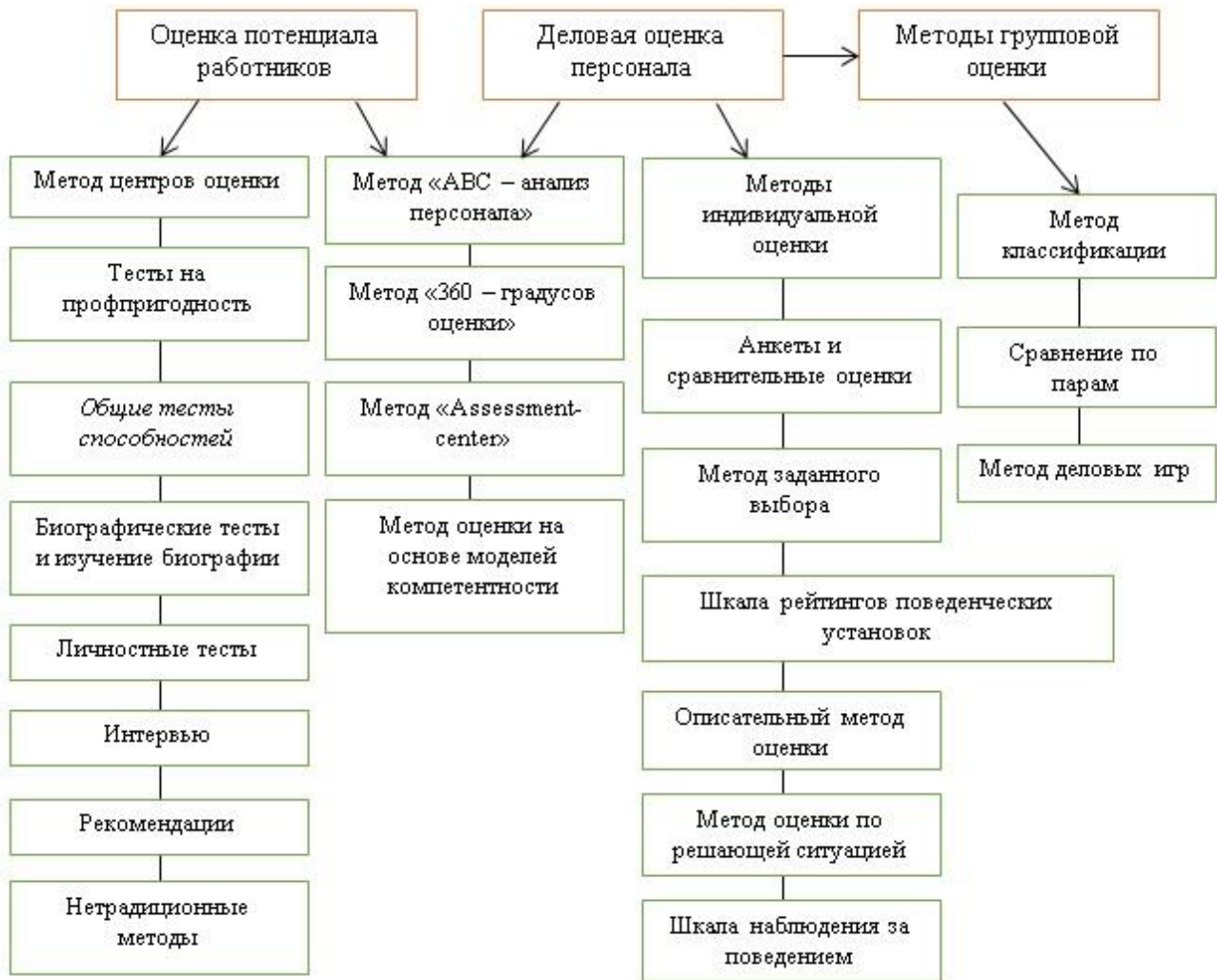

Рисунок 1. Классификация методов оценки персонала.

В зарубежных организациях часто используют методы оценки, направленные на определение потенциала работников, наиболее популярные из них – «управление по целям», «360 градусов» и «центр оценки». Данные методы уже доказали свою эффективность в странах ближнего зарубежья.

Метод «управления по целям» позволяет управлять персоналом в рамках их должностных полномочий и действующих в организации инструкций. Данный метод состоит из двух составляющих: правильное целеполагание и правильная постановка задач. При этом постановка задач может быть как разовым, так и функциональным.

Метод оценки персонала «360 градусов» определяет соответствия работника занимаемой должности. Этот метод, в настоящее время, считается высокоэффективным, поскольку работника оценивают все его коллеги, которые окружают в процессе его деятельности. В то же время данный метод хорошо определяет морально-психологическое состояние в организации, в том числе степень его влияния на производительность труда, позволяет также выяснить степень необходимости повышения образования работников, претендующих на руководящую или вышестоящую должность.

Вместе с тем, данный метод имеет ряд недостатков, к которым можно отнести следующие факторы: не учитываются достижения работника и не является достоверной информация в случае нахождения работника в стрессе.

Метод «центр оценки» или «assessment center» в большинстве случаев применяется для подбора сотрудников на ключевые позиции (должности) в организациях. Этот метод включает в себя комплекс мероприятий, определяющий успешность человека в профессиональной сфере. Основные параметры метода – модели компетенций. В процессе оценки работникам даются различные упражнения, которые могут быть в форме деловых игр, ситуационных задач и прочих упражнений (обсуждение и решение кейсов).

Данный метод имеет несколько целей:

- определение соответствия знаний и опыта работника необходимой компетенции по конкретной должности;
- выявление способности работников для принятия мер по кадровому решению;
- создание и введение кадрового резерва организации;
- составление учебных программ по повышению квалификации.

На практике реализация метода занимает два дня. Упражнения, как правило, выполняются командами. При этом в данном процессе ассессоры изучают участников путем наблюдения их поведений. Задания в упражнениях считаются ни легкими и ни сложными: Кейсы берутся из практики, в их примерах часто встречаются спорные ситуации, что даёт возможность работнику использовать весь свой скрытый потенциал.

Таким образом, процесс решения ситуационных задач (кейсов) определяют способности работника работать в коллективе как команда, занимать должность соответствующую его профессиональным навыкам, а также умение выходить из сложной ситуации.

Уникальность данного метода в том, что может указать работнику его невидимый потенциал и возможные области карьерного продвижения [4].

На основании вышеизложенного, считается целесообразным рассмотреть возможность имплементации указанных методик в систему оценки государственных и квазигосударственных организаций Республики Казахстан. Применение данных методик могут позволить полностью увидеть качество управления организацией и предоставления ими государственных услуг, степень эффективности государственных программ, а также послужить инструментом повышения мотивации и стимулирования деятельности работников.

В дальнейшем, меры по совершенствованию системы оценки персонала будут способствовать поднятию престижа государственной службы, созданию компактного государственного аппарата, который обеспечить качественное решение задач, поставленных руководством страны, а также станет по настоящему транспарентным и подотчётным обществу.

Литература

1 Серикбаев Р.Т. Оценка эффективности деятельности государственного служащего: Казахстан и мировой опыт // Общемировые тенденции эффективного государственного управления: Материалы Международной научно-практической конференции, (Астана, 10 февраля 2006 г.). – Астана, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, 2006. – С. 161.

2 Борщева А.В., Кузьмина Е.Ю., Соклакова И.В. Роль оценки персонала в процессе управления Человеческими ресурсами // Актуальные вопросы управления, Вестник университета №11, 2018. – С. 5.

3 Морозова Е.С., Шатрова Е.С. Современные методы оценки персонала в системе управления человеческими ресурсами // Региональное развитие: электронный научно-практический журнал №4 (8), 2015.

4 Борщева А.В., Кузьмина Е.Ю., Соклакова И.В. Роль оценки персонала в процессе управления человеческими ресурсами // Актуальные вопросы управления, Журнал Вестник университета №11, 2018. – С. 5.

ГРНТИ 72.75.39

ЭФФЕКТИВНЫЙ МАРКЕТИНГ КАК МЕТОД БОРЬБЫ С «ИНФОЦЫГАНАМИ»

Г.А. Ермек

Магистрант, Казахский университет технологии и бизнеса, г. Астана

Н.Ж. Курманкулова

Научный руководитель, к.э.н., ассоциированный профессор, Казахский университет технологии и бизнеса, г. Астана

В статье исследуется эффективность использования блогинга в целях продвижения госуслуг в общество. Рассмотрена проблема фейковых блогов и пути её решения. С помощью определения потребностей граждан в государственных услугах и их классификации, предполагается внедрение эффективной маркетинговой службы – Service Line, основной функцией которой, будет являться коммуникативный мост между населением и государством.

Ключевые слова: государственные услуги, блогинг, инфоцыгане, цифровой Казахстан, eOtinish, eGov, service line, level up, instagram, слышащее государство, business intelligence.

В рамках реализации концепции «Слышащего государства» сейчас в Казахстане делается большой акцент на доверии граждан. Способы и каналы информирования населения меняются и адаптируются под новые реалии.

Что мы наблюдаем? Общество поглощает информацию посредством цифровых платформ и социальных сетей Instagram, twitter, youtube, tiktok, facebook, mail.ru, telegram, то есть мы берем информацию из сотен различных источников и порой по факту, достоверность получаемой информацией не имеет подтверждения, так как происходит навязывания собственного мнения определенным источником с индивидуальным типом культуры мышления. В этой связи, породилось и закрепилось такое понятие как «инфоцыгане».

Инфоцыгане – это создатели вебинаров, тренингов, мастер-классов и т.д., которые предлагают обучающие материалы, не имеющие никакой реальной ценности. Такие люди, как правило, имеют поверхностное владение предметом/темой, а их суждения часто основываются на общеизвестных истинах и фактах. Для них важно пообещать человеку лучшей жизни с минимум усилий и гарантированным результатом, но ведь нам известно, что «без труда не вынешь и рыбку из пруда».

Инфоцыгане обычно продвигают свою продукцию в различных социальных платформах. Опасность этих предпринимателей в том, что они заставляют клиентов тратить время и деньги. Более того, выдавая себя за экспертов, инфоцыгане могут выдавать аудитории информацию, не соответствующую действительности. Они используют своеобразную коммуникационную модель, основанную на манипуляции общества. Важна роль наличия источников – Service line, которые будут акцентировать своё внимание на продвижении и качественном информировании о нововведениях, государственных программах, оцифрованных государственных услугах и т.д. тем самым обогащая общество проверенной информацией.

Настоящим общества включая новое поколение является программа «Цифровой Казахстан», в которой сфокусированы ключевые направления начиная от цифровизации отраслей экономики, перехода на цифровое государство до развития человеческого капитала – преобразования, охватывающие создание креативного общества и переход к новым реалиям – экономике знаний, которое для поколения двухтысячных является новым этапом (level up) развития креативного мышления.

Чтобы упростить диалог госорганов с населением в июле 2021 года была запущена Единая платформа по приему обращений eOtinish. Каждый гражданин страны может подать обращение в любой госорган и сможет отслеживать его статус. eGov – обеспечивает оказание госуслуг по принципу «единого окна» аккумулируя разные направления, такие как недвижимость, здравоохранение, образование и тд.

С целью расширения информационного пространства можно применять маркетинговые инструменты и одним из главных инструментов маркетинга является тесная работа с блогерами. Особенность блогов заключается в искренности и простоте донесения информации. Развитие маркетинговой службы Service line (блогерское общество), которое в последующем будет обеспечивать не только коммуникацию между государством и населением, но и продвигает популяризацию госуслуг в массы с помощью инструментов маркетинга и информировать о нововведениях, получающих широкое применение населением.

В рамках концепции «Слышащего государства» мы научимся выбирать правильные инструменты для донесения правильного сообщения до нужной аудитории. Усовершенствованные коммуникационные технологии помогут нам делать это эффективнее, быстрее и в большем масштабе, оказывая огромное влияние на взаимоотношения между услугодателями и услугополучателями. Продвижение государственных услуг в население с помощью работы с топовыми блогерами через Service Line, в конечном итоге позволит создать абсолютно новый и индивидуальный формат эффективного взаимодействия и популяризации государственных слуг. Необходимо не только сформировать рабочие каналы коммуникации между государством и обществом, но и анализировать достоверность проходящей через эти каналы информации.

Программа SL направлена:

- На Обеспечение информированности населения о цифровизации и государственных услугах;
- На доверие граждан к органам государственной власти в рамках реализации концепции «Слышащего государства»;
- На создание новых возможностей и благоприятных условий для услугодателей и услугополучателей;
- Использование нестандартных подходов продвижения госуслуг на базе Service lines.

Service Line (далее – SL) будет обеспечивать информационную политику с участием экспертов, имеющих опыт в отраслях знаний (промышленность, технология, экономика и т.д.), посредством применения методов продвижения в социальных сетях и маркетинга.

При выборе экспертов SL будет придерживаться нестандартной кадровой политике по набору людей, служба будет использовать другие системы отбора и найма и следовать эффективным методам на примере корпорации Google. Эффективная маркетинговая служба будет поощрять креатив сотрудников, позволяя им уделять до 25% рабочего времени на то, что им хочется. В это свободное время у сотрудников порой рождаются замечательные инициативы/идеи: к примеру, у одного эксперта, появилась инициатива/идея создать #ServiceLineNews, представляющий собой единый агрегатор последних новостей в сфере государственных услуг, где к каждой государственной услуге будет прикреплен 3D анимация с детальным описанием данной госуслуги. Кроме того, традицией компании будет являться внутренний список рассылки с новыми инициативами/идеями. Инициатива/идея с большим количеством голосов в итоге реализуется и воплощается в жизнь.

Эксперты SL в том числе, должны будут изучать наиболее актуальные проблемы, так сказать драмы современного маркетинга, используя множество эффективных методов, призванных облегчить услугополучателям получения необходимых государственных услуг, а услугодателям встречать счастливых клиентов. Именно такой подход «клиент всегда прав» помог сделать Walmart и его дочернюю компанию Sam's Club гигантами розничной торговли. Компания по производству одежды для фестивалей использовала свой аккаунт в Instagram как способ улучшить обслуживание клиентов, попросив потребителей поделиться их фотографиями в одежде. Это не только способ для бренда взаимодействовать с покупателями и узнавать, что им нравится или не нравится, но и обеспечивать ценную рекламную платформу, созданную самими покупателями.

Когда клиенты связываются с бизнесом сегодня, они ожидают, что их обслужат, как если бы они разговаривали с представителем лицом к лицу, независимо от того, через Instagram, Twitter или какой-либо другой канал. Хотя это может показаться пугающим для любого бизнеса, оно также может иметь монументальную ценность.

Применяемые в Service Line BI (Business intelligence) технологии позволят консолидировать информацию в различных разрезах начиная от рейтинга и заканчивая обращениями услуг получателей, также позволит увидеть полную картину инициатора с эффектом 3D, который подразумевает трёхсторонний портрет личности (психологический, интеллектуальный и эмоциональный).

Имея полный портрет своего потребителя, будет легче:

- Составить правильное уникальное продвижение услуг в общество и найти триггеры влияния на проблемные вопросы;
- Понимание боли потенциального услугополучателя;
- Говорить на одном языке благодаря информации об уровне образования, социальном положении, интересах, предпочитаемых социальных платформ, привычках и т.д.;
- Выбрать правильные информационные каналы и время коммуникации за счет знания распорядка, привычек, устройств, социальных сетей.

Литература

- 1 Барден Ф. Взлом маркетинга. Наука о том, почему мы покупаем. 2014. – 304 с.
- 2 Котлер Ф. Основы маркетинга, перевод на русский язык: В.Б. Бобров. – М., 1990, – 1000 с.
- 3 Хейл Й. ван: Подай идею. Как влюбить других в то, что ты придумал, 2019. – 160 с.
- 4 Кеннеди Д. Жесткий менеджмент: Заставьте людей работать на результат (новое издание). 2018. – 336 с.

**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК**

**ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И
БЕЗОПАСНОСТЬ**

**LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND
SECURITY**

FTAMP 10.27.91

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҮЙ-ЖАЙЛАРДЫ ЖАЛДАУ ШАРТЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚЫРЛАРЫ

А.С. Алимкулова

Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

А.К. Кайшатаева

З.ғ.к., Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

Бұл мақалада әуелі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің мазмұнында «шарт» ұғымына берілген анықтамаға жүгінген. Қазақстан Республикасында орналасқан коммерциялық үй-жайларды жалдау ерекшеліктерін реттейтін нормативтік құқықтық актілерді зерделей келе, мемлекеттік мүліктерді жалдауға қатысты тұстары, тіпті мемлекеттік кәсіпкерлікке қатысты қырлары талданып, оның нәтижесінде негізгі ғылыми топшылау мен ғылыми ұсыныстар жасалынып, өз кезегінде ғылыми нәтижелер берілді.

Түйін сөздер: жалдау шарты, коммерциялық үй жайлар, тұрмыстық қызмет көрсету, сервис орындары, қойма үй-жайлары, өндірістік жайлар, қонақ үйлер, демалыс үйлері, паркингтер.

Әуелі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің мазмұнында «шарт» ұғымына берілген анықтамаға жүгінейік. «Екі немесе одан көп адамның азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеу, өзгерту немесе тоқтату туралы келісімі шарт деп танылады» [1]. Демек, шарт – екі құқық субъектісі немесе одан да көп субъектілердің арасында азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеу мақсатында түзілген келісім. Айта кетер жайт, шарттың көптеген түрлері бар. Сол шарттардың бірі – жалдау шарты.

Ендігі кезекте «жалдау шарты» деген ұғымдық тіркестің анықтамасын айқындап алайық. ҚР Азаматтық кодекстің (жалпы бөлім) 540-бабы 1-бөлігі (Мүліктік жалдау шарты). «Мүліктік жалдау (жалға алу) шарты бойынша жалға беруші жалға алушыға мүлікті ақы төлеп уақытша иеленуге және пайдалануға беруге міндеттенеді» [1]. Кодекстің 581-бап 1-тармағы: «Үйді немесе ғимаратты жалдау шарты бойынша жалға беруші үйді немесе ғимаратты жалға алушының уақытша иеленуіне және пайдалануына беруге міндеттенеді» [1]. Ал 573-бап «Кәсіпорынды жалдау шарты» [1] – деп аталған. Бұл нормалар «жалдау

шарты» деген ұғымдық тіркеске қатысты ережелер жиынтығы болып табылады. Демек, жалдау шарты – жалдау шарты бойынша берілген (алынған) мүліктерге (яғни объектілерге) ақы төлеу міндетімен ерекшеленген жалға беруші мен жалға алушы арасында жасалған келісім.

Енді «коммерциялық үй жайлар» терминінің анықтамасын қарастырып өтеміз.

Заңдардағы «коммерциялық жылжымайтын мүлік» делінген термин өз кезегінде «коммерциялық үй жайлар» деген терминмен де өзара құқықтық байланысты болып келеді.

«Коммерциялық жылжымайтын мүлікті жалға беру бағасының индексін құру әдістемесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі статистика комитеті төрағасының 2016 жылғы 17 тамыздағы № 164-ші бұйрығында «Коммерциялық жылжымайтын мүлік объектілердің функционалдық мақсаты және қызмет ауқымы мен түрі бойынша құрылымдау негізінде мынадай типтер бойынша жіктеледі:

- әкімшілік-кеңсе мақсатындағы үй-жайлар;
- сауда орындары;
- мейрамханалар мен қоғамдық тамақтандыру орындары;
- тұрмыстық қызмет көрсету, сервис орындары;
- қойма үй-жайлары;
- өндірістік жайлар;
- қонақ үйлер, демалыс үйлері;
- паркингтер;
- коммерциялық жылжымайтын мүліктің өзге де типтері» [3].

Осы жіктеуден анықталғандай, «коммерциялық жылжымайтын мүлік» деген ұғымдық тіркес көптеген коммерциялық объектілердің қамтып алатын жинақталған термин болып табылады.

Әкімшілік-кеңсе мақсатындағы үй-жайлар санының күрт артуы негізгі фактілер жиынтығымен байланысты анықталады.

Біріншіден, әкімшілік-кеңсе мақсатындағы үй-жайлар жеке кәсіпкерлік істі басқарып жүргізуші үшін компаниялар мен фирмаларға қажетті орын болып келеді.

Екіншіден, көптеген ірі және орта кәсіпкерлік субъектілері микро деңгейде (белгілі бір мемлекет аумағында, яғни бірқатар өңірлер мен қалалар) және макро деңгейде (шет елдерде) құрылымдық бөлімшелерін (филиалдары мен өкілдіктерін) ашуға мүдделі деуге болады.

Үшіншіден, ірі қалалар және урбандалу үдерісі қарқынды жүріп жатқан қалаларда бизнес орталықтарының құрылысын салып не сатып алып, ол жерде аталмыш әкімшілік-кеңселердің болуын мақсат етеді десек болады.

Ал енді сауда орындарының санының артуына ықпал ететін факторлар:

- біріншіден, тиісті елдегі демографиялық жағдайдың нәтижесінде халық санының (физикалық капиталдың) артуы;

- екіншіден, әмбебап сауда орындарынан бөлек, арнайы сауда орындарын салу үрдісінің қалыптасып дамып келуі;
- үшіншіден, жаппай сатылым сауда орындарының қажеттілігі.

Мейрамханалар мен қоғамдық тамақтандыру орындарының қажеттілігі және олардың санының артуы мынадай факторлармен дәлелденеді. Біріншіден, халық тығыз орналасқан елдерде немесе белгілі бір өңірдің аумағында халықтың тығыз орналасуы. Екіншіден, халықтың бір бөлігінің біртіндеп үйде емес мейрамханалар мен қоғамдық тамақтандыру орындарында тамақтануға дағдылануы және өз үйлеріне дайын тағамдарды алдыруы. Үшіншіден, халықтың тұрмыстық жағдайының жақсаруына байланысты мейрамханалар түрлі іс-шараларды өткізу үрдісінің артуы.

Келесі кезекте тұрмыстық қызмет көрсету мен сервис орындарына деген сұраныстың болуына мынадай факторлар ықпал етеді. Біріншіден, тұрмыстық қызмет көрсету мен сервистік қызметпен арнайы айналысатын кәсіпкерлік субъектілер санының артуы. Екіншіден, ірі тұрмыстық қызмет көрсету мен сервис орындарында жеке кезектің және өзге жағдайлардың болуына байланысты шағын тұрмыстық қызмет көрсету мен сервис орындарына деген қажеттіліктің болуы. Үшіншіден, халықтың басым көпшілігінің тұрмыстық қызмет көрсету мен сервис орындарына жүгіну мен тапсырыс беру, сондай-ақ оларға деген сұраныстың қажеттілігі.

Бүгінде қойма үй-жайларға деген сұраныстың болуына мынадай негізгі факторлар әсер етеді деп есептейміз.

Біріншіден, халықаралық экономикалық қарым қатынастардың, оның ішінде халықаралық сауда айналымның артуына байланысты шекараға жақын жерлерде халықаралық қойма үй-жайларға деген сұраныс артып келеді деуге болады. Екіншіден, көптеген мемлекеттердің кәсіпкерлік субъектілері, әсіресе бұл ретте көтерме сауда айналысатын фирмалар мен компаниялар өз кезегінде тауарлар мен өнімдерді, шикізаттарды сақтайтын қойма үй-жайларға деген өз сұранысын тоқтатпайды десек болады. Үшіншіден, халықаралық жүктерді пен белгілі бір мемлекеттің аумағы бойынша жүктерді тасымалдаумен айналысатын субъектілер өздерінің жеке компаниясына тиесілі жүктерді сол компанияның жеке қойма үй-жайларына жеткізумен де қызмет етеді деп айтуға болады.

Қазіргі кезде өндірістік жайларға деген қажеттілік мынадай факторлар жиынтығымен айқындалады. Біріншіден, қазіргі әлемнің көптеген елдерде табиғи қазба байлықтар жеткілікті қорының бар екендігі белгілі фактор болып келеді. Екіншіден, көптеген елдердің экономикасы әлі де шикізатты экономика ретінде қалыптасып бейімделген. Сол себепті өндіріс орындарына деген жеке қажеттілік жалғасын табады десек болады. Үшіншіден, әлемдегі бірқатар елдердің экономикасы тиімді бағдарлы экономикаға бейімделгендіктен, сол себепті өндіріс және өңдеу орындарына деген қажеттілікті жаңа инновациялық экономиканың тетіктерін пайдалануға құмбыл болып тұр.

Келесі ретте қонақ үйлеріне және демалыс үйлеріне деген қажеттіліктер мынадай факторлармен негізделеді.

Біріншіден, көптеген елдердегі халықтың ішінен өздерінің денсаулығын ойлайтын адамдар өз еліндегі және шет елдердегі демалыс үйлерінде, әсіресе емдеу-сауықтыру қызметін атқаратын демалыс үйлерінде емделіп әрі қажетті профилактикалық іс-шараларды қабылдауды жөн көреді. Екіншіден, халықтың бір бөлігі өздерінің базистік қажеттіліктерін (дене (физикалық) қажеттіліктерін (яғни азық-түліктер, тынығу, ақша қаражат және т.б.) жеткілікті қамтамасыз еткен соң жеке эстетикалық қажеттіліктерін (жер бетінде орналасқан көптеген әдемі жерлерді көруге, мүмкіндігінше көптеген елдердің аумағына саяхаттап баруға, ол жерлердегі өте жақсы қонақ үйлеріне арнайы орналасуға және т.б.) қанағаттандыруға мақсат қояды. Үшіншіден, бірқатар елдердің экономикасы халықаралық туризмге жеке бейімделгендіктен қонақ үйлер мен демалыс үйлеріндегі сервистік қызметтің сапасын арттыруға барынша күш салады десек болады.

Ал паркингтерге деген қажеттіліктің бар екендігін мынадай факторлар жиынтығы анықтайды. Біріншіден, әлемде болып жатқан урбандалу және агломерация үдерісі басында барлық дерлік қалалардағы көшелердің бойында, көпқабатты тұрғын үй-жайлардың жанында және өзге тиісті объектілердің қасында көліктердің кептелісі мен жекеменшік көліктерді жеке пайдаланушылар санының күрт артуы көліктерді қоятын жерлерге деген қажеттілікті тудырды. Екіншіден, қазір салынған әрі салынып жатқан әлі салынатын көптеген объектілерде (көпқабатты үйлер, ірі сауда орындары және т.б.) паркингтерге қажеттілік пен сұраныс болды, сондай-ақ олардың иелеріне пассивті табыс табу көзі ашылады. Үшіншіден, көптеген қалаларда, әсіресе мегаполис қалалардағы әртүрлі қызметпен айналысатын көптеген компаниялар өз қызметкерлеріне жағдай жасауға (яғни көліктерін қоятын паркингтерді тиісті пайдалануға) және өзге тұлғалар мен кәсіпкерлік субъектілеріне паркингтердегі барлық орындарды жалға алып, жеке түрде тұтынуға мүмкіндік жасауға және оларды ұсынуға мақсатты болып келеді.

Демек, қорыта айтқанда, коммерциялық үй-жайлар – бизнес әкімшілік, өндіріс, өңдеу, сауда-саттық, қызмет көрсету және жалға беру (алу) арқылы тұрақты түрде табыс алу мақсатында кәсіпкерлік қызметте пайдаланылатын жалпы коммерциялық объектілер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>.

2 «Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім)» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409>.

3 «Коммерциялық жылжымайтын мүлікті жалға беру бағасының индексын құру әдістемесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі статистика комитеті төрағасының 2016 жылғы 17

тамыздағы № 164 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2016 жылы 16 қыркүйекте № 14241 болып тіркелді// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600014241>.

4 Римское частное право: Учебник / И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М., 1996. – С. 445-446.

ҒТАМР 10.71.35

ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫ

Ж.Х. Тайшықов

*PhD-докторант, Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясы, Астана қ.*

Ұсынылған мақала қазіргі уақытта өте маңызды болып табылатын ұлттық қауіпсіздік және ұлттық мүдде мәселелеріне, оның ішінде Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі прокуратура органдарының ролін анықтауға арналған. Жаһандану заманында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне әсер ететін жаңа қатерлер мен тәуекелдердің туындауы мемлекеттің барлық салаларына әсер етіп, оған қарсы жүйелі, бірлескен іс-әрекеттер қабылдауды қажет етеді.

Түйін сөздер: ұлттық қауіпсіздік, ұлттық мүдде, қауіпсіздік түрлері, прокуратура органдары, ұлттық қауіпсіздік жүйесі.

Қазіргі уақытта әлемде жаңадан пайда болған қауіп-қатерлер мен алып мемлекеттер арасында қалыптасқан күрделі, шиеленіскен жағдайды ескерсек, ұлттық қауіпсіздік мәселесі ең басты орынға шығады.

Сонымен қатар, жаһанда қауіпті вирустық инфекцияның таралуы, стратегиялық шикізат – мұнай бағасының төмендеуі, ұлттық валютаның әлсіреуі, кәсіпкерлік субъектілерінің қаржылық қиындықтарын назарға алсақ, елімізде қиын әлеуметтік-экономикалық жағдай қалыптасқан.

Осы ретте ішкі және сыртқы қатерлер азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына, өмір сүру деңгейіне, еліміздің егемендігі мен территориялық тұтастығына, тұрақты дамуына, жалпы алғанда ұлттық қауіпсіздікке нақты қауіп төндіреді.

Сондықтан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі әр мемлекеттік органның алатын орны мен оған жүктелген міндеттерді, жауапкершілікті айқындау өте маңызды болып табылады.

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабы 5-тармақшасына сәйкес Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі – ұлттық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясат шеңберінде ұлттық қауіпсіздік субъектілері іске асыратын құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, техникалық және өзге де шаралар жиынтығы ретінде көрсетілген.

Өз кезегінде, аталған Заңның 9-бабында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштеріне:

1) барлау, қарсы барлау қызметін, сондай-ақ күзетілетін тұлғалар мен объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық және ұйымдастырушылық шаралар кешенін жүзеге асыратын арнаулы мемлекеттік органдар;

2) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері, басқа да әскерлері мен әскери құралымдары;

3) ішкі істер органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет, мемлекеттік өртке қарсы қызмет органдары, экономикалық тергеу қызметі және авариялық-құтқару қызметтері жатады [1].

Заң шығарушының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері ретінде ұсынған тізімі толық емес деп санаймыз, өйткені ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, мемлекеттік емес ұйымдардың, азаматтар мен прокуратураның ролі ескерілмеген.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі прокуратураның ролі мен бірегей түсінігі анықталмаған. Біріншіден, ұлттық мүддені қорғау мен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде құрылу мақсаты мен ведомстволық бағыныштылығына қарамастан барлық мемлекеттік органдардың біріккен іс-әрекеттері қажет екендігі белгілі. Екіншіден, осы салада мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдар, азаматтар арасындағы кері байланыс орнату қажет.

Осы орайда, прокуратура көп функционалдылығымен, әмбебап қызметімен және құзыреттілігімен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінде ерекше орын алып, қоғам мен мемлекеттің барлық өмір салаларына тәжірибеде нақты әсер етуге мүмкіндігі бар.

Прокуратура органдары конституциялық қағидаттарға сүйене отырып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша өзекті мәселелерді, оның ішінде ішкі қатерлерді жою арқылы тиімді шешуге қауқары бар. Прокурорлық қадағалау мемлекеттегі заңдылықты қамтамасыз етудің негізгі жолы болып табылады.

Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабында айқындалып, «прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асырады» – деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Конституциясына және «Прокуратура туралы» Заңға сәйкес прокурорлық қадағалау мемлекеттік қызметтің өзінше дербес және айрықша саласы болып саналады.

Прокурорлық қадағалаудың мемлекеттік қызмет түріндегі дербестігін оның мазмұны анықтайды, оның мәнісі заңдардың, Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтарының, басқа да нормативтік-құқықтық актілердің республика аумағында дәл және бірыңғай қолданылуына жоғары қадағалауды

жүзеге асыруға және кез келген заң бұзушылықты айқындап, оны жою үшін шара қолдануға келіп тіреледі. Бұл қызметті прокуратурадан басқа ешқандай мемлекеттік және басқа орган жүзеге асыра алмайды, себебі прокуратурада оларға қарағанда айрықша функция бар [2].

Прокурорлық қадағалаудың ерекшелігі сонда, прокуратура биліктің ешқандай тармағына жатпайды, ол біртұтас орталықтандырылған және басқа органдарға, мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларына тәуелді емес, тек Президент алдында есеп береді, төмен тұрған прокурорлар жоғары тұрғандарға және Бас Прокурорға бағынады.

Прокуратура ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің маңызды буыны, ол өзінің конституциялық құқықты қорғау функциясын пайдала отырып, ең алдымен, республика Президентінің өкілеттілігін қамтамасыз етеді және заң тұрғысынан биліктің барлық тармағына ықпал етуге, олардың қызметін қадағалауға құқылы. Осы жерде прокуратура биліктің өкілдік, атқарушы және сот органдарын алмасытырмайды, тек ғана өз өкілеттіктерін тиімді пайдалана отырып оларды толықтырады.

Бұрыннан келе жастқан сот ісін жүргізуге қарағанда прокуратура Еуропада XIII-XIV ғасырларда пайда болып, 1302 жылы Франция королі прокуратураны монарх мүддесін қорғайтын орган ретінде құрса да, уақыт өте оның қызметі өзгеріп, жалпы мемлекеттік маңызды қадағалау – бақылау функцияларын атқарды. «Прокурор» сөзі латыннан аударғанда «қамқор боламын» деген ұғымды береді. Бұл категорияның мағынасы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі прокуратураның ролін айқындайды [2]. Кеңес Одағы кезінен бастап ғалымдар прокуратураның мемлекеттік органдар жүйесіндегі орнын белгілеуге тырысқан және сол уақытта бұл органның не заңнамалық, не әкімшілік, не сот өкілеттіктері жоқ деген пікір кең тараған. Мысалы, К.Ю. Яровиков пен М.С. Шалумов прокуратура биліктің бірде бір тармағына кірмейді, сондықтан билік бөлісуге қатысуға мүмкіндігі жоқ деп пайымдайды. Бірақ, бұған қарамастан М.С. Шалумов прокуратура тыйым салу мен қарама-қарсылық жүйесіне қатысатындығын көрсеткен, біз де сол пікірді қолдаймыз [3].

Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» Заңының 4-бабына сәйкес прокуратура заңда белгіленген шекте мынадай міндеттерді:

1) адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, заңды тұлғалардың, қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін қорғауды және қалпына келтіруді;

2) заңдылықты бұзуды, оларға ықпал ететін себептер мен жағдайларды, сондай-ақ олардың зардабын анықтауды және жоюды;

3) құқық қорғау органдарының және өзге де мемлекеттік органдардың заңдылықты, құқық тәртібін және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі қызметін үйлестіруді жүзеге асырады [4].

Сонымен қатар, «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 4-бабына сәйкес ұлттық қауіпсіздік түрлері ретінде:

1) қоғамдық қауіпсіздік – қоғамның тұтастығы мен оның тұрақтылығы қамтамасыз етілетін азаматтар өмірінің, денсаулығының және амандығының, қазақстандық қоғамның рухани-имандылық құндылықтарының және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің нақты әрі ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

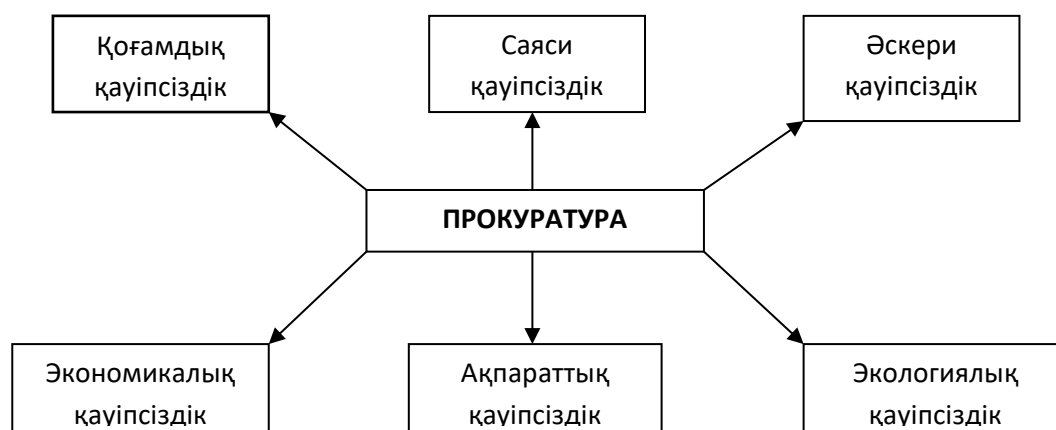
2) әскери қауіпсіздік – әскери күштерді қолданумен немесе оны қолдану ниетімен байланысты сыртқы және ішкі қауіп-қатерлерден адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделері қорғалуының жай-күйі;

3) саяси қауіпсіздік – азаматтардың, әлеуметтік топтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуы және олардың мүдделерінің теңгерімі, мемлекеттің тұрақтылығы, тұтастығы және қолайлы халықаралық жағдайы қамтамасыз етілетін конституциялық құрылыс негіздерінің, мемлекеттік органдар жүйесі қызметінің және мемлекеттік басқару тәртібінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

4) экономикалық қауіпсіздік – экономиканың орнықты дамуы және оның тәуелді болмауы қамтамасыз етілетін, Қазақстан Республикасы ұлттық экономикасының нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

5) ақпараттық қауіпсіздік – елдің орнықты дамуы және ақпараттық тәуелсіздігі қамтамасыз етілетін, ақпарат саласындағы нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден Қазақстан Республикасы ақпараттық кеңістігінің, сондай-ақ адамның және азаматтың құқықтары мен мүдделерінің, қоғам мен мемлекеттің қорғалуының жай-күйі;

6) экологиялық қауіпсіздік – қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлер салдарынан туындайтын қауіп-қатерлерден адамның және азаматтың өмірлік маңызы бар мүдделері мен құқықтарының, қоғам мен мемлекеттің қорғалуының жай-күйі болып табылады [5].

Сурет 1. Прокуратура мен қауіпсіздік түрлері арасындағы байланыс (автормен құрастырылған).

Прокуратура органдарының жоғарыда айтылған міндеттері мен ұлттық қауіпсіздік түрлері арасындағы байланысқа талдау жүргізсек, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштерінің ішінде тек ғана прокуратура органдарының барлық қауіпсіздік салаларымен тікелей байланысты екендігіне көз жеткіземіз, ақыр аяғында прокуратура органдары құрылымының өзі де заңнамадағы әр қауіпсіздік түрлеріне сәйкес келеді (Сурет-1). Мысалы, әскери прокуратура арқылы әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында, мамандандырылған табиғатты қорғау прокуратуралары арқылы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында, қоғамдық мүддені қорғау қадағалау саласы арқылы саяси, экономикалық және ақпараттық қауіпсіздік және де қылмыстық қудалау арқылы қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша заңдылықтың сақталуына қадағалау жүргізіледі. Бұдан басқа, жоғарыда прокуратура органдарының құқық қорғау органдарының және өзге де мемлекеттік органдардың заңдылықты, құқық тәртібін және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі қызметін үйлестіруді жүзеге асыру ретінде көрсетілген үшінші міндетінен оның ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі үйлестіру қызметі туындайды.

Алайда, заң шығарушы тарапынан прокуратура органдары ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштеріне енгізілмей, үйлестіру функциясы да еленбей, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі орны жеткілікті дәрежеде анықталмаған деп санаймыз.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету саласында бірыңғай мемлекеттік саясат жүргізуді үйлестіретін конституциялық орган ретінде Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі құрылған.

Дегенмен, прокуратураның жекелеген функцияларын ұлттық қауіпсіздік саласында заңнамада бекіту қажеттілігі туындайды.

Қоғамда құқықтық мәдениетті қалыптастыру, азаматтардың құқықтық сауаттылығының артуы, барлық тұлғалардың заңды сақтауға дайындығы мен оны өзгермейтін қағида ретінде ұстануы ұлттық қауіпсіздікті сақтау үшін маңызды [6]. Қорытындылай келе, прокуратура органдары ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде айтарлықтай рольге ие және мемлекет алдында тұрған көптеген мәселелерді құқықтық құралдар арқылы шешу, ұлттық мүддені қорғау саласында үлкен әсер етеді. Сонымен бірге прокуратураның әлеуетін толық қолдану үшін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі оның ролін, қызмет нысандары мен әдістерін жүйелі заңнамалық реттеу керек деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы.

2 Жүрсімбаев С.К. Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдары // Оқулық. – Алматы. 2010. – 131-132 б.

3 Нәрікбаев М.С., Өтебаев Ғ.Қ., Әлиев М.М. Қазақстан Республикасындағы прокурорлық қадағалау // Оқулық. – Астана. 2005. – 55 б.

4 «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI ҚРЗ.

5 Жемпейісов Н.Ш. Қазақстан Республикасының «ұлттық қауіпсіздік» ұғымын анықтау туралы мәселесіне қатысты // Құқық қорғау органдары жаршысы №2 (12), 2019. – 20-21 б.

6 Гальченко А.И. Роль прокуратуры по обеспечению национальной безопасности // Журнал «Законность» №12. – М., 2015. – 15 с.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCE

ГРНТИ 29.31.23

ИССЛЕДОВАНИЕ ОКСИФТОРИДНЫХ СТЕКОЛ С МОЛЕКУЛЯРНЫМИ КЛАСТЕРАМИ СЕРЕБРА И ИОНАМИ САМАРИЯ ДЛЯ ПРИМЕНЕНИЯ В ВОЛОКОННО- ОПТИЧЕСКИХ ДАТЧИКАХ

И.М. Плешанов

Аспирант, Университета ИТМО, г. Санкт-Петербург, Россия

В данной работе были исследованы спектры фотолюминесценции оксифторидных стекол с молекулярными кластерами серебра и ионами самария. Описана методика эксперимента для получения спектров люминесценции при различных температурах. Рассмотрена перспектива использования оксифторидных стекол в волоконно-оптических датчиках.

Ключевые слова: люминесценция, температура, волоконно-оптические датчики, оксифторидное стекло, оптическая плотность.

На сегодняшний день оптические датчики являются привлекательной альтернативой для контроля температуры и детектирования электрического разряда. Преимуществом таких датчиков является их невосприимчивость к электромагнитным помехам и возможность работы в агрессивных средах. Такие датчики могут использоваться там, где использование электрических датчиков ограничено условиями эксплуатации. В качестве чувствительного элемента в таких датчиках применяться различные силикатные стекла и полимеры. Наиболее интересными для применения в качестве преобразователей спектров оптического излучения являются люминесцентные молекулярные кластеры редкоземельных металлов (Ag, Au). Молекулярные кластеры данных металлов имеют спектр поглощения в УФ и ближнем видимом диапазоне, и спектры излучения в желто-красной области видимого спектра излучения. Помимо непосредственной люминесценции молекулярных кластеров металлов за счет переходов между энергетическими уровнями может наблюдаться и усиление люминесценции другого излучающего атома или молекулы при переносе энергии. В частности, люминофорами могут выступать ионы редкоземельных металлов. В работе показано, что легирование силикатных стекол с редкоземельными ионами молекулярными кластерами серебра или золота позволяет повысить уровень люминесценции интенсивность люминесценции в несколько раз. Использование молекулярных кластеров

редкоземельных металлов в силикатных стеклах перспективно для поиска наилучшего чувствительного элемента волоконно-оптического датчика температуры. В работе исследовались оксифторидные стекла системы $\text{SiO}_2\text{--AlF}_3\text{--PbF}_2\text{--CdF}_2\text{--ZnF}_2$ с добавкой AgNO_3 (5) и SmF_3 (2). числа в скобках соответствуют концентрации в мол. %. Целью работы является исследование оксифторидного стекла с молекулярными кластерами серебра и ионами самария.

В работе было исследовано оксифторидное стекло $\text{SiO}_2\text{--AlF}_3\text{--PbF}_2\text{--CdF}_2\text{--ZnF}_2$ с добавлением нитрата серебра AgNO_3 (5 mol. %) и фторида самария. Стекло синтезировано в тиглях при 950°C длительностью 0. 5–1 ч. В этом стекле формируются кластеры серебра. Люминесценция кластеров в видимой области возбуждается от УФ излучения на длине волны 405 нм. С введением в состав стекла фторида самария полоса кластеров стала менее интенсивной, а полоса люминесценции самария увеличивается. Причиной является перенос энергии от кластеров серебра к ионам самария. Толщина получившегося образца составляет 4 мм. На рисунке изображена фотография данного образца видно, что образец имеет желтую окраску.

Рисунок 1. Фотография оксифторидного стекла с МК серебра и ионами самария.

Для измерения температуры волоконно-оптическими датчиками может быть использовано явление люминесценции. При этом в качестве чувствительного элемента наиболее удобно использование люминесцентных стекол и волокон, обладающих высокой температурной чувствительностью и температурной стойкость. Перспективными материалами являются стекла, содержащие молекулярные кластеры металлов. В частности, использование молекулярных кластеров серебра перспективно для создания чувствительных элементов волоконно-оптических датчиков температуры. Важной задачей является поиск наилучшей чувствительности образцов.

В рамках данной работы были исследованы оксифторидные стекла с молекулярными кластерами серебра и ионами самария. Для спектральных и температурных характеристик была проведена нормировка интенсивности

люминесценции относительно единицы. На рисунке 2 представлен спектр оптической плотности образца. Стекла данного состава обладают прозрачностью от 500 нм и поглощением в коротковолновой и УФ области спектра. На спектрах оптической плотности можно заметить наиболее интенсивные полосы поглощения Sm^{3+} 401, 435 и 469 нм.

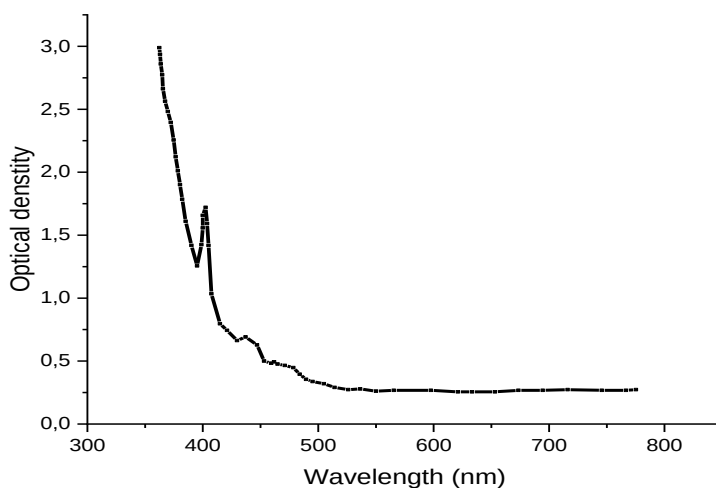

Рисунок 2. Спектр оптической плотности оксифторидного стекла с МК серебра и ионами самария.

Из графика оптической плотности видно, что данный образец характеризуется сильным поглощением в спектральной области $\lambda < 450$ нм. Спектр оптической эмиссии такого стекла представлен на рисунке и представляет суперпозицию широкой спектральной полосы молекулярных кластеров серебра и относительно узких линий люминесценции редкоземельных ионов самария.

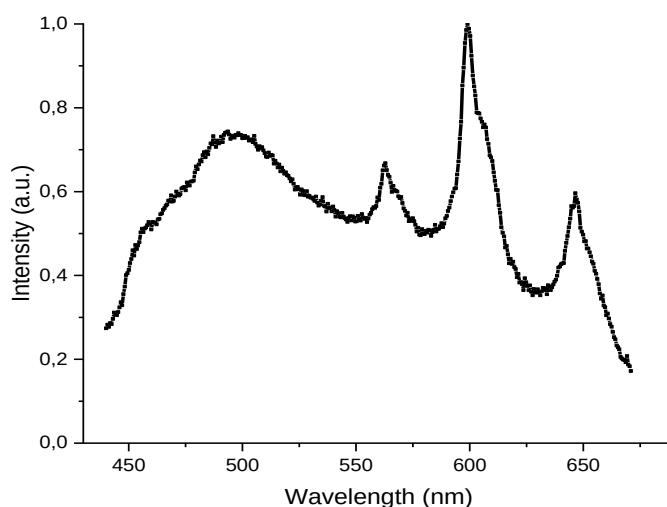

Рисунок 3 Спектры люминесценции стекла оксифторидного стекла с МК серебра и ионами самария.

Исследуемый образец оксифторидное стекло с МК серебра и ионами самария сдержит максимумы, соответствующие длинам волн 563, 600, 646 для Sm^{3+} данные максимумы соответствуют $4G_{5/2} \rightarrow 6H_{5/2}$, $4G_{7/2} \rightarrow 6H_{7/2}$, $4G_{5/2} \rightarrow 6H_{9/2}$ переходам. Квантовый выход данного образца равен 37,1% при измерении на длине волны 405 нм.

В работе исследовалось оксифторидное стекло с молекулярными кластерами серебра и ионами самария. На рисунке 1 представлена схема методики измерения образцов представленных в работе.

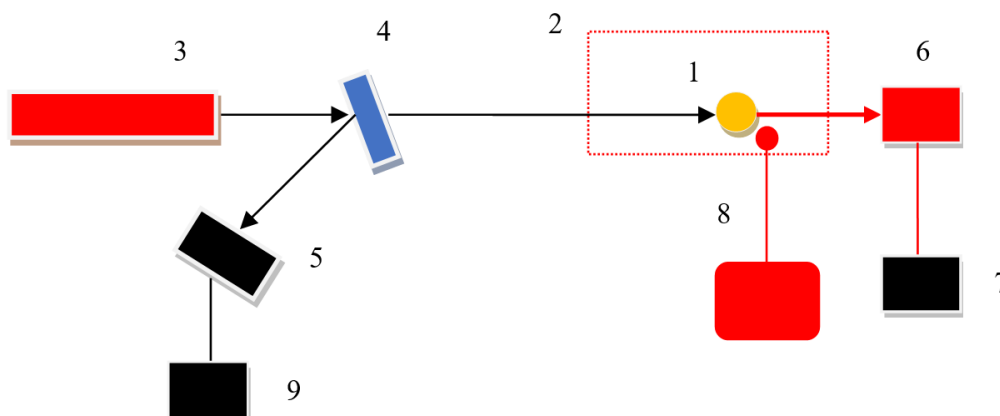

Рисунок 4. Схема измерения температурных зависимостей интенсивности люминесценции стекол 1 – исследуемый образец (стекло); 2 – печь; 3 – источник излучения; 4 – разделительный элемент; 5 – опорный фотодиод; 6 – волоконный спектрометр; 7 – персональный компьютер; 8 – термопара, подключенная к мультиметру; 9 – мультиметр для измерения напряжения.

Стекла 1 помещались в печь 2. Люминесценция стекол возбуждалась с помощью источника излучения 3 (полупроводниковый лазер KLM405-3-6 с длиной волны 405 нм). Излучение источника 3 попадает на разделительный элемент 4, далее часть излучения направляется на опорный фотодиод 5 (ФД-9К), другая часть на исследуемый образец 1. Регистрация излучения люминесценции производилась волоконным спектрометром 6 (AvaSpec-2048). Волоконный спектрометр подключен к персональному компьютеру 7. Контроль температуры производился с помощью термопары 8. Погрешность измерения составляла до 5 %. С помощью данной методики измерения результаты тушения люминесценции с повышением температуры представлены на рисунке 2.

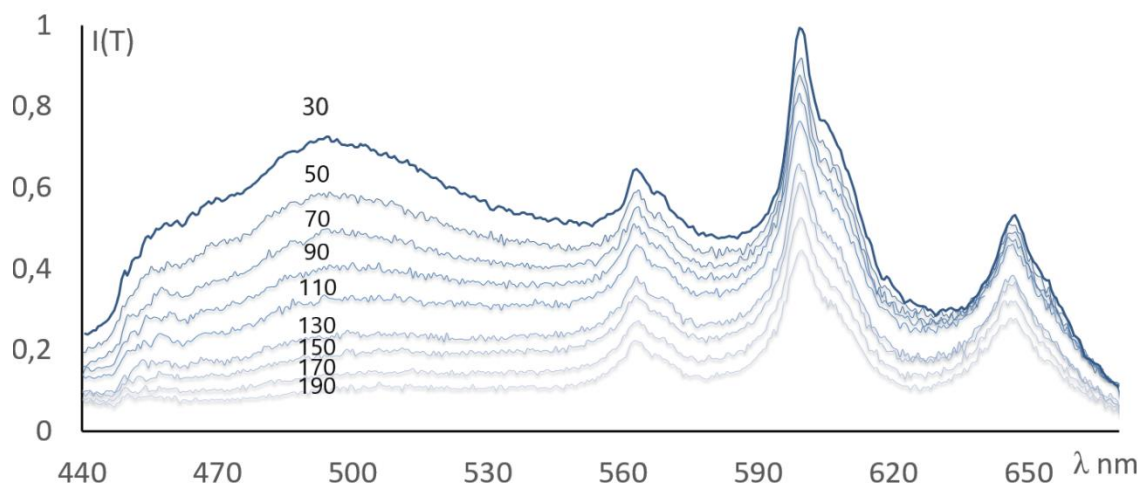

Рисунок 5. Спектры люминесценции при различных температурах.

В данной главе был предложен метод по измерению чувствительности к температуре различных преобразователей излучения. Исследованы неорганические люминесцентные оксифторидные стекла с молекулярными кластерами серебра и ионами самария для использования их в качестве преобразователей излучения для позиционно-чувствительного волоконно-оптического датчика искры и температуры. Было выяснено при повышении температуры наблюдается тушение люминесценции, Интенсивность люминесценции при нагреве от 30-190 °С изменяется в 8 раз. Показано, что стекла данного состава обладают прозрачностью от 500 нм и поглощением в коротковолновой и УФ области спектра. Данные стекла обладают широкой полосой люминесценции в диапазоне от 450 до 700 нм. Был измерен квантовый выход образцов, который составлял от 33 до 42 % в зависимости от длины волны возбуждения. Данные стекла подходят для использования их в качестве преобразователя излучения в оптических датчиках искры и температуры.

Литература

- 1 Dubrovin V.D., Ignatiev A.I., Nikonorov N.V., Sidorov A.I., Shakhverdov T.A., Agafonova D.S. Luminescence of silver molecular clusters in photo-thermo-refractive glasses // Optical Materials. – 2014, V. 36. – №. 4. – P. 753-759.
- 2 Xu-dong Wang, Otto S. Wolfbeis and Robert J. Meier Lyuminestsentnyye issledovaniya i datchiki temperatury.
- 3 Castro R.A., Ignatiev A.I., Nikonorov N.V., Sidorov A.I., Stolyarchuk M.V. Dielectric properties of silver-containing photo-thermo-refractive glass in temperature range of – 50 to + 250 °C: the role of hybrid molecular clusters, Journal of Non-Crystalline Solids. 2017. T. 461. – C. 72-79.

ӨНЕРТАНУ САЛАЛАРЫ
ОТРАСЛИ ИСКУССТВОВЕДЕНИЯ
BRANCHES OF ART CRITICISM

ҒТАМР 18.31.51

ЗАТТЫҚ-КЕҢІСТІК ОРТАДАҒЫ КИІЗДЕН ЖАСАЛҒАН БҰЙЫМДАРДЫҢ РӨЛІ

Г.М. Мад

Магистрант, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.

Мақалада қазақтың халық сәндік-қолданбалы өнерінің жетекші түрі – киізден жасалған бұйымдардың заттық-кеңістік ортадағы орны туралы айтылады. Бұл ғылыми-зерттеу жұмысында тұрмыстық ортадағы киізден жасалған бұйымдардың символдық қызметін зерттеу үлкен қызығушылық тудырады. Сонымен қоса, киізден жасалған бұйымдардың ареалды стильдік ерекшеліктері талданады. Мақаланың мазмұны кәсіби қолданбалы өнер саласындағы суретшілердің шығармашылығында, қазақтардың қолданбалы өнері бойынша оқу құралдарын әзірлеуде, көркемөнер оқу орындарында дәрістер оқуда практикалық қолданыс таба алады.

Түйін сөздер: киіз бұйымдары, декор, сырмақ, семантика, семиотика.

Қазіргі уақытта тарих ғылымы этностың мәдени – өркениеттік базасын құрайтын қазақтардың бай шығармашылық мұрасын зерттеуге көп көңіл бөледі. Бұл арнада көшпелі мәдениет феноменін білдіретін қолданбалы өнердің ең кең таралған және қазаққа тән көркемдік киіз өнер түрін тұтас зерттеу маңызды және қажетті болып табылады. Еуразияның көшпелі халықтарының өнер туындылары қатарында материалдық мәдениеттің осы түрінің орнын анықтау тарихи-мәдени тұрғыдан аса маңызды міндет болып табылады. Нақ осы Орталық Азияның құрғақ даласы, көшпелі өмір салты және күрт континентальды табиғи жағдайлар киіз бұйымдарының сәндік белгілерінің классикалық толыққандылығын қалыптастырудың өзіндік алғышарттары болып табылды, бұл оларды әртүрлі көзқарастардан және толық көлемде арнайы зерттеуге негіз болады [1, 7 б.]. Классикалық аяқталуымен және декоративтік белгілерінің айқындылығымен ерекшеленетін көптеген киіз бұйымдар жоғары шығармашылық шабыттың үлгісі болып табылады және сонымен бірге қазақ халқының жалпы әлемдік халықтық өнер қорына қосқан бірегей үлесі деп айтуға болады.

Киіз бұйымдары белгілерінің құрамдас бөліктерінің нюанстарына қатысты ақпараттар уақтылы жинау-дәстүрлі тұрмыста қолданбалы өнердің осы түрінің кемуіне байланысты өзекті және қажет, ал көркем шығармашылықтың дәл осы түрі қазақтардың жартылай көшпелі және көшпелі

өмір салтының ерекшеліктерімен байланысты этникалық эстетиканың өзіндік ерекшелігін неғұрлым айқын көрсетеді [2, 12 б.]. Шын мәнінде, бұл заттардың қарапайымдылығының артында көп деңгейлі және жан-жақты зерттеуді қажет ететін үлкен эстетикалық әлеует жатыр.

Өзінің прагматикалық тұрмыстық функциясынан басқа киіз үй бұйымдары киіз үйдегі адамның көз алдында тұрған барлық заттар сияқты көптеген басқа функцияларға мысалға: эстетикалық, сиқырлы, ареалдық және тектік-топтық функцияларға және т.б. ие болды [3, 22 б.]. Бұл дәстүрлі қоғамда жұмыс істеген барлық нәрселер оларды құрған адамдардың дүниетанымының айқын белгілерін көрсетеді, көбінесе мифологиялық ойлау арқылы қалыптасады.

Бұл ойлаудың басты ерекшеліктерінің бірі – жеке тұлғаның бөлінбеуі. Бұл жалғандықтың көрінісі, «синкретизм» – заттардың бір-бірімен және басқа мәдени мәтіндермен өзара байланысы: тілдік, мінез-құлық, музыкалық.

Адамның заттарға қатынасы-бұл құрамдас бөлік, оны талдаусыз объективті әлемнің шынайы тарихы бола алмайды, сонымен қатар оның қазіргі жағдайын сипаттау мүмкін емес. Тарихтың әртүрлі кезеңдеріндегі адамдардың, нақты қоғамдардың идеологиялық идеялары мен әлеуметтік стратификациясын талдау заттардың өмір сүруінің осындай аспектілерін және олардың даму тетіктерін ашуға мүмкіндік береді, оларды өндірістік қызметтен немесе олардың заттарынан шығаруға болмайды. Бұл, атап айтқанда, заттардың барлық беделді семиотикалық және эстетикалық сипаттамаларын қамтиды [4, 13 б.].

Киіз үйді заттық-кеңістіктік орта ретінде қарастыра отырып, біз оның бір жағынан адам үшін физикалық-биологиялық және екінші жағынан эстетикалық маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар өмір мен мәдениеттің құрылымдарымен байланысты тіршілік әрекеті сипаттамаларының барлық көлемімен анықталатын құбылыс ретінде түсінеміз.

Құрамдас бөліктері өзара семантикалық рефлексстермен байытылған «орта-контекст-кеңістік» концептуалды тізбегінің қосылуы бар [5, 31 б.]. Орта өмір мен мәдениеттің барлық деңгейлеріндегі құндылық тәрізді семантикалық шындыққа байланысты өзінің күрделі және қозғалмалы мазмұнын ашады. Сонымен қатар, мұнда қоршаған орта материалдық-объективті әлемнің бірлігі, сондай-ақ идеалды субъективті және объективті өмір бірлігі ретінде қарастырылады. Өмір салтының проблемаларын ескеретін экологиялық тәсіл адамның көзқарасын өмірдің әртүрлі салаларына жататын субъект ретінде көрінетін өмірдің сол салаларына аударады.

Адамның санасында өмір салты схема емес, қозғалмалы білім. Экологиялық көзқарасты өзектендіру (өмір салтын ескере отырып) қоршаған орта бейнесін қосу және объектілердің эстетикалық құндылығын түсіну заттарға тікелей эстетикалық көзқарасқа бағдарланудан гөрі өмірлік көзқарастың құндылық құрылымына бағдарлануға байланысты деген пікірді растайды. Сонымен қатар, қоршаған ортадан қарапайым өмірлік мәселелерді шешуге көмек қана емес, сонымен қатар өмір салтын визуалды түрде аяқтау

мүмкіндігі де күтіледі. Өмір салтына байланысты көзқарас тұрғысынан, зат өзіне тиесілі болуына байланысты өмірлік көзқарасқа байланысты эстетикалық мағынаға ие бола бастайды. Бұл жағдайда қоршаған ортаның тұтастығының сипаты әдейі стилистикалық біртектілікті білдірмейді, дегенмен бұл жоққа шығарылмайды. Мұндай өмірлік эстетикалық көзқарастың түрі халық өмірінің эстетикасында көрінеді. Айта кету керек, бұл әдетте ресми эстетикаға дейін азайтылған стильдік көзқарас пен көркемдікке сәйкес келмейді. Халық өмірінің тамырына жүгіну өмір салтымен байланысты дәстүрлердің жіптерін бөліп көрсетуге көмектеседі. Мәдениет пен эстетикалық мәселелерге семиотикалық көзқарас идеясы, мәдениет аспектісінде экологияны бір уақытта түсіну кезінде контекст идеясының кең таралуы объективті әлемнің тұтастығы мәселесінің тұжырымдамасының өзгеруіне әкелуі керек. Көшпелі тұрмыста прагматикалық функцияға ие болмайтын іс жүзінде бірде-бір типологиялық белгіленген зат болған жоқ, бірақ олардың ішінде кейбір заттар ерекше салттық сипатқа ие болады. Олардың рәсімге жататындығы және ол арқылы рухани мәдениет саласы зерттеушілер сөзсіз болып көрінеді.

Олардың белгілерін немесе семиотизмін елемей зерттеу өрісінің негізсіз тарылуына әкеледі. Киізден жасалған киім ерекше мәнге ие болды: кебенек, қалпақ, байпақ. Белгілі болғандай, басқа әлемге (күшті, ақын, үлкен және бақытты өмір сүрген қарт) адамдарға тиесілі бұл заттар сиқырлы күшке ие болды, сондықтан олар тұмар жасау үшін жаратылды. Ескі тозған заттарды тастауға болмайды, өйткені жаулар олар арқылы зиян келтіруі мүмкін. Оларды энергетикалық күші арқылы өртеу керек болды, нәтижесінде тазартқыш от иесіне оралады. Белгілерді немесе семиотизмді елемей зерттеу өрісінің негізсіз тарылуына әкеледі. Батырдың бойындағы күш-қуат, ерлік қасиеттерін қалыптастыру үшін, баланы (бесікке алғаш салған кезде) киізден жасалған көрпемен жауып қою дәстүрі болған [6, 8 б.].

Зерттеу мәліметтеріне сәйкес, киілген бас киімдерді беру немесе айырбастау әдеттегі емес, бұл тек бас ауруына ғана емес, сонымен бірге бақыттың жоғалуына әкелуі мүмкін. Қазақтар ас беру, жерлеу кезінде бас киімін шешпеген. Бас киімнен өту мүмкін болмады, бұл күнә деп саналды. Бас киімді жерге әдейі және тіпті байқаусызда түсіруге тыйым салынды, өйткені мұндай әрекет жаман оқиғаларға әкелуі мүмкін, бұл қазақ эпосында көрініс тапты. Бас киімді ішке, артқа киюге тыйым салынды, өйткені зұлым рухтардың өкілдері бұл затты осылай киді. Үйде қалпақ жоғарғы жағында, құрметті орынға ілінді. Бақсы батырдың бас киімінің сиқырлы күші туралы ырым-жырымдар әлі де тірі: егер бұл заттар босанған әйелдің асқазанына салынса, олар ауыртпалықтан аман-есен шешуге тиімді көмектесе алады деп есептелген. Бұл бас киім – қалпақты лайықты түрде ұстауға тырысты, өйткені бас киімнің тозуы өте кедей.

Киізден жасалған шатырдың декорына ерекше мән берілді, ол қорғаныс функциясын орындап, сонымен бірге жақсы тілектерді ынталандыруы керек еді. Тұмардың киіз тұмары маңызды мәнге ие болды [7]. Біріншіден, адамдар үйде мұндай нәрсенің болуы отбасы мүшелерін жаман көзден, тілден,

аурулардан және бақытсыздықтардан қорғайды деп сенді. Олар «тұмар» үйдің күзетшісі деп санайды, ол бөлмеге кіретін адамдардың жаман ойларын бейтараптандыруға қабілетті. Осыған байланысты оның мөлшері үлкен болды, ал декор жарқын болды, сондықтан ол көзге түсті, өз кезегінде, тұмарды көргенде, егер олар санасында болса, бірден теріс ойларын жоғалтты. Бір қызығы, әр үй шаруасындағы әйел басқа үйлердің тұмарларымен қайталанбайтын өнімнің өзіндік сәндік бейнесін жасауға тырысты. Күшті күшейту үшін ішке түрлі амулеттер тігілді: қара-ақ, қара-көк моншақтар, ерекше пішінді және түсті тастар, ескі, күшті, бақытты адамның киімдерінен жасалған сынықтар және т.б. Киізден жасалған мұндай «тұмар», әдетте, артқы жағында берік матамен қайталанып, бұл зат мүмкіндігінше ұзаққа созылады. Тозған жағдайда, осы тұмардың сақталған бөліктерін жаңа берік негізге ауыстыруға тырысты, өйткені ескі өнімде сиқырлы күш сақталады, оны тастауға болмайды.

Намаз кілемшесі үйдегі қажетті зат болды, әсіресе егер отбасы мүшелерінің бірі дұға оқыған болса. Мұндай адамдар болмаса да, олар әлі де дұға кілемшесін кеудеде ұстауға және сақтауға тырысты. Мұндай кілемшелердің декорында ерекше айырмашылықтар бар екендігі ерекше қызығушылық тудырады. Қазақстанның оңтүстігінде Мекке Медина, мешіттің михрабы, исламның бейнелеу канондарына жақын жұлдыз – мұсылмандықтың нышаны бейнеленген кілемшелер басым. Басқа жерлерде қолөнершілер көбінесе жергілікті пұтқа табынушылық сенімдермен байланысты екі әлемдік ағашты бейнелейді. Сондай-ақ, мұндай өнімдерде әртүрлі космогониялық мотивтер шығарылады: күн белгілері, жұлдыздардың мотивтері, жарты ай.

Ескі күндерде қайтыс болған адам басында ақ қабыққа оралған, содан кейін декорсыз ақ текеметке оралған және осы түрде жерлеу орнына жеткізілген. Сол жерде марқұмды осы кілемге көмуге болады. 40 күн өткен соң, басқа әлемге кеткен адамның отбасында олар кешке шам жағып, оны табалдырықтың оң жағына қойды. Ол үшін алдын ала есік ашылып, алдына ақ киіз төселіп, қымыз құйылған тостаған қойылды. Мұның бәрі қайтыс болған адамның жанын қабылдау үшін жасалды [8, 19 б.].

Скиф жерінде қарасора өседі...Осы қарасора тұқымын алып, скифтер киіз үйдің астына көтеріліп, содан кейін оны ыстық тастарға тастайды. Осыдан қатты түтін мен бу шығады, сондықтан ешқандай эллиндік бу моншасы мұндай ваннаға тең келмейді. Оны ұнатқан скифтер қатты қуанады. Бұл булану қызмет етеді, оларға орнына монша, өйткені сумен олар мүлдем жуылады» [9, 15 б.]. Экспедиция барысында біз емдеуге арналған киізден жасалған қылтаяқшаның қара түсін көрдік. Шеттерінде әр щетка қолмен ақ-көк жіптермен қапталған, бұл сиқырлы күшті күшейту үшін жасалған. Зерттеу мәліметтеріне сәйкес»...киіздің көмегімен ушықтау герписін, қорқынышын емдейді, сондай-ақ науқасты адамның жаман көзі мен тілінен арылтады. Ол үшін бес-жеті бөлікке кесілген киізден (қара түсті) щетка жасалады; содан кейін тағамның 3 түрін стакан суға салу керек.

Әрі қарай: «Бисмилля рахим алла, колда аруах, бір ушунған ушыгын осымен ушу кетсін аллах акбар»; «Аурылысты алсын үйленуін берсін» емші емші киізден жасалған қылтаяқшаны суға батырып, Меккеге қараған науқасты үш рет артқы жағынан және үш рет алдынан ұрды. Осыдан кейін киізді лақтырып, келесі күні оны жағу керек болды. Шыныаяқты бастың айналасына үш рет айналдырып, төңкеріп тастайды, оны күн шыққанға дейін ұстауға болмайды. Науқас алдымен ауруды жоғалту үшін үйді айналып өтіп, содан кейін ғана кіруі керек. Әйтпесе, ауруды қайтадан өзіңізбен бірге ала аласыз. Емшіден басқа, отбасы мүшелері киіз щеткамен бір – бірін осылай емдей алады: күйеуі – әйелі, анасы-баласы» [5, 62 б.].

Шамасы, осы идеяларға байланысты киіз қазақ эпосында көрініс тапқан жауға жасалған қорлаудың аллегориялық көрінісі ретінде көрінеді. Тұскиіз кереуеттің үстіне де, қабырғаға да әр түрлі жерлерде ілулі тұрды. Тұскиіз үйдің кіреберісіне қарама-қарсы орналасқан және төрдің құрметті орнында отырған қонақтың немесе үй иесінің мүсінін қоршап тұрған ерекше рөл атқара бастайды. Бұл кілемнің ою-өрнегіне үлкен мән берілді. Көбінесе декорда көптеген ромбтар басым болды.

«Қазақ әйелдерінің түсінігінде ромб құнарлылықты бейнелейді және сонымен бірге бала туу мүмкіндіктерін қорғайды. Бұл мотив бір-бірімен бейнеленген немесе мүйіз тәрізді, ілмек тәрізді процестермен күрделене түседі. Әр үйдің ажырамас бөлігі болып табылатын текемет киізден жасалған кілем тек практикалық рөл ғана емес, сонымен қатар семантикалық рөл атқарды. Ең алдымен, ол үйдегі әл-ауқат, өркендеу, бейбітшілік ұғымын бейнелеген. Кейбір ауылдарда егде жастағы адамдар арасында «киіз жоқ үйге бақ конбайды» деген мақал бар. Әсіресе ақ түстің үстемдігі бар текеметтің символикасы қызықты болды.

Қазақ ортасында сайланған Шыңғыс ханды ұлықтау қалай жүргізілгені қызықты. Ол үшін ол ақ киізге отырғызылды, оның түсі халықтың санасында ниеттің тазалығын, дворяндықты және таңдалған отбасының жоғары материалдық мәртебесін білдірді. Осыдан кейін сұлтандар, билер, бекі, байлар және бас тайпалардың старшиналары, сондай-ақ батырлар үш рет ханды көтеріп, бұрыштардан ақ киізді ұстады. Сонымен бірге олар хормен: «Хан!», «Хан!», «Хан!» деп айқайлады. Содан кейін олар жақсы тілектер айтып, таңдалған алтын мен күміс монеталарға құйылды. Адамдар киізді жыртып, алып кетті.

Тағы да бір бұйым киізден жасалған сырмақ туралы айтсақ. Сырмақ сәндік рөл атқарады, ол негізінен қонақтарға арналған, сондықтан оның дизайнына ерекше назар аударылды. Ескі күндерде үйде мұндай заттардың болмауы материалдық сәтсіздікті білдіретін нәрсе болды. Мұндай кілемдер міндетті түрде, басқа өнімдермен қатар, сиқырда болуы керек еді. Әйтпесе, күйеуінің үйінде қалыңдыққа немқұрайлы қарау болуы мүмкін. Кілем ретінде бағаланған сырмақтар қазақтардың дәстүрлі тұрмысында маңызды болды. Көптеген кілемдерде шекараның ою-өрнегі көбінесе мүйіз тәрізді бұйралардан тұрды, олар тұмардың функцияларын және сонымен бірге байлық пен

бақыттың кепілі болды. Мүйіз тәрізді бұйралардың бастапқы сиқырлы мағынасы тоқылған және киізден жасалған ою-өрнек композициясын құруда белгілі бір тенденцияны тудырды.

Үйде жиһаз бен үй ыдыстарына арналған киіз қаптамалардың болуы да отбасының материалдық құндылығының көрсеткіші болды. Респонденттердің мәліметтері бойынша қоныс аудару кезінде, бәрі көз алдында болған кезде мұндай заттар ерекше өзекті болды. Киіз жамылғыларда жиһаз және басқа да ыдыс-аяқтар неғұрлым көп болса, отбасы соғұрлым беделді болып саналды, сондықтан олар бұл қапқақтарды түрлі-түсті безендіруге тырысты.

Батыс Қазақстанда «шайкиіз киіз дастарханы бар үйде қонақтар аударылмайды» деген сөз кең таралған, ал бұл жақсы үн болып саналады, өйткені бұл молшылықтың белгісі. Қазақтар үшін қонақ қасиетті, олардың арасында үйге бақыт сыйлайтын қасиетті Қыдыр да болуы мүмкін. Өріптестердің арасындағы келісім мен достықты білдіретін бір мезгілде шай ішу дәстүрі, жоғарыда айтылғандай, киіз дастарханмен реттеледі. Олар бұл дастарханды бай шайдың түсі үшін қоңыр жүннен жасауға тырысады. Дәстүр бойынша, мұндай дастархандар кішкентай, жиі өрнекпен безендірілген, олар ұқсастық принципі бойынша отбасында өсіп келе жатқан байлыққа ықпал етеді [10].

Айта кету керек, бұл әдет-ғұрып қазіргі уақытта туыстарына, көршілеріне және достарына донордың өзімен безендірілген қазанға жаңа қолғаптар бере бастады. Сонымен қатар, сыйға тарту кезінде бай дастарханның, үйдегі азық-түліктің молшылығының тілектері айтылды. Алайда, ешбір жағдайда өз үйіне кедейлікке әкелуі мүмкін қолданылған қолғаптарды беруге болмайды. Қазанға арналған киізден жасалған қолғаптарды жерге тастауға болмайды, өйткені олар қасиетті деп саналады, бұл қазандықтың сиқырлы күші туралы идеямен байланысты болуы мүмкін.

Киізден жасалған бұйымдардың семантикасын талдағаннан кейін, адам әрқашан екі процеске енеді деп қорытынды жасауға болады: жүйке, ол материалдық заттардың тұтынушысы ретінде әрекет етеді, екіншіден, ақпарат аккумуляторы ретінде. Егер биологиялық жеке тұлға ретінде адам үшін біріншісі жеткілікті болса, онда әлеуметтік болмыс екеуінің де болуын білдіреді. Демек, зат мәдениеттің объектісіне айналады (оны материалдық және рухани деп бөлмей), егер ол практикалық символдық функцияға ие болса ғана. Зат мәдени белгі немесе тіпті символ мәртебесін алады. Адамның бар екенін түсіну үшін оның не істегенін көру керек.

Осы тараудың нәтижесінде қазақтардың түнгі ұйып қалу өнері ерте көшпенділер дәуірінен бастау алатын ежелгі тарихи тамырларға ие екендігі туралы қорытынды жасауға болады. Көшпелі, жартылай көшпелі өмір салтымен шаруашылық-мәдени үлгімен шарттасқан өнердің бұл түрі Қазақстан аумағында үздіксіз дамыды.

Киіз бұйымдарын жасау материалдары мен техникасына жасалған талдау мал шаруашылығы өнімдерінің қолжетімділігі мен молдығы, орындаушылық тәсілдердің қиындығы сияқты факторларды анықтады. Алайда, бүкіл өндіріс

процесі бірінен соң бірі нақты жүретін бірнеше трюктерге бөлінеді. Техникалық қадамдардың белгілі бір реттілігін сақтау қажет болумен қатар, белгілі бір әрекеттің нақты ережелері мен нюанстарын ескеру қажет. Техникалық процесс ойындармен, әндермен, мақал-мәтелдермен қатар жүргені өте жақсы. Осы белгілердің барлығы қазақтарда киіз басу технологиясы біртұтас, айқын қалыптасқан дәстүрге айналды деп айтуға негіз береді. Қазақ киіз бұйымдарын жіктеу киіз заттар санатының алуан түрлілігін көрсетті және осындай материалдан экологияға, жеңілдікке және тасымалдауға, үйде практикалық ыңғайлылық пен барынша жайлылық жасауға қабілетті қазақ шеберлерінің ерекше тапқырлығын көрсетті.

Киіз бұйымдарының символикасын қарастыру өндіріс процесінің, материалдың, пішіннің, санаттың, ою-өрнектің семантикасымен, сондай-ақ оның кеңістіктік ортада орналасу орнымен байланысты киіз бұйымдарының функционалдық мәнінің тереңдігін ашты, ол халық эпосында, мақал-мәтелдерде, сондай-ақ әдет-ғұрыптарда, дәстүрлерде де көрініс табады. Киізден жасалған бұйымдардың сиқырлы функциялары негізінен мейірімді, қорғаныш және емдік болып табылады.

Сонымен қатар, киізден жасалған бұйымдар иесінің мүліктік мәртебесін айқын көрсетеді, ол бояу деңгейінде және көркемдік деңгейде көрінеді. Егер дәстүрлі тұрмыста киіз бұйымдарының қатысуының сандық деңгейін ғана емес, сонымен қатар олардың практикалық пайдаланылу дәрежесін де негізге алатын болсақ, сондай-ақ олардың сәндік рөлі мен семиотикалық мәртебесін ескеретін болсақ, онда киіз бұйымдар қазақтардың пәндік саласында басым орын алады деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы.: «Өнер», 1987.
- 2 Арғынбаев. Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: «Қайнар» баспасы, 2005. – 216 б.
- 3 Кунсткамера жинағындағы қазақтың дәстүрлі мәдениеті. Мәдени саясат және өнертану институты. – Алматы: 2008.
- 4 Тоқтабаева Ш.Ж. Қазақтың киізден бұйым жасау өнері. Кошмовойлочное искусство казахов. Felt art of Kazakhs. рук. Проекта Э.Баталова. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2014.
- 5 Асанова Б.Е. Казахский художественный войлок как феномен кочевой культуры. – Алматы: ҚАЗ-ақпарат, 2007.
- 6 Исаева Н.М. Киізден жасалатын заманауи эксклюзивті-дизайнерлік аяқ киімдер. М. Әуезов атындағы ОҚМУ мақаласы.
- 7 Киіз басу өнері және қолөнер мұрасы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kazmuseum.kz/eksponat-tarikh/item/2079-kiiz-basu-oneri-zhane-koloner-m-rasy>.
- 8 Татаева А.Е., Султанова М.Э., Шайгозова Ж.Н. Войлок в современном дизайне украшений и аксессуаров: особенности формирования воплощения

модных трендов // Изв. вузов. Технология текстильной промышленности. – 2021, №2 (392). – С. 130-134.

9 Руденко С.И. Культура населения горного Алтая в скифское время. – М., 1953. – 401 с.

10 Қазақтың киізден жасалған бұйымдары [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://znanio.ru/media/azaty_kizden_zhasalan_bjymdary-116091.

ҒТАМР 18.31.91

МАЙЛЫ БОЯУ ТЕХНИКАСЫНДА НАТЮРМОРТ ЖАЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

М.Т. Отаров

Аға оқытушы, ҚСО мүшесі, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.

Бұл мақалада майлы бояу техникасында натюрморт орындаудың әдістемесінің жетілдіру жолдары қаралған, живописьті меңгеру үрдісі сұрақтарына жауап таба аласыздар.

Түйін сөздер: майлы бояу, живопись, натюрморт, кескіндеме.

Майлы бояумен натюрморт жазуды бастамас бұрын, жұмыс материалдарымен, кескіндеме технологиясымен танысу керек. Сонымен қатар, практикалық дағдылар мен кәсіби білім қажет. Кескіндеме жазуға қажетті құралдарды, жақтаулар мен картонды төсеммен (грунт) жабу әдісін білуі қажет. Бұл ретте, кәсіби білім мен дағдылар, практикалық жұмыс істеу барысында меңгеріледі.

Өкінішке орай, көп жағдайда жақсы материалдармен жұмыс істеу қаншалықты маңызды екендігі ескеріле берілмейді. Кең таралған кемшілік – палитраға мен қылқаламдарға ұқыпсыз қарау. Әр жұмыс сеансынан кейінгі, құралдарды тазалаудың дер кезінде жасалмауы, жұмыс жасауға кедергі болады.

Майлы бояудың негізгі материалдарын қарастырайық. Майлы бояудың негізі құралдарына – кенеп, картон, фанера. Соңғы жылдары әртүрлі заманауи материалдар пайдаланылды, мысалы, оргалит.

Майлы бояулармен жұмыс істеу үшін аталған барлық материалдар бетін астарлықпен (грунт) жабуды қажет етеді. Астарлық бояу мен негізгі жұмыс матралының арасындағы қабат ретінде қызмет етеді; ол бояуды кенепке жазуға мүмкіндік береді, майдың кенепке немесе картонға енуіне жол бермейді. Майлы бояумен жұмыс кезінде, ас астарлықтың сапасы жұмыстың сақталу уақытына тікелей әсер етеді. Көп жағдайда негізінен – кенеп пайдаланылады. Майлы бояулы кескіндеме үшін біркелкі тоқылған зығыр матасы қолданылады. Сорттары: ірі түйіршікті (пастозды кескіндемеге), орташа түйіршікті, ұсақ түйіршікті (жұқалап жазылатын кескіндеме жұмыстары мен этюдтерге). Кенеп арнайы жақтауларға тартылады. Жақтау құрғақ, қатты ағаштан дайындалады. Оның төрт жақтауыда ішке қарай қиғаш болуы керек. Кенептің керілуі қажетті талаптарға сай болуы керек: Ол жеткілікті тығыз тартылуы керек, кенептегі жіптің тігістері жақтау шеттеріне параллель орналасуы керек. Содан кейін, бір

жақтың ортасынан бастап, бірнеше шегелер қағылады, кенеп бір бағытта және қарсы бағытта тартылады. Содан кейін басқа жақтарда да солай тартылады. Кенеп керудің соңғы қадамы – жиырлуға жол бермей бұрыштарындағы кенепті бүктеп тарту.

Астарлық әртүрлі болуы мүмкін: желімді, эмульсиялы, майлы, жартылай майлы. Желімді астарлықты жасау ең оңай және ұзақ кептіруді қажет етпейді. Қылқаламмен кенептің бетіне параллель қозғалыстармен кенеп жіптердің бағытымен біркелкі жағу керек. Алдымен бір бағытта, содан кейін керісінше. Астарлық кепкеннен кейін бетін тегістеп өңделеді.

Майлы бояуға арналған сұйылтқыштарға әртүрлі лактар – балқарағай, зығыр майы, скипидар. Олардың ең жақсысы тазартылған мұнайдан жасалған пинен деп санауға болады. Жақсы сұйылтқышқа – лактың екі бөлігінен, майдың бір бөлігінен және еріткіштің үш бөлігінен тұратын тройникті қолдануға болады.

Майлы бояулармен жұмыс істегенде суретші қылқаламды, палитраны, майлық ыдысты, мастехинді пайдаланады.

Майлы бояулы кескіндемеде қылқаламдар негізінен әртүрлі өлшемдегі қылшықты (жалпақ және дөңгелек) түрлері қолданылады. Кішкентай бөлшектерді жазуға, кіші номерлі үшкірленген қылқаламдарды, сондай-ақ жалпақ немесе дөңгелекті орта және шағын өлшемдердегі қылқаламдар пайдаланылады. Әрбір сеанстан кейін қылқаламды, кір сабын суымен мұқият жуып, содан кейін қағазбен орау керек. Бұл қылқаламның қолдану мерзімін ұзақ сақтауға әкеледі.

Палитра әрқашан таза күйде болуы керек. Ондағы бояу түстер палитраның іргесі бойымен белгіленген тәртіпте (жылы және суық түстер, ақшылдан қою түске қарай) орналастырған жөн. Бұл суретшіге қажет түсті тез табуға ыңғайлы жағдай жасайды. Әрбір сеанстан кейін палитраны – мастехинмен қажет емес бояу қоспаларынан тазалап отыру қажет. Жұмыс алаңын жұмсақ шүберекпен сүртіп тазалайды.

Майлағышты да жиі тазалау керек. Кескіндемедегі сәттілік көбінесе материалдардың жай-күйіне байланысты екенін есте ұстаған жөн.

Суретшіге этюдник жұмысқа қажетті материалдарды алып жүру үшін ғана қажет емес, сонымен қатар мольберт ретінде де қызмет атқарады. Осы мақсатпен этюдникке жиналмалы аяқтар бекітілген. Жұмысты тұрып немесе отырып орындау үшін, қажетті биіктікте аяқтары қысқарып не ұзарады.

Майлы бояумен жұмыс бір қатар әдістемелік жүйелікті қажет етеді. Майлы бояулы кескіндемеде натюрморт негізін сурет құрайды, сондықтан алдын ала салынған эскиздерде заттар тобының композициялық шешімін тауып, натурадан қарап орындау, кенепке сауатты сурет орындау қажет.

Кескіндемедегі сурет сызбасын әртүрлі материалдармен түсіруге болады: көмір, жұмсақ графит, қылқалам және майлы бояумен. Сонымен қатар сызбаны жұғымды кара бояумен де (тушь), бастыруға болады. Сурет тұрғызуды жетік меңгергеннен кейін, кенепке қылқаламмен сызбасын жасауды ұсынуға болады, бұл үшін сұйықтау майлы бояуды қылқаламмен, натюрморттың көлеңке

бөліктерін, түсетін көлеңкелерді, сондай-ақ заттардың бір-бірінің арасындағы қатынастарды, орналасу орнын ескеріп орындау қажет.

Жұқалап бояу (подмалевок) әрқашан көлеңке жерлерді анықтап, сұйықтау бояумен жазылады, бұл жұмысқа түстің қанықтылығын, рендік қатынасын, сонымен қатар жартылай көлеңке және жарықтандырылған бөліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Жұқалап бояу кезеңінде негізгі түстік қатынастарын анықтау керек. Майлы бояумен бастапқыдағы жұқалап жазуды, еркін түрде, үлкен көлемді қылқаламдарды қолдану арқылы орындау қажет.

Кескіндемедегі бейнені салу әртүрлі әдістермен жүзеге асырылуы мүмкін. Ескі шеберлер белгіленген жүйемен жазуды жөн көрген. Жұқалап бояудан кейін, бояуды қою қарқынды әдістермен ақ түсті қолданып, жартылай көлеңке мен жарық бөліктерін жазу жүргізілген. Көбінесе кенепті ренді астарлықпен дайындап алу қолданылған. Түстер корпусты жазу әдісімен, заттың көлемін құрайтын бөліктері жазылған. Әрі қарай, майлы бояудың кебуін күткен. Содан кейін жұмысты лесировка әдісімен аяқтаған.

Оқу жағдайында бұл әдісті қолдану, ыңғайлы бола бермейді. Кейде кенеп бетіндегі қате жазылған қатпар бояуды, кеппей тұрып мастехинмен алып тастау ұсынылады. Натюрмортты орындау кезінде жеке бөліктер арасындағы рендік айырмашылықтардың қатынасын мұқият бақылап отыру қажет: Бұған фонның, заттардың, түстің формаға байланысы үнемі салыстырып отыру керек.

Салыстыру әдісі түс қатынасын табудың негізі болып табылады. Әрбір жағыс гормониялық үйлесімді құрайтындай бөлек жағыспен үйлесімді болу керек. Пішіннің формасы және жарықтың түсуіне сәйкес ол үлкен немесе кіші көлемді жағыстармен корпусты немесе лесировка әдісінде жазылуы мүмкін. Жұмысты жазу барлық бөліктерінде біркелкі жүргізіліп, жарықтың әр аймаққа түсу қарқының бір-бірімен салыстырып отыру қынылады. Дұрыс ренге жету үшін, натураның рендік шешімін, ыждағатпен қарауды үйрену керек. Жарық бөлектерін шығару үшін айналасын қоюлау реңмен жазу қажет. Бөлшектерді жинақтау – жұмыстың ең жауапты кезеңі болып табылады.

Кескіндеме оқу сабағы міндеті – натураны зерттеу мен, пішіндер мен бояулардың байлығын көру қабілетін ашуды көздейді. Бұл алуан түрлі пішінді, заттардың өзіне тән характерлік ерекшеліктерін көре білуге үйретеді. Визуальді қабылдауды дамытумен қатар кескіндемені орындау техникасын меңгеру, кескіндеме жазудың кәсіби тәртібін меңгеру, жұмыстың сәтті аяқталуына жағдай туғызатын жүйелілікті сақтау дұрыс.

Жұмыстың аяқталу кезеңі тұтас көру. Бұл кезеңде лесировка әдісі мен постозды жазу әдісін қолданған дұрыс. Басты назарды кескінге аударып, натураның дәлдігін тек салыстыру арқылы түстік шешімі табылады.

Натюрморт өнері XIX ғасырдың басында пайда болды. Әр ғасырлар бойы гүлденіп, дамыды. Оны голланд суретшілері Шарден, Сезанна сияқты ұлы шеберлер шығармалығына арқау қылды.

Бұл жанр қарапайым объектілерді қолдану арқылы, белгілі бір көңіл-күйді, бейнені (образ) жасауға мүмкіндік берді. Натюрморт өзінің даму тарихында символиканы қамтыды, яғни белгілі бір заттар, қандайда бір

мағынаға ие болды. Бұл жанрдың көмегімен суретшілер қоршаған әлемге деген көзқарасын жеткізеді. Сондықтан, әсіресе, соңғы жылдары ұлттық сананы қалыптастыру мәселесі көтеріліп, ұлттық-мәдени дүниетанымға, көп көңіл бөлінуде, сондықтан натюрморт өнері қозғаушы фактор ретінде, ұлттық құндылықтарды тереңірек, жан-жақты зерттеуге, жас ұрпақтарының рухани дамуына әсер етуде алар орны бар жанр түрі. Халық шығармашылығына арналған натюрморттар еліміздің тарихын, оның салт-дәстүрін терең ашады, бұл өз кезегінде патриотизм мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Суретші натюрморттағы әртүрлі бейнелеу құралдарын пайдалана отырып, бізге өзінің сезімін, бейнеленген нәрсеге қатынасын көрсетеді.

Түс мәселесі әрқашан суретші мен дизайнер, тоқымашы және сәулетші үшін – өзінің кәсіби қызметінде түстерді қолданатын әрбір маман үшін өзекті болды және болып қала береді. Түсті көркемдік құрал ретінде түсінудің негіздерін, сурет салу мен кескіндеменің алғашқы түсінігін қалыптастыратын арнайы мектепте қаланған жөн. Бірақ, түс туралы ғылым суретшілер үшін бар болса да, оқушылар үшін іс жүзінде қол жетімсіз, өйткені ол арнайы мамандар мен ресурстардың қажет деңгейінде қамтамасыз етілмеуінде.

Натюрморт шығармалары, қарапайым тілмен, өзінің түсті дақтармен көрерменге эмоционалды әсер ете алады. Натюрмортта заттардың түсі мен пішінін дұрыс қолдану өнері көптеген мәселелерді шеше алады деген қорытындыға келдік. Мысалы: негізгі элементті ерекшелеу; барлық элементтерді біріктіру; құрылымды теңестіру немесе тепе-теңдікті сақтау; кеңістікті көрсету; ырғақ пен ритм, композициялық құрылымы және т.б. Сонымен қатар, түс ақпарат жеткізуші ретінде әрекет етеді, бұл көп жағдайда ешқандай түсіндірусіз ақ, қашықтықта қабылданатын ақпарат құралына айнала алады.

Мұның бәрі натюрмортты майлы бояу техникасында орындаудың теориялық негіздерін және практикалық мүмкіндіктерін зерттемейінше мүмкін емес. Натюрморт техникасын оқып-үйрену бүгінгі таңда жас ұрпақтың тұлғалық дамуына әсер етудің ең маңызды құралы, эстетикалық даму құралы, бейнелеу өнерін оқыту болып табылады.

Мұның бәрі натюрмортты майлы бояу техникасында орындаудың теориялық негіздерін және практикалық мүмкіндіктерін зерттемейінше мүмкін емес. Натюрморт техникасын оқыту бүгінгі таңда жас ұрпақтың тұлғалық дамуына әсер етудің ең маңызды құралы, бейнелеу өнерін оқыту болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Беда Г.В. Живопись: Учебник для студентов педагогических институтов. – М.: Просвещение, 1986, – 192 с.

2 Пучков А.С., Триселев А.В. Методика работы над натюрмортом: Учебное пособие для студентов художественно-графических факультетов педагогических институтов. – М.: Просвещение, 1982. – 160 с.

3 Виффен В. Как научиться рисовать натюрморт: Пособие по рисованию / Пер. с англ. И. Гиляровой. – М.: Изд. ЭКСМО – Пресс, 2001. – 64 с.

ГРНТИ 18.49.91

ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ ДИРИЖЕРА – ХОРМЕЙСТЕРА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Н.А. Запорожских

Преподаватель, Кокшетауский высший казахский педагогический колледж им. Ж. Мусина, г. Кокшетеу

Дирижерская профессия – наименее изученный вид музыкального исполнительства. Взаимодействуя с музыкальным коллективом, хормейстер выполняет ряд задач, входящих в структуру его профессиональной деятельности. Мастерство дирижера определяется не только уровнем знаний, умений и навыков. Большое влияние на успешность профессиональной деятельности дирижера-хормейстера оказывает наличие у обучающихся четких представлений о профессиональных компетенциях, соответствующие основным видам профессиональной деятельности, необходимых для обеспечения эффективности его деятельности.

Ключевые слова: дирижерская профессия, хормейстер, мастерство дирижера.

Среди всех музыкальных специальностей постоянно востребованной и актуальной остается дирижерско-хормейстерская. Благодаря педагогической и культурологической направленности своей деятельности, распространяющейся на широкие слои населения, дирижер – хормейстер способствует упрочению духовных и нравственных ценностей в обществе, содействует воспитанию гармонично развитой личности. В русле тенденций современного образования, переосмысления и обновления требуют не только содержание специальных дисциплин, традиционно составляющих основу профессиональной подготовки дирижера-хормейстера, но и методы педагогического влияния на студента. Совершенно очевидно, что в современном мире музыкальная педагогика не может быть существовать без целого ряда смежных наук – таких, как психология, физиология, социология, литература, музыкознание, культурология, менеджмент, информационные технологии. Известные дирижеры прошлых лет и современники отмечали: «...Вероятно, нет другой музыкальной специальности, столь мало разработанной в научном отношении, как дирижирование». Н.С. Рабинович в предисловии к книге Н.А. Малько «Основы техники дирижирования» писал, что «анализ дирижёрской техники – дело ещё настолько новое, что всякая дискуссия на эту тему будет

способствовать развитию предмета». Поэтому, в данное время наблюдается потребность современной системы подготовки хоровых дирижеров в более детальном изучении профессиональных навыков и приемов их формирования.

Исторически сложилось так, что традиционно ведущими в обучении студента – хормейстера всегда были информационно – установочный и репродуктивный методы обучения. Их использование в профессиональной подготовке студентов способствует усвоению знаний и навыков, формирует основные мыслительные операции (анализ, синтез, обобщение, классификация), однако оно не гарантирует развития творческих способностей студентов музыкантов. Современное профессиональное обучение музыкантов должно опираться на основные компоненты образования, но очевидно, что в период обучения студент должен овладеть целым комплексом хормейстерских знаний, умений и навыков. В первую очередь к ним необходимо отнести музыкально-теоретические знания дирижера и его вокальную подготовку. Очень важны в подготовительной и репетиционной работе хормейстера навыки чтения с листа, владение инструментом, способность к воспроизведению партитуры внутренним слухом. Особое место в перечне профессиональных навыков дирижера занимает дирижерская техника. В отличие от музыкантов-исполнителей других специальностей, хормейстер должен уметь транслировать свое «видение» и «слышание» музыкального произведения певцам хора, поэтому большое значение приобретает наглядность, «зримость» внешних действий. В связи с этим конечной целью педагога является формирование у студента внутренних «идеальных» представлений, в дальнейшем реализуемых в дирижерской и хормейстерской практике.

Дирижерская профессия – наименее изученный вид музыкального исполнительства. Взаимодействуя с музыкальным коллективом, хормейстер выполняет ряд задач, входящих в структуру его профессиональной деятельности. Мастерство дирижера определяется не только уровнем знаний, умений и навыков. Большое влияние на успешность профессиональной деятельности специалиста оказывает наличие у обучающихся четких представлений о профессиональных компетенциях, необходимых для обеспечения эффективности его деятельности. В образовательном стандарте перечень профессиональных компетенций по предмету «Хоровое дирижирование» включает в себя дирижерско-хоровую и педагогическую деятельности. К дирижерско-хоровой деятельности мы относим следующее:

- Целостно и грамотно воспринимать и исполнять музыкальные произведения, самостоятельно осваивать хоровой и ансамблевый репертуар (в соответствии с программными требованиями).
- Осуществлять исполнительскую деятельность и репетиционную работу в условиях концертной организации, в хоровых и ансамблевых коллективах.
- Систематически работать над совершенствованием исполнительского репертуара.

- Использовать комплекс музыкально-исполнительских средств для достижения художественной выразительности в соответствии со стилем музыкального произведения.

- Выполнять теоретический и исполнительский анализ музыкального произведения, применять базовые теоретические знания в процессе поиска решений.

- Осваивать хоровой и ансамблевый исполнительский репертуар в соответствии с программными требованиями.

К педагогической деятельности относим следующее:

- Осуществлять педагогическую и учебно-методическую деятельность в образовательных организациях.

- Использовать знания в области психологии и педагогики, специальных и музыкально-теоретических дисциплин в преподавательской деятельности.

- Использовать базовые знания и навыки по организации и анализу учебного процесса, методике подготовки и проведения урока в хоровом классе.

- Осваивать основной учебно-педагогический репертуар.

- Применять классические и современные методы преподавания хорового пения и дирижирования.

- Использовать индивидуальные методы и приемы работы в хоровом классе с учетом возрастных, психологических и физиологических особенностей обучающихся;

- Планировать развитие профессиональных навыков у обучающихся.

- Владеть культурой устной и письменной речи, профессиональной терминологией.

Именно по этим траекториям и должны развиваться профессиональные компетенции дирижера-хормейстера. Но помимо базовых пунктов, дирижер – хормейстер должен находить современные методы обучения предмету, для развития интереса и популяризации предмета. Для этого преподавателям необходимо повысить престиж и авторитет творческой профессии. Мы можем использовать многовариантные направления и методики, включая элементы дистанционного обучения, новые системы творческих заданий и элементы дидактики. Для увеличения интереса учащихся можно привлекать профессиональные коллективы с концертной программой; преподавателей музыкальных учебных заведений для наглядного объяснения в составлении календарно-тематических планов и программ. Действенным методом в обучении может стать участие в конкурсах профессионального мастерства, интерактивные формы обучений в виде пресс-конференций, творческих соревнований, отчетов, проблемно-поисковых, проектных, интегрированных и других занятий. Использование информационно технических технологий, а именно свободное ориентирование в интернет-пространстве и умение использовать его в процессе обучения. Воспитание потребности в самоподготовке и совершенствовании, постоянного желания учиться.

Немаловажное значение в профессиональной подготовке студента хормейстера имеет уровень общей музыкальной и особенно хоровой

подготовки, а также опыт творческой деятельности в хоре. Актуальной проблемой профессиональной подготовки дирижеров хормейстеров было и остается недостаточное знание музыкальной литературы, слабые представления о стилистике исполняемых произведений, ограниченность музыкальных представлений. Особенно заметны эти пробелы на начальном этапе обучения студента – хормейстера. Следовательно, целью педагогического воздействия должно стать гуманитарно-эстетическое образование студента-хормейстера, выраженное не только в теоретической и практической оснащенности, но и в интеллектуальной развитости будущего специалиста. Для достижения положительного педагогического результата в данном направлении весьма целесообразно изучение классических произведений зарубежных композиторов, чтобы обозначить отличия в отношении к хоровому звуку, указать на стилистические особенности в исполнении произведений современных композиторов и приемы, используемые в различных вокальных техниках звукообразования. Прослушивание записей хоровых коллективов развивает у студентов способность к анализу стилистических и исполнительских особенностей звучания. Таким образом, педагогическое мастерство руководителя и его участников хорового коллектива складывается из нескольких составляющих. Это – широта кругозора, глубина знаний в различных областях науки, способность к переносу полученных знаний из одной области в другую. Все это обеспечивает дирижера-хормейстера способностью к нахождению и принятию оригинальных творческих решений и позволяют говорить о креативности мышления дирижера как универсала.

Литература

- 1 Кондрашин К.Л., О дирижерском искусстве. – М.: изд. «Советский композитор», 1970.
- 2 Буянова Н.Б. Специфика профессиональной деятельности дирижера. // Искусство и образование: журнал методики, теории и практики художественного образования и эстетического воспитания. – М, 2010.
- 3 Ержемский Г.Л. Дирижеру XXI века: психолингвистика профессии / Г.Л. Ержемский. – СПб, 2007.
- 4 Букреев И.С. Психолого-педагогические проблемы профессионального становления дирижера / И.С. Букреев. – Екатеринбург, 1977.

ҒТАМР 14.31.09

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚОЛӨНЕР БҰЙЫМДАРЫН ЖАСАУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

А.С. Алимжанова

*Студент, Ж. Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі,
Көкшетау қ.*

Г.Қ. Амиржанова

*Ғылыми жетекшісі, оқытушы, магистр, Ж. Мусин атындағы Көкшетау жоғары
қазақ педагогикалық колледжі, Көкшетау қ.*

Бұл мақалада қазіргі таңда бастауыш сыныптарда қол еңбегіне қызығушылықты оятудың құндылық мәні қарастырылады. Жаңартылған білім беру мазмұны бағдарламасының талаптары бойынша бастауыш сыныптарда қазақтың ұлттық өнерін қағазды қолдану арқылы оқып-үйренудің өзектілігі айқындалды. Бастауыш сынып оқушылардың сапалық деңгейін, санасын және рухани-адамгершілік дамуын арттырудың маңыздылығы туралы автордың ұстанымы ашылды.

Түйін сөздер: қолөнер, қағаз, еңбекке баулу, оқушылар.

Ең алдымен, қазақ елі тәуелсіздігін алғалы бері, халқымыздың қолөнер бұйымдары небір жетістіктерге жеткені белгілі. Себебі, қазіргі таңда біз, ұмыт бола бастаған қолөнер бұйымдарын, қайта жаңғырта бастадық. Қолөнер – халқымыздың қасиеті мен ұрпақтан ұрпаққа ауысып, тамырын тереңге жайып келе жатқан мұрасы болып табылады. Қазіргі кезде жастардың көбісі қазақ халқының ұлттық мәдени мұрасына жататын қолөнер бұйымдарын дүкендерден немесе көрмелерден қарастырып, олар жайлы кітаптардан оқып, зерттеп, суреттерін көргендері болмаса, олардың жасау әдістерін, маңыздылығын біле бермейтіні жасырын еместігі бізге мәлім. Оның себебі, мектеп өмірінде, еңбекке баулу сабақтарында қолөнер бұйымдарын жасауды үйрету қолға алмағандықтан болып табылатын шығар. «Өнер – таусылмас азық, жұтамас байлық» – дейді халық даналығы. Әр халықтың өзіндік ұлттық өнері болады. Өнер – адамның дүниетанымына, сеніміне, адамгершілік, моральдік қасиеттердің қалыптасуына, эстетикалық сезіміне, алға қойған мақсатының айқындалуына әсер етеді. Қазақтың ұлттық мәдениетінің ең байырғы, аса құнды саласының бірі – қолөнері, оның ішінде бұйымдары болып табылады. «Бүгінгі кәсібің, ертеңгі нәсібің» – деп, ата-бабаларымыз бекер айтпаған екен. Ел арасында сиреп бара жатқан қолөнер бұйымдарын, оның ішінде қолөнер

шеберлерінің туындыларын, көне мұраларын тауып, оны түрлендіре, дамыта отырып жаңғырту – ұлттық қолөнер арқылы эстетикалық тәрбие берудің бірден-бір құрамына айналдыру, біздердің парызымыз деп санаймын.

Еңбек тәрбиесі – барлық тәрбиенің қайнар көзі десек, қателеспейміз. Бастауыш сыныптарда түрлі жұмыстар жүргізіледі. Соның бірі ретінде қолөнер бұйымдарын қағазбен жұмыс жасау арқылы балаларды іскерлікке, ұқыптылыққа, әдемілікті сезінуге және қабылдауға үйрете аламыз. Оқушыларға қолөнер бұйымдарын қағаздан жасату барысында ою-өрнектерді үйлесімді пайдалана отырып үйрету – маңызды орын алады. Өйткені, ою-өрнектер, бұйымға эстетикалық жағынан нәр беріп, бұйымның құндылығын арттырады.

Қағаздан жасалған қарапайым ғана қолөнердің бір түрі – оригами. Бұл қарапайым қолөнерді, бастауыш сыныптардың ішінде бірінші сынып оқушыларына қолдануға болады. Сонымен бірге, бүгінгі күнде кең қолданылатын қағаздардың бірі – тағам дайындауға арналған фольга қағазын да қолданамыз. Осындай қағаздың пластикалық ерекшелігін ескере отырып, мектеп практикасында, балаларды түрлі ұлттық зергерлік бұйымдарды жасауға үйретуге болады.

Сурет 1-2. Фольга қағазынан ұлттық алқа әшекейін жасау.

Жаңа форматта білім беру, жаңа заман талабы демекші, Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» заңында ең басты мақсат ретінде «ұлттық және жалпы адамзат құндылықтарының, ғылым мен практика жетістіктерінің негізінде жеке адамның қалыптасуы, дамуы және кәсіби дамуы» алға қойылған [3].

Өсіп келе жатқан ұрпақтың ұлттық сана сезімін қалыптастыру арқылы мемлекеттік біртұтастықты қорғауға бағытталған білім берудің өзіндік ұлттық үлгісін құрудың қажеттілігі туындады. Сол себепті жаңа технологияларды жаңаша білім беру форматы мақсатында оқушыларға 7 модуль әдістерін сабақтарға енгізу – жаңа заман талабы болып табылады. Сондықтан, мен өзімнің іс-тәжірибемде осы бағдарламаны еңбекке баулу сабағында қолдана отырып, оқушылармен жұмыс жасауда нәтижелі жетістіктерге қол жеткіздім. Онда, «Мәдени мұра» тарауы бойынша өткізген сабақтарымда жаңа әдістерді енгізіп отырдым. «Қазақ халқының қолөнер бұйымдарын қағаздан жасау» туралы тақырыбында өткізген сабағымда сыни тұрғыда ойлау әдісін негізге алдым. Сыни тұрғыда ойлау – бақылаудың, тәжірибенің, ойлау мен

талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, бағалауға, талдауға және синтездеуге бағытталған пәндік шешім болып табылады.

Бастауыш сыныптарында жүргізілетін еңбекке баулу сабағының басты міндеті – оқушылардың іске икемділігі мен іскерлігіне, өнерге, шеберлікке деген бейімділігін дамыта отырып балаларды қалыптастыру.

Оқушыларды ұлттық қолөнерге баулу аясындағы жарық көрген бағдарламалар, оқулықтар мен әдістемелік құралдар өзінің септігін тигізгенін жоққа шығара алмаймыз [4].

Мысалы, С. Жолдасбекова мен А. Жолдасбеков I-IV сыныптарға арналған «Ұлттық сәндік – қолданбалы өнерге үйрету» бағдарламасы аталмыш мәселені жандандыруға үлес қосқандығын атап көрсетуіміз қажет [5].

Жалпы айтқанда, қазақ халқының қолөнері көне заман тарихымен бірге дамып, бірге қайнасып келе жатқан бай қазына десекте болады.

Қорытындылай келе, мен, болашақ бастауыш маман иесі ретінде айтар болсам, жалпылай алған кезде, менің негізгі ұстанымым: «Сөзден – іске көшу» демекші, оқушылар алған теориялық білімін іс жүзінде қолдана отырып, оны өмірімен, өзінің іс-әрекетімен байланыстыра білгендігімен ғана өзіне де пайдасын тигізе алады. Кішкентай бүлдіршіндердің еңбекке баулу сабағында өз ұлтымыздың қолөнеріне үйрету, өнерге баулу – өз елін, жерін, халқын сүю, салт – дәстүрін бағалай білуге үйретеді. Еліміздің болашақ ұрпақтарына, қазіргі заман талабына сай, саналы тәрбие мен сапалы білім беру – ұстаздардың алдында тұрған үлкен міндет деп ойлаймын. Сонымен қатар, қазақ халқының қолөнер бұйымдарының маңыздылығы өзінің төл тума бітім қасиетімен, көркемдік мән мағынасымен шын мәніндегі халқымыздың ғасырлар тағылымынан өткен асыл қазынасы. Осы асыл қазынамызды жоғалтпай, әрі қарай дамыту, біздің, болашақ жастарымыздың міндеті деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1997.

2 Әбітова Б. Салт дәстүріміз – сабақта // Қазақстан мектебі, 1993. №2. – 22 б.

3 ҚР «Білім туралы», ҚР 2007 ж. 27 шілдедегі № 319 Заңы.

4 Қазақстан Республикасында жалпы білім беретін мектептері оқушыларының еңбекке оқыту мен тәрбиелеу тұжырымдамасы. // Қазақстан мектебі, 1993 21 қаңтар.

5 Жолдасбекова С.А., Жолдасбеков А.А. Ұлттық сәндік-қолданбалы өнерге үйрету, 1-4 сыныптар. – Алматы, 1993.

ҒТАМР 18.41.07

ДОМБЫРА ҮЙРЕНУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАҒИДАЛАР

К.М. Қалдыбаева

Музыка пәнінің мұғалімі, №49 Жалпы орта білім беретін мектебі, Семей қ.

Мақалада қос ішекті ұлттық өнер аспабын үйрену әдістемесі, домбыра шерту өнері негізінде бабамыздан баламызға жеткен эн-күй үйрену тәжірибесінің қағидаларымен тығыз байланыста екендігі, халық эн-күй өнері қалдырған эн-күй өнерін үйренудің мол тәжірибесінің негіздерін жинақтап, бүгінгі домбыра аспабына үйренудің шынайы әдіс-тәсілдерін жасап, домбыра үйренудің болашақтағы бағыт-бағдарын анықтап, талданып таразыланды. Мақала қазақ музыка фольклорының тарихын қарастырушы студенттер мен магистранттарға, музыка мектептерінің домбыра сыныбында дәріс беретін оқытушылары мен оқушыларына, әдіскерлерге, сондай-ақ музыка сүйер көпшілік қауымға бағытталған.

Түйін сөздер: музыка, домбыра, әдістеме, домбыра үйрену әдістемесі, музыка фольклоры.

Күй домбыраның үні мен жан дауысы болса, домбыра қазақ халқының жан сезімі мен жан серігі, қазақ халқының көне музыка аспабының бірі. Домбыра көшпелі елдің көне шежіресі. Ол халықтың тарихи тағдырымен тамырлас. Халықтан өткені мен тұрмыс-тіршілігін, ой-арманын көне аңыз-күйлерден танып білуге болады.

Домбыра қазақ халқының жан сезімі, жан серігі. Домбыра көшпелі елдің көне көз шежіресі, көпті көрген қарияның көкірек күйі. Ол халықтың тарихи тағдырымен тамырлас. Тарихтың хатқа түспеген талай беттерін паш етіп, халқымыздың тарихнамасына айналды.

XIX ғасырда қазақ халқының тұрмысында анағұрлым кең тараған музыкалық аспап екі ішекті домбыра болатын. Егер бұрынғы заманда көне аспаптар эн, жыр, ертегі-аңыздарды сүйемелдеу үшін ғана қолданылған болса, енді домбыра жеке шығарма орындауға арналып, күрделі аспаптардың қатарына қосылды.

Қазақ халқы ұрпақ тәрбиесінде шешендік, өнерпаздық тәрбиеге баса назар аударды. Қытайда ата ана мен мектеп баланы төзімділікке, іскерлікке, ептілікке тәрбиелейді екен. Ал, қазақ мектебі қандай концепция ұстанады. Әзірге беймәлім дей тұрғанмен бізде халықтық тәрбиенің бай тәжірибесі бар.

Көшпенді халық балаларын төзімді, епті, сезімталдыққа баулыған. Демек Қытайдағы сияқты белгілі бір бағыттар ұстану бізде де қалыптасқан. Мұнда сөз өнері мен саз өнері ерекше құрал ретінде пайдаланылған.

Музыканың адам тәрбиесіндегі орнына ежелден мән беріліп келген. Өнерге құмар халық өмірге де сондай құмар болады. Өйткені кең байтақ жерді сезімтал, епті, төзімділіктің басымдылығының арқасында ие болды. Ал қазіргі көзқарас мүлде басқа арнаға бұрып осы тұрғыда тәрбиеленген ұрпақты кірме мәдениет арқылы ұлттық құндылықты бұзды. Өнер адамдарына сенімсіздік күдіктерді ұялатты. Өнер адам тәрбиесіне тікелей өнер етпесе де оның елестету қиялын тербеп сезімталдығын оятады. Ата-бабалардан қалған жақсы өнегенің барлығы дерлік өнермен байланысты болды. Ақын, батыр, би шешен, әнші, күйші, биші, бәрі-бәрі тікелей өнерді білді, ұстанды. Неге? Өйткені бір адам бірнеше өнерді меңгеру арқылы оның күш қуаты мен ақыл ойының күші артты. Әр өнердің бөлек-бөлек энергиясы адамға құятын нұр секілді. Сол-себеппен кез келген қазақ домбыра өнерін меңгеруге тырысты. Домбыра өнері белгілі бір философиялық-психологиялық қуат берді. Бүгінгі білім ордасында осы үрдіс басымдықта сақталмаған. Оны ойластырып енгізуге ұмтылмаған. Демек ата-бабаның аманат етіп қалдырған мұраларын ұрпақ тәрбиесінде пайдалану іс жүзінде емес сөз жүзінде қалған. Өнерлі ұрпақ тәрбиеге икемді келеді. Өнерсіз ұрпақты тәрбиелеу асау ат секілді түсінбейді. Тіл, тарих пен өнерге қазіргі жас ұрпақ жұтаң. Домбыра рухына иленбей өскен бала жат қылығын байқатады. «...құлаққа ілінетін күй сезім күйі ... тіршіліктің суреті, әңгімесі аз болса да, ішкі өмірдің сыры көп, адамды өз ішіне үңілетін мұң мен шердің сарыны бар» дейді М. Әуезов [1, 233 б.].

Өнер атаулының бірнеше түрінің қалыптасуында оның осы қоғамдық қажеттілігі ықпал етсе керек. Мысалы: Ән, күй, жыр, терме, айтыс, толғау, желдірме, қысса дастан мұның бәрі ізгілікті тәрбие қуатын арттыруға бағытталды. Өйткені әр саланың өзінің сезімге әсер ететін тұстары бар. Мәселен өлеңнің сөзі ақыл мен ойға толы, ол елестету қиялын жетілдіреді. Өлең сөзді әуен реттеп, көркемдеу жағымен санаға жетіп, іштегі сезім түйсігіне әсер етеді. Сөйтіп адам сезімін реттеген өнер төзімді болуға шақырады. Төзімділік қалыптасқан жерде ептілік пайда болады. Өнер иесі өзінің көңіл күйі мен жан-жүрегін, сана сезімін, ой қиялын, арман аңсарын, бар болмысын өз шығармасына арқау етіп, жұртқа ұсына одан алған әсер – ләззатың жалпыға ортақ біріктіруші қасиеті болады. Өнер тек қана сезімді, төзімділікті оятып қана қоймайды сонымен қатар ол бірлік пен біріктіруі күшке әсер етеді.

Қазақ мінезі домбыра өнерімен шыңдалған. Өйткені оның үні ізгі үйлестікке шақырады. Домбыра өнері-тәрбиенің басты құралы. Қазақ халқының менталитетін айтқанда, оның басты бір ерекшелігі ол тәрбиелік қасиет. Қазақ халқының бүкіл салт-санасы, әдет-ғұрпы, мақал-мәтелдері, ертегі, жыр-термелері, ойын-сауығы, жұмбақтары мен жаңылтпаштары айналып келгенде тірелетіні тәрбиелік мәселе. Олар адамгершілікке, көпшілдікке, азаматтыққа баулыған.

Домбырашы азғана уақыт екі ішекті кезек бұрап, ұзына бойы иіргенде, кергенде, ысқанда кеткен татау жоқ па екен деген кісідей, ішекті басып перне бойлап, әр жерге бір тоқтап, үстіңгі ішекті бір-екі жерден басып қарап, сырғытып сағаға барып, үстіңгі ішекті сөйлете, сылытып бас пернеге шыға келіп, көңіл жаңа тынғандай, өз домбырасына өзі разы болғандай, әдемі саусақтарымен домбыраның ішегін тәртіпті ғана бір-екі қағып жіберді.

Онсыз ән шырқалмайтын аспабымыздың үні табиғат тіршілігінде кездесетін әр түрлі дыбыстар мен үндестіктен тұрады. Табиғаттан пайда болған дыбысты айнытпай қайталап, оны музыка үніне айналдыру үшін сол дыбыстың өзін сала білу керек. Дала табиғатынан жаралған дыбыстарды домбыраға түсіру үлкен шеберлікті қажет етеді. «Жылқының кісінегені, қойдың маңырағаны, сиырдың мөңірегені, түйенің боздағаны, кешкі мал сауған шелектің дауысы, қойдың желініне анда-санда шапалақпен шарт еткізіп қоятын әйелдердің алақандарының дауыстары, мал суарып жатқан малшының құдық пен астауға кезек соққан қауғасының әрбір өлшенуі минуттан кейін шығып тұрған дыбысы, шақырлатып қырған қазанның құлағын жаратын дауысы міне осының бәрі қосылып ұласқанда, бір әдемі фон болып, баяғы шыққан домбыра күй, туындаушыларға қалайда бөлек естіліп тұрады» [2, 123 б.]. Міне, осындай далада жаңғырып шыққан дыбыстарды күйге айналдырып тарту талантты адамдардың іс-әрекеті. Сондықтан естіген дыбыс үдердің әуенін салу үшін домбыра құлағын бұрап келтіріп алып, тез перне бойын қуалап екі ішектің көмегімен әуен саздарды құрастырды. Сөйтіп, жаңағы дыбыс әуендер күйге ұласады. Домбыраның әр пернесін адамша сөйлетіп, адамға қызмет еткізу үшін оның қыр сырын толық меңгеру керек. Ол үшін домбыра болмысының философиясын тұтас білу қажет.

Күй тарту алдында келтіретін құлақ бұрауды байқар болсақ олар адам мінезінің психологиялық типтеріне сәйкес бұралатынын аңғарамыз. Мысалы: бос бұрау меланхолик, қатаң бұрау флегматик, орташа бұрау сангвиник, шіңкілдек бұрау холерик. Осы төрт бұрау орындаушы адамның психологиясын аңғартады. Оның ішіндегі сезім қуатының тебіренісін сыртқа айдап, әуен арқылы әуелетіп, кеңістікке алып шығады. Қазақтар ішке жиналған мұңқайғысын, қасіреті мен қуаныш, үмітін сыртқа әнмен, өлеңмен шығаратын. Соның дәлеліндей далада астындағы атымен аяндап келе жатқан жолаушы аспан-жермен, аймен, күнмен, тау-таспен ән арқылы тілдеседі.

Күйшінің қозғалысы мен ойнау әрекеті тыңдаушыларын өзіне қызықтырып, ішкі сезімге түрткі болатын туындыларды тарта бастайды. Әуен (ән, күй) тыңдаушының бойын балқытып, оның ойынан шығатын шығармаларды орындап, тыңдап отырған халықты өзіне қаратып баурап алады. Психологиялық тәсілді терең меңгерген орындаушы мінезіне лайықты шығармаларды өз репертуарына жинастырып, түрлі актерлік қылықтарымен жұртты ұйытып бағындыруға әрекет етеді.

Орындаушылық дәстүр орындаушының психологиялық мінез-құлқына көп байланысты болған. Мәселен орындаушы холерик болса, оның орындау шеберлігі де сол психологиялық мінезіне сабақтас. Ал меланхолик, флегматик,

сангвиник мінезінде болса, оның орындаушылық шеберліктері де сол сипатта өріледі. Мінезіне байланысты бір күйді олар әр түрлі етіп орындап тартуы да мүмкін.

Әдетте орындаушылар домбыраны бір қалыпқа салып орындамаған. Сондықтан олардың түрлі мектеп үлгілері қалған. Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Қазанғап және т.б. күйшілік мектептер және күй шығару әрекеттері мен орындаушылық дәстүрлерінің әртүрлі болатыны белгілі. Орындаушы композиторлар қашанда бірбірін естіп-біліп жүреді. Бірінің тартқанын бірі тартып үйренуге құмар. «Түркешке» еліктеп шығарған Динаның «Байжұма» күйінің де тартымдылығы белгілі. Түркештің асқан домбырашылығын Дина үнемі мадақтап, оның творчествосын жоғары бағалап отырған... Динаның варианты үні жағынан да, ырғағы жағынан да, перне бөлу жағынан да «Байжұманың» басқа варианттарына ұқсайды. Бірақ Динаның домбыра тартушылық шеберлігінің өзгешелігі арқасында оның «Байжұмасы» тіпті жаңа, өз өзгешеліктері бар, өз мазмұны бар, өз формасы бар басқаша күй болып шыққан.

Еркін орындаушылық қалпы қалыптасқан жерде шынайы музыкалық шығармалар туады. Бір қалыпқа салып орындау музыкалық ырғақтардың характерін таныта алмайды Бұйрыққа салып тежеу орындаушының мінезін айқындамайды. Мұндайда шебер домбырашы орындаушылық еркіндігінен айырылады.

Халық композиторларының шығарған күйлерінің ішкі мазмұнына терең бойлайтын болсақ, Құрманғазы мен Қазанғапты, Тәттімбет пен Сүгірді немесе Дәулеткерей мен Динаны салыстырмалы түрде бәрі бірдей күй шығарып, бір қалыпта орындады деп айту қиын.

Құрманғазының «Кішкентай» күйіне зер салып қарайық: «Аспай-саспай, жұмсақ қағыспен, баяулап қана, тек домбыраның үстіңгі ішегінде (екінші дауыста) басталатын жалғыз дауысты «кіріспе» іште жатқан шер, терең қиял теңізінің толқуын бергендей. Мелодия сол бір ішекті қуа жоғары қарай өрлейді, аққан судай бұралып, ирендейді ... мелодияның сыр түрі жыршылардың кей кезде сөзсіз, тек ыңыл арқылы келетін сазды қайырмааларына ұқсайды. Одан кейінгі буындарында баяу толқу, қобалжу кезгендерімен кезектесе белсенді күрестің, драманың элементтері көрінеді. Күйді екпіні жүрдектелік, музыканың сазы бұрынғыдан гөрі қатая, ширай түседі: бастағы минор кейіпті буындар орнына енді мажор сазды дыбыстар келеді. Домбыраның сағасына қарай жылжығанда екпіні бұрынғыдан едәуір шапшаңдап, қағыстар қатайып, күйде шын мәнісінде тынышсыздық, талас-тартыс айқас суреттері алдына келеді.

Міне, көріп отырғанымыздай әр композитор өзінің туындыларын өз характерінде ойнап, өздері тыңдаушы халық алдына шығып өз өнерін көрсете білді. Соның нәтижесінде олардың шығармалары халық арасына кеңінен жайылып ұрпақтанұрпаққа тарады. Өнер туындысын дүниеге келтірумен қатар орындау кезінде өзіндік шеберлігі тасыған орындаушыдан көп үміт күтуге болады. Себебі оның орындау шеберлігінде ерекше қасиет оты жалындайды.

Демек орындаушының күш-қуаты басым болған жерде одан жақсы туынды шығады.

Күйшілердің бір-бірінен ерекшеліктері мінез-құлықтары мен психологиялық көзқарастарының әр түрлілігімен сипатталады. Құрманғазының «Сарыарқасын», Тәттімбеттің «Сар жайлауын», Қазанғаптың «Жұртта қалғанын» немесе Сүгірдің «Кер толғауы» бір-біріне тектес деп айтуға болмайды. «Сарыарқа ол халықтың күшті үні, ашуы мен арманы, қарасы алыста болса да аңсаған «Жеңіс жыры» болатын. Ата-бабалар орындаушылық мектептің әр түрін ұстана білді. Өйткені орындаушылардың бәрінің бір-бірінен оқшау ерекшеленіп көрінуі домбыраның адам мінезімен сабақтасып өрілуіне байланысты. Егер барлық орындаушылар бір қалыпқа салып орындаған (шығарған) болса, онда әр аймақтың орындаушылық мектептері мен күйшілік дәстүрлері дамымай қалған болар еді. Әр аймақтың өзіндік ірі-ірі мектептері бар. Бірақ соған қарамастан олардың ішінен бөлінетін алуан түрлі бір біріне ұқсамайтын өзіндік бөлек бөлек ішкі мектептік үрдістері және бар. «Өзі бір жібек мінезді, салмақты, аса сыпайы кісі, жанының шуағы мол, мейірбан адам. Наушаның күйлері, менің білуімше, бұл халық суреткері дарынының мәнділігі мен шынайы шеберлігін, музыкадан мол хабардар, сезімтал жан екенін сайрап-ақ айтып тұр. Өзінің досы Махамбетке қарағанда орындау мәнері мүлдем басқа. Соған қарамастан екеуі де осы маңайдағы ең маңдай алды үздік домбырашылар. Наушаның ең бір артықша қасиеті тыңдаушысының құлағын әлдилеп, күйді өте биязы, жұмсақ үнмен, сабырлы, байсалды қалыпта орындап, қазақ жұртының отбасы, ошақ қасындағы тыныш тұрмысы, жарасымды көңілінің поэзиясын тақырлата жеткізеді» – деп Затаевич оның ерекше орындау қасиетіне мән береді [3, 68 б.]. Орындаушы құлақ күйін мінезіме сәйкес келтіріп орындау арқылы өзінің байсалды, салмақты екенін білдіреді.

Домбыра өнерінен туған ән, күй тез бойға сіңеді. Осы өнерді үйрену адамды жақсылыққа жетелейді. Оның кілтін ашып, игере білген адамға нұр шапағаты құйылады. Домбыра тіл мен мәдениетті реттейді. Салт-дәстүр қағидаларын ұмыттырмайды. Домбыра меңгерген адам көп білуге құштар. Сондықтан қазақ күй өнеріне өте қатты мән беріп түсінген.

Домбыра бір тәулік бойы (хисса, дастан, күй, т.б.) тыңдауға жалықтырмайды. Өйткені одан пайда болған әуен адам бойына тіке бармай, біртіндеп жүрекке кеулеп енеді. Фортепиано, скрипка т.б. темір ішектер араласқан аспаптар адам бойына тіке дәл барып адам психологиясының тез шаршауына соқтырады. Жапондық тауарлардың (машина, киім, үй жабдықтары т.б.) адамның ыңғайына сай жасалатыны рас болса, онда домбыра аспабының адам ыңғайына көнуіне негіз бар деп түйіндеуге болады.

Егеменді ел атанып, іргемізді қымтап, қатардан қалмай алға ұмтылу кезінде адамға бейімдеу ұстанымы қалыптасуда. Демек, адамға бейімдеп жасалған дүниелер қанды болатынын түсіне бастадық. Осы орайда қазақ халқымен бірге жасасып келе жатқан домбыра аспабын аса құрметпен айтуға лайық. Бұдан шығатын қорытынды домбыра аспабының адам мінезімен сабақтас құралып жасалғанын және адамға бейім екенін айтуға болады.

Домбыра өнерімен айналысқан адамдарда көпшілдік, ашықтық, еркіндік жақтары басым. Сондықтан олар тез тіл табысып, кез келген жерлерге сіңісіп кете береді. Ортақ бір келісім тудырып пікір алмасуға, шүйіркелесіп, ынтымақ-бірлікке ықпал етуге өте қажетті құрал болып есептелген. Домбыра өнерін кез келген қазақ баласы меңгеруге тырысып оны үйреніп отырғанына да сол қасиет себеп болса керек.

Ұлттық дәстүр мен салт-сана тағылымын жес жеткіншек бойына дарытып, оның жан жүйесін оятуда, өнерге деген ынтасын арттыруда қазақтың қасиетті де киелі қара домбырасының атқаратын ролі ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Еңсепов Ж. Домбыра психологиясы // Сыныптағы тәрбие, 2006. – №1.
- 2 Есенберлина С. Қазақтың ұлттық аспабы – домбыра. // www.45minut.kz.
- 3 Нарымбетов М. Оқушылардың музыкалық танымын қалыптастыру жолдары // Музыка әлемінде, 2006 – № 2.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

**ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ
ТЕХНОЛОГИИ**

**TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES
OF THE INDUSTRY**

FTAMP 50.01.85

VLC ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ НЕГІЗІНДЕГІ ДЕРЕКТЕРДІ ТАРАТУЫНЫҢ БЕРІКТІЛІГІНІҢ ПАРАДИГМАСЫ

К. Алибекқызы

*PhD-доктор, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті,
Өскемен қ.*

Мақалада VLC жүйелерін жобалау мен пайдаланудың жүйелік сапасын жақсарту әдістері қарастырылады. VLC технологиялары функциялар мен бағдарламалық құралдан тұратын жүйені білдіреді. VLC жүйесінің негізгі функциясы – LED технологиясына негізделген деректерді беру жолы қарастырылады. ISO/IEC 17025-2000, ISO 5725-2002 стандартына сәйкес метрологиялық қамтамасыз ету маңызды болып табылады. VLC жүйелері жұмыс режимдерінің тұрақтылығы үшін өте маңызды, режимдер мен жұмыс жағдайларын бақылау құралдарына және жобалау кезінде құрамдас базаның техникалық параметрлерін таңдауға талап етеді. Беріктілікті VLC жүйесінің жалпы сапасының ажырамас көрсеткіші ретінде қарастыруға болады. Осыны ескере отырып, сенімді парадигма ретінде функционалдық бөлік құрылымдық модельдеу ауқымында оптоэлектрондық VLC ақпарат беру арнасының мысалын пайдалана отырып, кейбір техникалық шешімдерді қоса, зерттеледі және сенімді жүйені қолдаудың метрологиялық құрамдас бөлігі ретінде бақылау және өлшеу процестерінің сапасы. Функционалдық беріктікті сандық бағалау ретінде деректерді беру арнасының сапасын бағалайтын «енгізу» және «шығыс» арасындағы байланыстың бақылау тәуекелдері мен корреляциялық функциясын пайдалану ұсынылады. Бақылау тәуекелдерін бағалау және болжау үшін математикалық және имитациялық модельдер, сондай-ақ қолданбалы бағдарламалық қамтамасыз ету әзірленді.

Түйін сөздер: жүйе, жарықдиодты, фотодиод, беріктік, VLC технологиялары, сенімділік, қателер, метрология, бағдарламалық қамтамасыз ету, модельдеу модельдері.

Қазіргі әлемнің ең өткір жаһандық мәселелерінің бірі – адамзатқа төнген басты қауіптердің бірі деп аталатын ол терроризм. Терроризм проблемалары, онымен күресу жолдары барлық деңгейде талқыланады, бірақ бүгінгі күнге дейін бұл зұлымдыққа қарсы тұрудың тиімді жолдары табылған жоқ. Жабық объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі ерекше өзекті болып

табылады («критикалық нысандар») адамдар көп жиналатын, мысалы, спорт сарайлары, стадиондар және т.б.

VLC (көрінетін жарық байланысы) технологиясы оптикалық сәулеленудің көрінетін диапазонын (380 нм-ден 780 нм-ге дейін) пайдаланатын сымсыз байланысты білдіреді. Деректерді беру көзі ретінде жарық диодтары (жарық диодтары) пайдаланылады, олар бір уақытта үй-жайларды жарықтандыруға қызмет етеді. Бұл технологияның басты артықшылықтарының бірі оның жылдамдығы, ол наносекундтық уақыт диапазонында жұмыс істеуді қамтамасыз етеді, бұл VLC технологиясын аналогтық және цифрлық режимдерде деректерді беру үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Бұл VLC жүйелерінің өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде бақылау-өлшеу құралдары мен сервистік қолдауға өте жоғары метрологиялық, тіпті арнайы талаптарды тудырады.

Жүйенің өмірлік циклінің барлық кезеңдеріндегі басқару міндетті түрде басқару процесін қамтамасыз етеді. Бақылау үш операциядан тұрады – өлшеу, өлшенетін шаманы эталонмен салыстыру және шешім қабылдау. Белгісіздік жағдайында шешім қабылдау, әдетте, осы зерттеу контекстінде VLC жүйесінің сенімділік көрсеткіштеріне де жатқызылуы мүмкін тәуекелдермен бірге жүреді. Жоғарыда айтылғандардың негізінде осы мәселенің өзектілігі мен зерттеу мақсаты туралы қорытынды жасалады.

Материалдар мен тәсілдер. Белгісіздік жағдайында бақылау нәтижелерін ықтималдық модельдеу.

Одан әрі негіздей отырып, біз басқарылатын $f(S)$ параметрінің статистикалық таралулары және $j(y)$ кездейсоқ қателігі Гаусс заңдарына бағынады деген гипотезаны қарастырамыз. Бақыланатын параметр мен қатенің (белгісіздік) таралу тығыздығының функциялары келесі түрде болады:

$$f(S) = \frac{1}{\sigma_S \sqrt{2\pi}} \cdot e^{-\frac{(S_i - S_{cp})^2}{2\sigma_S^2}}; \phi(Y) = \frac{1}{\sigma_\phi \sqrt{2\pi}} \cdot e^{-\frac{Y^2}{2\sigma_\phi^2}},$$

мұндағы S_{av} – бақыланатын параметрдің орташа мәні; σ_S , σ_j – бақыланатын параметрдің таралу тығыздығы функцияларының орташа квадраттық ауытқулары және өлшеу қателігі. Стандарттың салмағы бар ұсыныстарға сәйкес белгісіздіктер (А түрі) стандартты ауытқулар мәнімен өлшенеді [1, 2, 3, 4].

Оқиғаны А деп атасақ – S параметрінің мәні S_i диапазонында болатын жағдай $S_i + 1$, ал В оқиғасы $S_{өлш}$ (құралдың көрсеткіші) S_T параметрінің шекті мәнінен төмен болған жағдайда, жалған неке деп аталатын оқиға орын алады. Математикалық тұрғыдан бұл ықтималдық оқиғалар келесідей өрнектеледі:

$$P_i(A) = \int_{S_i}^{S_{i+1}} f(S) dS; P_i(B) = \int_{-\infty}^{S_i - S_T} \phi(Y) dY.$$

Содан кейін $P_{жа}$ есептеудің соңғы формуласы келесідей болады:

$$P_{\text{лб}} = \sum_{t=1}^n \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{t_i}^{t_{i+1}} e^{-\frac{t^2}{2}} dt \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{z_i} e^{-\frac{z^2}{2}} dz \quad (1)$$

$P_{\text{аа}}$ анықталмаған неке ықтималдығын бағалауға арналған өрнек келесі пішінге ие:

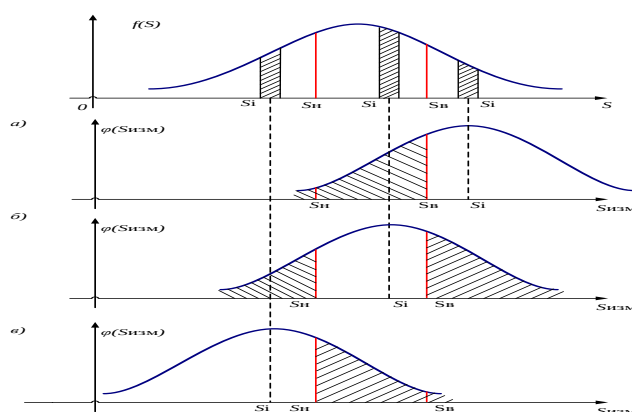
$$P_{\text{аа}} = \sum_{t=1}^n \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{t_i}^{t_{i+1}} e^{-\frac{t^2}{2}} dt \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{z_i}^{+\infty} e^{-\frac{z^2}{2}} dz \quad (2)$$

t параметрі S интегралдау айнымалысын $t=(S_i - S_{\text{ав}})/\sigma_s$ мәніне ауыстыру арқылы алынады. Y айнымалысы үшін ұқсас айнымалы ауыстыру орындалады. Осылайша, (1) және (2) аналитикалық модельдер $P_{\text{жа}}$ және $P_{\text{аа}}$ тәуекелдер деңгейіне бақылау жүйесінің барлық статистикалық сипаттамаларының әсерін сандық бағалауға және зерттеуге мүмкіндік береді. Мәселе бір уақытта төменнен және жоғарыдан параметрдің рұқсат ету шегінің жағдайы үшін ұқсас жолмен шешіледі. Төзімділік шегінің математикалық модельдерінде орташа басқарылатын параметрге қатысты төменгі $S_{\text{т}}$ және жоғарғы $S_{\text{ж}}$ симметриялы болу фактісінен тұратын шарт қойылды. Алайда іс жүзінде бұл шарт әрқашан орындала бермейді. Сондықтан, бақыланатын параметрдің орташа мәніне қатысты және бақыланатын параметрдің таралу функциясы Вейбулл заңына бағынатын кезде стандарттарды ерікті позициялау гипотезасын қарастыру орынды деп саналады, бұл әзірленген модельдің практикалық қолдану аясын айтарлықтай кеңейтеді әмбебаптық аймағында болады. Әмбебаптық Вейбулл заңының қасиеттерімен қамтамасыз етіледі. Сенімділік теориясы бойынша зерттеулерде Вейбулл заңы барлық статистиканың шамамен 60%-ын құрайтыны анықталды [5, 6]. Сондай-ақ, көптеген заңдарды Вейбулл заңының ерекше жағдайлары ретінде кейбір жуықтауда қарастыруға болады. Бұл қасиет $b=0,5$ -те экспоненциалды заңға жуықтайтын, $b=2,5$ -те Рэлей заңына жуықтайтын және $b=3,25$ -те Вейбулл таралу пішініне жуықтайтын b пішін параметрімен қамтамасыз етіледі.

$$f(S, \alpha, \beta, \gamma) = \frac{\beta}{\alpha} (S - \gamma)^{\beta-1} \cdot e^{-\frac{(S-\gamma)\beta}{\alpha}}, S \geq \gamma$$

мұндағы α – масштаб параметрі, b – пішін параметрі, g – позиция параметрі.

1-суретте қажетті үлгілердің дамуын түсіндіретін графикалық диаграмма көрсетілген.

Сурет 1. Бақыланатын параметр өрісінде стандарттарды ерікті түрде орналастыру арқылы басқару қателерін қалыптастыру.

S параметрінің шын мәні S_T -ден үлкен, бірақ $S_{ж}$ -ден кіші болған жағдайды зерттейміз. S_T және $S_{ж}$ шекті мәндері зерттеушінің қалауы бойынша ерікті түрде тағайындалуы мүмкін. Вейбулл заңының қалыпты заңнан айырмашылығы интегралдық функцияның аналитикалық формасы бар.

$$F(S) = 1 - e^{-\frac{(S-\gamma)\beta}{\alpha}}$$

Вейбулл заңының $F(S)$ интегралдық функциясын пайдалана отырып, соңғы түрде $P_{жа}$ ықтималдығын есептеу өрнегін аламыз.

$$P_{жа} = \sum_{i=1}^k \left(e^{-\frac{S_i^\beta}{\alpha}} - e^{-\frac{S_{i+1}^\beta}{\alpha}} \right) \left[\frac{1}{\sigma_y \sqrt{2\pi}} \int_{S_H}^{S_i - 3\sigma_y} e^{-\frac{y^2}{2}} dy + \frac{1}{\sigma_y \sqrt{2\pi}} \int_{S_B}^{S_i + 3\sigma_y} e^{-\frac{y^2}{2}} dy \right] \quad (3)$$

P_{aa} өрнегі келесі екі компонентпен көрсетіледі:

$$P_{aa} = \sum_{i=1}^k \left(e^{-\frac{S_i^\beta}{\alpha}} - e^{-\frac{S_{i+1}^\beta}{\alpha}} \right) \frac{1}{\sigma_y \sqrt{2\pi}} \int_{S_T}^{S_i - 3\sigma_y} e^{-\frac{y^2}{2\sigma_y^2}} dy + \sum_{i=1}^k \left(e^{-\frac{S_i^\beta}{\alpha}} - e^{-\frac{S_{i+1}^\beta}{\alpha}} \right) \frac{1}{\sigma_y \sqrt{2\pi}} \int_{S_{ж}}^{S_i + 3\sigma_y} e^{-\frac{y^2}{2\sigma_y^2}} dy \quad (4)$$

Жоғарыда аталған шарттарға сәйкес төзімділік мәндері детерминирленген шамалар ретінде қарастырылды. Дегенмен, көптеген себептерге байланысты стандарттар айтарлықтай дәрежеде белгісіздікке ие болады. Бұл факт адам өмірінің барлық салаларындағы сан алуан мысалдармен жүйелі түрде

расталады [7, 8]. Р әрбір жеке салада оңтайлы стандарттарды әзірлеу қазіргі уақытта өзінің маңыздылығын жоғалтып қана қоймай, одан да өзекті бола түскен аса маңызды ғылыми-техникалық мәселелер қатарына қосылды. Өйткені жобалау тәжірибесіне мүлде жаңа нашар зерттелген принциптер мен технологиялар енгізілуде. Сондықтан стандарттардың статистикалық белгісіздігі жағдайында бақылау қателерін сандық бағалау өте өзекті болады. Демек, шекті мәндер деген гипотезаны алға тарту заңды бақыланады және параметр – әр жағдайда белгілі бір статистикалық таралу заңдарына бағынатын кездейсоқ шамалар болып табылады.

Төзімділікті шектеу жағдайы қарастырылады. Сонымен қатар кездейсоқ қатенің таралу заңдары, бақыланады. Параметрлер мен стандарттар қалыпты деп саналады. Жоғарғы және төменгі стандартты мәндердің таралу тығыздығының функциялары пішінге ие болсын делік:

$$\theta_1(S_T) = \frac{1}{\sqrt{2\pi} \cdot \sigma_T} e^{-\frac{(S_T - S_{\text{орт}})^2}{2\sigma_T^2}}, \theta_2(S_J) = \frac{1}{\sqrt{2\pi} \cdot \sigma_J} e^{-\frac{(S_J - S_{\text{жорт}})^2}{2\sigma_J^2}}$$

мұндағы S_T , S_J – төменгі және жоғарғы стандарт мәндерінің стандартты ауытқулары; $S_{\text{жорт}}$, $S_{\text{орт}}$ – төменгі және жоғарғы стандарттардың орташа мәндері.

Мәселені осы тұжырымдау арқылы барлық статистикалық агенттердің функциясында $P_{\text{жа}}$ және $P_{\text{аа}}$ қателерінің динамикасын имитациялау үшін модельдеу әдісін таңдау керек [9].

Объектінің жай-күйін шартты S параметрі бойынша бақылау сәтінде бұл параметрдің шынайы ток мәні S_i болады деп болжанады, ол модельдеу моделінде сәйкес арнайы генераторлық бағдарламамен құрылатын («ойналатын») болады. Бұл мысалдағы барлық таралу заңдары қалыпты деп есептеледі. Нақты практикалық жағдайда модельдің әрбір параметрі үшін таралу заңдары эксперименталды түрде табылады және әрбір заң үшін кездейсоқ сандар генераторы үшін сәйкес бағдарлама жасау қажет. Өлшеу кездейсоқ қателікпен бірге жүреді және $S_{\text{өлш}}$ нәтижесі S_i шын мәнінен кездейсоқ ауытқиды.

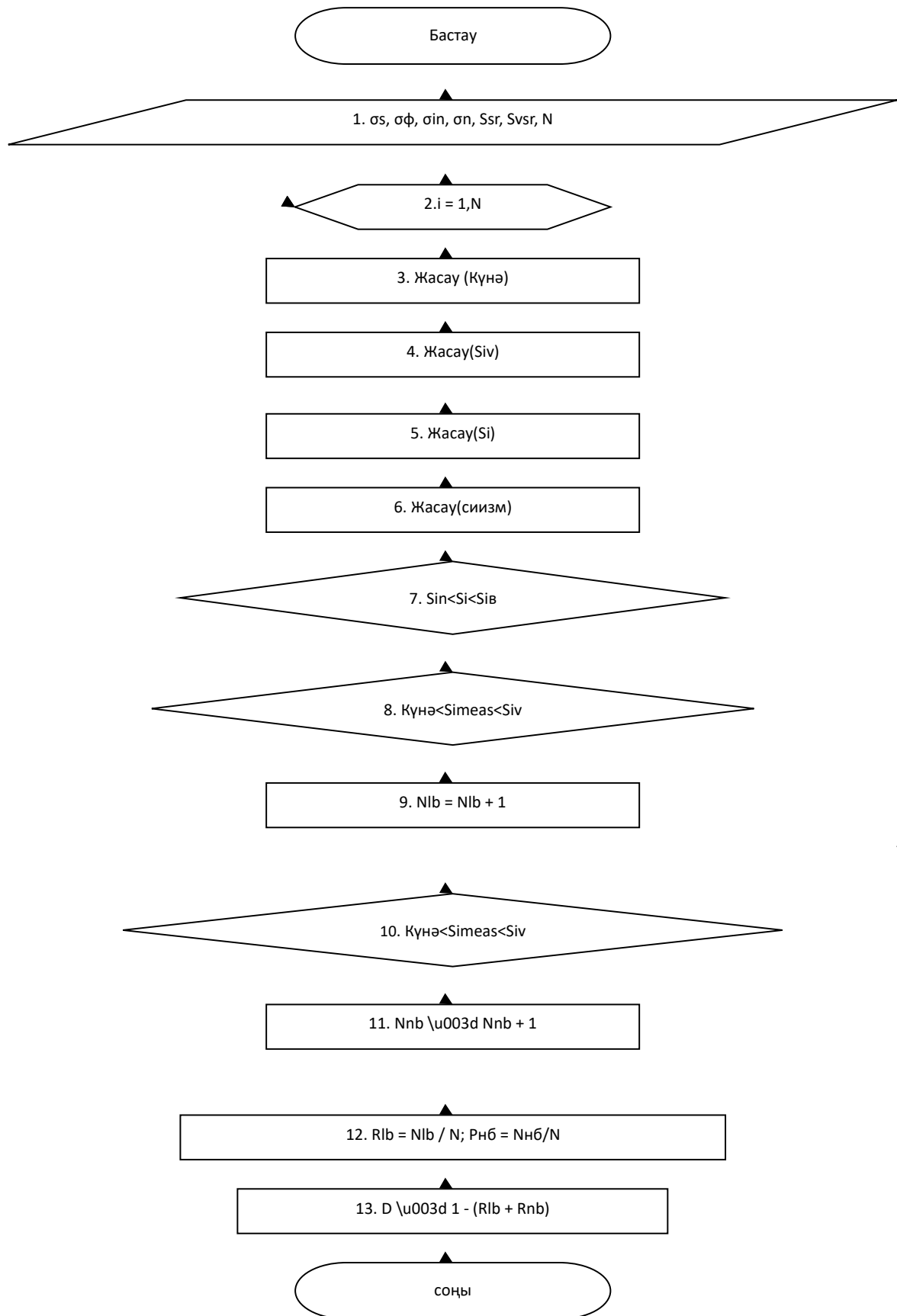
Модельдеу алгоритмі 2-суретте көрсетілген. Алгоритм келесідей жұмыс істейді. Алгоритм бағдарламасының басында 1-блокта модельдің барлық аргументтері және модельдеу циклдерінің санын анықтайтын N мәні енгізіледі.

Модельдеу моделінде $f(s)$ бұрынғыдай басқарылатын параметрдің таралу тығыздығының функциясы болып табылады. $\theta_1(S_n)$ – төменгі стандарттың таралу тығыздығы. $S_{\text{орт}}$ орташа мәні төменгі стандарттың белгісіздік (шашырау) аймағының орталығы болып табылады. Сол сияқты, $S_{\text{орт}}$ -ң орташа мәні жоғарғы стандарттың вариация диапазонының орталығы болып табылады. Әрбір модельдеу циклі кезінде бірінші қадам $S_{\text{ит}}$ және $S_{\text{ж}}$ қолданыстағы стандарттарының мәндерін «ойнау» болып табылады.

2-блокта 1-ден N -ге дейінгі цикл ашылады. Әрбір модельдеу циклі кезінде бірінші қадам $S_{\text{ит}}$ және $S_{\text{ж}}$ ағымдағы стандарттарының мәндерін «ойнату» болып табылады. Бұл мәндер 3, 4 блоктарында құрылады. 5, 6

блоктарда S_i параметрінің кездейсоқ мәндері және $S_{i_{өлш}}$ «өлшенген» мәні («ойнатылған») жасалады.

7-блокта IF (тармақталу) $S_{i_T} < S_i > S_{i_{өлш}}$ логикалық шарты бар. Егер $S_{i_T} < S_i > S_{i_{өлш}}$ шарты бойынша S_i мәні төзімділік шегінде болса (шарт ақиқат – ИӘ), онда енді $S_{i_{өлш}} < S_i > S_{i_{өлш}}$ өлшеу нәтижесін талдау шарты (8 блок) және жағдайда ИӘ – дұрыс нәтиже, бақылау 2-ші блок ұйымға беріледі. Егер 8-блокта шарт жалған болса – ЖОҚ, онда қате орын алды – жалған неке, 9-блокта осы жағдайлардың есептегіші іске қосылады және қайта оралу келесі циклдің басы 2 блок орын алады. Егер 7 блокта шарт жалған болса – ЖОҚ болса, онда 10 блокта $S_{i_T} < S_{i_{өлш}} > S_{p_{ж}}$ шартын талдау және нәтиже дұрыс болса, басқару блокқа ауысады. жаңа циклдің басталуы (2-блок), әйтпесе (ЖОҚ), анықталмаған ақаудың қатесі пайда болады және 11-блокта $N_{жа}$ санағышы іске қосылады және 2-блокта жаңа цикл басталады.

Сурет 2. Стандартты мәндердің белгісіздігі жағдайында бақылау тәуекелдерін бағалаудың модельдеу алгоритмі.

N-ге тең модельдеулердің берілген саны аяқталғаннан кейін 12-блокта формулалар (ықтимал бақылау қателері) бойынша жалған және анықталмаған ақаулардың ықтималдықтары есептеледі.

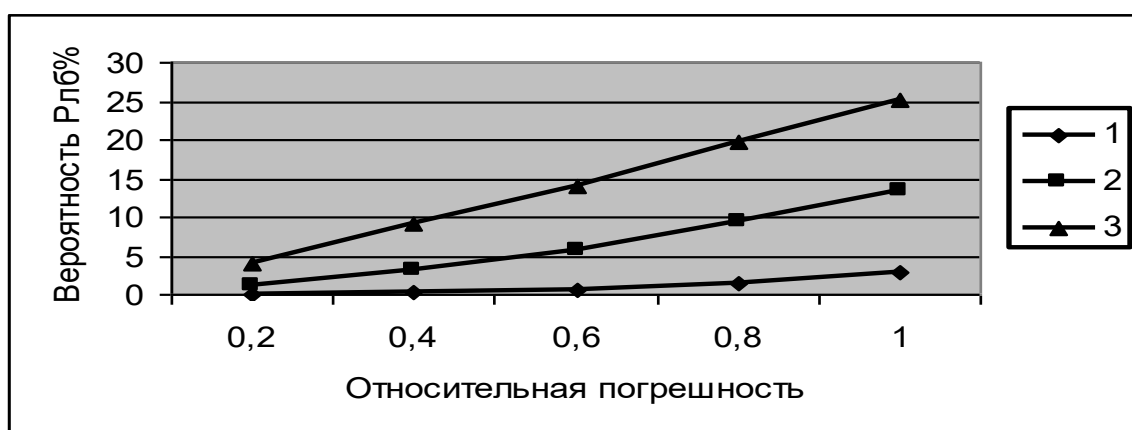
$$P_{жа} = N_{жа} / N; P_{аа} = N_{аа} / N$$

мұндағы $N_{жа}$ – жалған қабылдамау есептегішінің мазмұны; $N_{аа}$ – анықталмаған қабылдамаулардың есептегішінің мазмұны; N – модельдеу қайталауларының жалпы саны.

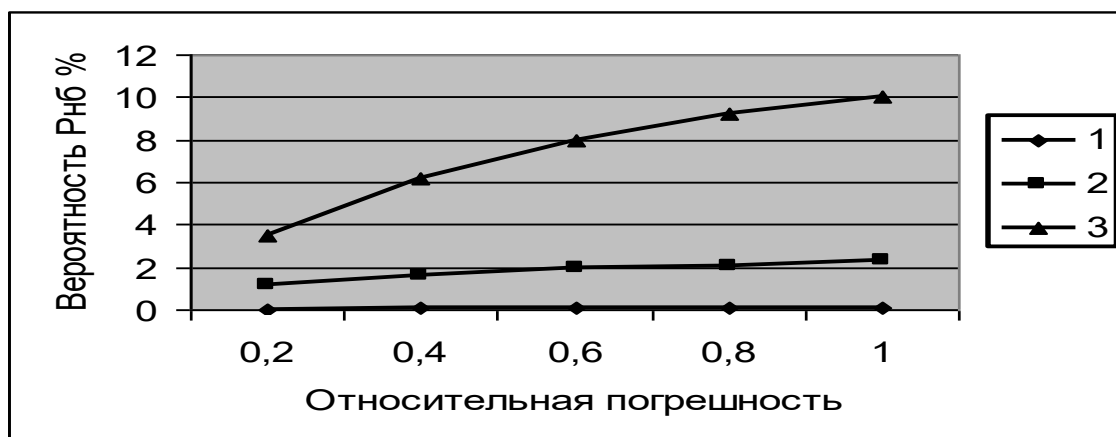
13-блокта басқару сенімділігінің интегралды көрсеткіші – D . $D = 1 - (P_{жа} + P_{аа})$ формуласы бойынша есептеледі.

Ұқсас есептеулерді тарату заңдарының әртүрлі комбинациялары үшін жасауға болады және модельдеу агенттерінің таралу заңдарының бақылау тәуекелдеріне әсер ету дәрежесін салыстыруға болады.

Компьютерлік тәжірибенің нәтижелері графикалық түрде 3 және 4-суреттерде көрсетілген.

Сурет 3. Детерминирленген стандарттарға арналған машина модельдеуінің нәтижесі ($P_{жа}$ ықтималдығы).

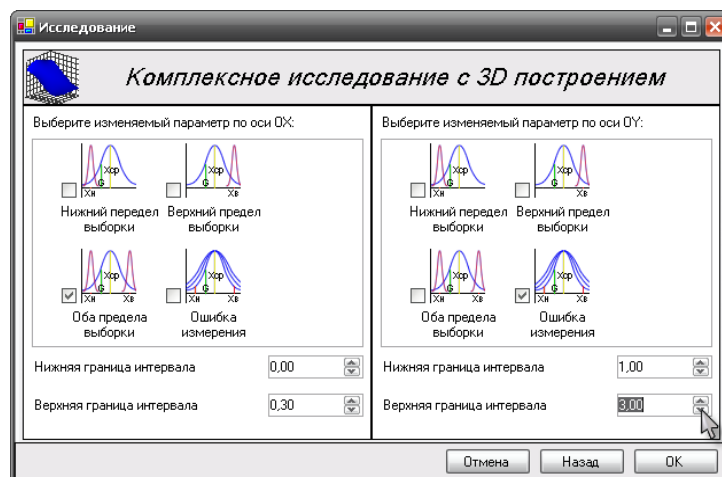

Сурет 4. Детерминирленген стандарттарға арналған машина модельдеуінің нәтижесі ($P_{аа}$ ықтималдығы).

Компьютерлік эксперименттің міндеті σ_f/σ_s қатынасына (σ_f – аспаптың орташа квадраты, σ_s – түбір) байланысты өлшеу құралының және басқарылатын параметрдің белгісіздіктерінің сынақ нәтижесіне әсерін зерттеу болды). σ_f/σ_s қатынасы S шартты параметрінің эталондарының әртүрлі мәндерінде 0,1-ден 1,0-ге дейінгі аралықта өзгерді. Сандардан бақылау қателерінің сандық мәндері екі жағдайда да айқын сызықты емес және басқару қателерінің жүйелік құрамына және шекті мәндерге айтарлықтай тәуелді екенін көруге болады. Модельдеу нәтижесінде σ_f өлшеу белгісіздігінің мәні σ_s мәніне сәйкес болғанда $R_{жа}$ тәуекелі 25%-ға жететіні анықталды. Сонымен қатар, графиктерден көрініп тұрғандай, σ_f/σ_s құрамдағы стандартты вариацияның әсері тек қателік әсерінен айтарлықтай жоғары болады. Ұсынылған нәтижелер автоматтандырылған жобалау жүйесінде қажетті тәуекелдерді болжау үшін модельдеу материалдарын пайдалану мүмкіндігін ашады. Зерттеулер бақылау тәуекелдерін зерттелетін жүйелердің сенімділігінің сандық бағалауы ретінде пайдалануға болатынын көрсетті [10]

VLC жүйелерінің сапасының аспаптық бақылауын бағдарламамен қамтамасыз ету. Басқару жүйесінің сапасын сандық бағалауға және болжауға арналған модельдер, егер олардың бағдарламалық қамтамасыз етуді енгізу бар болса, нақты тәжірибеде технологиялық тиімді және экономикалық негізделген болады. Төменде қолданбалы бағдарламалық құрал бумасы бар жұмыс диалогының кейбір экрандық көшірмелері берілген.

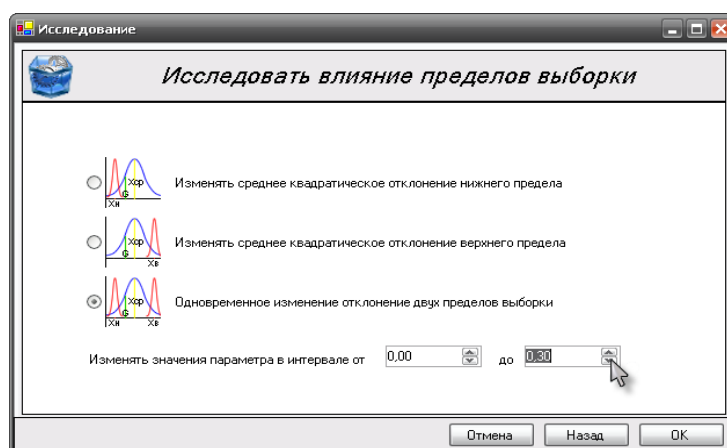
Бағдарламалық ортаны іске қосқаннан кейін пайдаланушы өзінің негізгі терезесін ашады, онда барлық жұмыс орындалады. Бағдарлама модельдерді жан-жақты немесе іріктеп зерттеу мүмкіндігін ұсынады.

Сурет 5. Кешенді зерттеудің параметрлерін орнату.

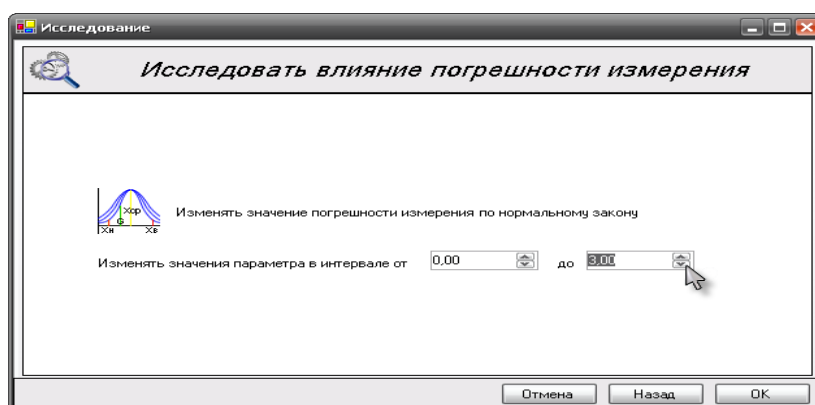
Модельдерді зерделеудің келесі нұсқалары мүмкін: есептеу нәтижелерін тегіс және 3D құрастыруда графикалық интерпретацияны шығару арқылы модельдің барлық параметрлерін кешенді зерттеу, реттеушілік белгісіздік әсерін зерттеу, өлшем белгісіздігінің әсерін зерттеу, реттеу белгісіздігінің әсерін зерттеу. Стандарттардағы ауытқуларды, өлшеу және реттеу қателіктерін

зерттеу алгоритмдері негізінен бірдей. 7-суреттен көрініп тұрғандай, эталондардың әсерін зерттеу үшін олардың қайсысын немесе екеуін бір мезгілде зерттеу керек екенін көрсету қажет.

Сурет 3. Стандартты ауытқуларды зерттеу.

Өлшеу белгісіздіктерінің әсерін зерттеуге арналған терезенің көрінісі 8-суретте көрсетілген.

Сурет 7. Өлшеу қателігінің әсерін зерттеу.

Бағдарламалық пакет VLC жүйелерінің компьютерлік дизайн жүйесінің бөлігі болып табылады. Бұл кешен басқа жұмыс істейтін зерттеу құралдарымен диалогтық байланысты қамтамасыз етеді, мысалы, статистикалық ақпаратты өңдеудің STATISTICA кешенімен тексеріледі.

Жұмыстың жалпы нәтижесі техникалық саясаттағы басқару процестерінің метрологиялық сенімділігі, жобалау жүйесінің әдістемесі, сондай-ақ оптоэлектронды технологиялар негізінде деректерді беру жүйелерінің метрологиялық сенімділігі (беріктілігі) түріндегі сенімділікті бақылау теориясын одан әрі дамыту болып табылады.

VLC жүйелерін жобалау және пайдалану кезінде аспаптық бақылау нәтижелерінің статистикалық сенімділігі басқарылатын параметрлердің таралу заңдылықтарының, өлшеу қателіктерінің таралу заңының және стандартты

шамалардың таралу заңының құрамы болып табылатыны анықталды, мұнда «А» түріндегі «белгісіздік» шешуші болады. Интегралды шартты сенімді бағалау ретінде бақылау тәуекелдері мен «кіріс» және «шығыс» корреляция коэффициенті қызмет ете алады. Ақпаратты таратудың оптоэлектрондық арнасында ақпаратты түрлендірудің жекелеген кезеңдеріндегі бақылау сапасын сараланған бағалау арқылы бақылау-өлшеу жабдығының дәлдік параметрлерінің функциясы болып табылатын тәуекелдер деңгейін сандық түрде анықтайтын сенімділікті алуға болады.

Бақыланатын параметрлер мен көрсеткіштердің нормативтік мәндері ықтималдық мәндері болып табылады және олардың мәндерін жобалау кезеңінде ескеруге болатын сыртқы және ішкі факторлардың статистикалық қасиеттерін ескере отырып, нақты жағдайларда ғана бағалауға болады.

Сипаттамаларды зерттеу VLC жүйелер бөлек сілтемелер сияқты шығарылуы керек, және бүкіл оптоэлектрондық арна. Арнаны зерттеу звенолар арқылы сараланады, жүйені жобалау кезеңінде зертханада жүргізу қажет сияқты. Қорытынды зерттеулер пайдалану жағдайында жүргізілуі керек. Беріктіліктің интегралды көрсеткіші ретінде микрофонның кіріс электрлік сигналы мен шығыс сигналы – модуляцияланған жарық ағыны арасындағы корреляциялық R_{opt} коэффициентін пайдалану керек.

Алғыс: Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2022-2024 жылдарға арналған «Жас Ғалым» жобасы бойынша докторантурадан кейінгі жас ғалымдардың іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерін гранттық қаржыландыру жобасы аясында жүзеге асырылды. ЖРН: AP14972524 – «Ұшқышсыз көліктерді басқарудағы VLC технологияларын әзірлеу».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 ГОСТ РК ИСО/МЭК 17025-2000 «Общие требования к компетентности испытательных и калибровочных лабораторий». ИПК Издательство стандартов, 2001. – 24 с.

2 Рекомендации по метрологии Р 50. 2. 028-2003. Алгоритмы построения градуировочных характеристик средств измерений состава веществ и материалов и оценивание их погрешностей (неопределенностей). ИПК Издательство стандартов, 2003.

3 Рекомендации по метрологии Р 50. 2. 038-2004. Измерения однократные прямые. Оценивание погрешностей и неопределенности результата измерений. ИПК Издательство стандартов, 2004.

4 Skomplekt.com/infrakrasnye-okna-...

5 Липкин И.А. Статистическая радиотехника. Теория информации и кодирования. – М.: «Вузовская книга», 2002. – 216 с.

6 Корнев В.А., Макенов А.А. Современные методы моделирования процессов принятия решений в системах управления: монография. – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ им. С. Аманжолова, 2008.

7 Chowdhury M., Shahjalal Md., Hasan M., Jang Y. The Role of Optical Wireless Communication Technologies in 5G/6G and IoT Solutions: Prospects, Directions, and Challenges // Applied Sciences. – 2019.

8 A.J.C. Moreira, R.T. Valadas, A.M. de Oliveira Duarte, «Optical interference produced by artificial light,» Wireless Net., vol. 3, 1997. – p. 131-140.

9 [tps://webznam.ru/blog/kak_tekhnologija_povlijaet/2019-09-10-1214/LI-FI](https://webznam.ru/blog/kak_tekhnologija_povlijaet/2019-09-10-1214/LI-FI).

10 Shubham Chatterjee, Shalabh Agarwal, Asoke Nath Scope and Challenges in Light Fidelity(LiFi) Technology in Wireless Data Communication International Journal of Innovative Research in Advanced Engineering (IJIRAE). Issue 6, Volume 2 (June 2015).

ҒТАМР 20.01.45

ARDUINO РОБОТТАРЫН МЕКТЕП ҚАБЫРҒАСЫНАН БАСТАП ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Л.М. Кыдыралина

*PhD-доктор, қауымд.проф.м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы
университеті, Семей қ.*

Б.Н. Орынбаев

Магистр, мұғалім, Назарбаев Зияткерлік мектебі, Семей қ.

Б.А. Абзалбек

Магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Мақалада Arduino роботын мектеп қабырғасынан оқытудың маңыздылығы туралы жазылған. Осы аталған роботты қай сыныптан бастап оқыту керектігі қарастырылған. Сонымен қатар, мақалада Arduino роботтарының түрлері, бағдарламалау тілдері және негізгі мүмкіндіктері туралы айтылады.

Түйін сөздер: робот, Arduino, бағдарламалау, бағдарламалау тілдері.

Қазіргі кезде EV3 лего роботтары еліміздегі барлық мектептерде оқытылып жатыр. Бұл роботтар бастауыш және орта буынға арналған. Ал жоғарғы сыныптарға жас ерекшелігіне сай Arduino роботтарын оқытқан дұрыс. Себебі, лего роботтарында бағдарламалау блоктар арқылы жүргізіледі, ал ардуино роботы бағдарламалау тілі арқылы жүргізіледі. Arduino роботтары Lego роботтарынан анағұрлым арзан. Бірақ Arduino роботымен барлық мектептер қамтылған жоқ. Сонымен қатар аталған роботты білетін және балаларға үйрете алатын мамандар да жеткіліксіз.

Зерттеу материалдары мен әдістемесі: Лего роботтарын бастауыш және орта буынға оқытуда қолдану өте тиімді. Себебі, роботты бағдарламалау блоктар арқылы жүргізіледі. Блок арқылы бағдарламалау деген әр әрекеттің арнайы суреттермен белгіленіп, соларды тізбектеп орналастыру арқылы бағдарламалау болып табылады. Ал жоғарғы сыныптар осыған 7 сыныптан бастап бағдарламалау тілдерін оқығаннан кейін, оларға роботты бағдарламалау тілінде бағдарламалаған дұрыс. Оны оқушылар ұзақ суретті қойғаннан жеңіл екенін, кодтың қысқа, құрылымының түсінікті түрде болғанын көргенде түсінеді.

Ал осы ардуино роботына тоқталмастан бұрын бағдарламалау тілдері туралы айтсақ. Бағдарламалау тілдері өте көп. Еске түсірсек бірден мына тілдер

ойға келеді: Ассемблер, Паскаль, С, С++, С#, Java, Python, PHP және т.б. Ал ардуино роботтары бұл тілдердің барлығын түсіне бермейді. Мәселе мынада, мұндай тілдер процессорға түсініксіз және оған осы бағдарламаны бермес бұрын оны компиляция жасап алу керек: бағдарламалау тілінен нөлдер мен бірліктер тұратын нұсқаулықтарға аудару керек. Мұны компиляторлар деп аталатын бағдарламалар жасайды.

Егер біз Arduino туралы айтатын болсақ, онда бағдарламалау тілін таңдау Assembler, С және С++тілдерімен шектеледі. Бұл қарапайым компьютермен салыстырғанда олардың ресурстары өте шектеулі екендігіне байланысты. Гигабайттардың орнына килобайттар. Гигагерц емес, процессордағы мегагерцтер.

Arduino Wiring (C / C++) тілінде бағдарламаланады. Бағдарламаны жазу мысалы: сізге бастапқы коды бар мәтіндік файл жасау керек, оны құрастырып, алынған файлды робот тақтасына (платасына) жүктеу керек.

Тәртібін түсіндірсек. Бастапқы кодты жазыңыз. Сіз оны блокнот жазбасында немесе кез келген басқа редакторға жаза аласыз. Алайда, жұмыс ыңғайлы болуы үшін дааярлау ортасы деп аталады (IDE: интеграцияланған даярлау ортасы). Олар бір құрал ретінде артқы жарығы мен кеңестері бар мәтіндік редакторды, батырмада жұмыс істейтін компиляторды және басқа да көптеген функцияларды ұсынады.

Arduino үшін мұндай орта Arduino IDE деп аталады. Оны орнатып іске қосыңыз. Пайда болған терезеде орынның көп бөлігі мәтіндік редакторға берілгенін көресіз. Оған код жазылады. Сонымен, қарапайым бағдарламаның кодын жазайық.

```
Void Setup()
{
}
Void Loop()
{
}
```

Компиляциядан өткізсеңіз нәтижесінде *.hex кеңейтімі бар файл шығады. Arduino бұл файлды орындай алады. Енді осы файлды робот тақтасына (платасына) USB-кабель арқылы жүктеу керек. Осы арқылы қарапайым бағдарламаға мысал келтірілді.

Жалпы ардуино роботының қолданыста жүрген келесідей түрлері бар:

- Arduino Uno;
- Arduino Leonardo;
- Arduino Nano;
- Arduino Mega;
- Arduino Due;
- Arduino Mini;

- Arduino Micro;
- Arduino M0;
- Arduino LilyPad.

Мектептерде көп қолданылатын Arduino Uno роботы (1-ші сурет). Arduino Uno-бұл стандартты Arduino тақтасы. Ол ATmega328 чипіне негізделген, оның бортында 32 ГБ флэш-жады, 2 Кб SRAM және 1 Кбайт EEPROM жады бар. Периферияда 14 дискретті (сандық) енгізу/шығару арналары және 6 аналогты енгізу/шығару арналары бар. Бұл микроконтроллер технологиясы саласындағы әуесқой тапсырмалардың көпшілігін жабуға мүмкіндік беретін өте пайдалы құрылғылар. Бұл контроллер тақтасы ең арзан және жиі қолданылатын тақталардың бірі болып табылады. Жаңа жобаны жоспарлау кезінде, егер сіз Arduino платформасымен таныс болмасаңыз, Uno-дан бастауға кеңес береміз.

Сурет 1. Arduino Uno роботы.

Роботты жоғарғы сыныптарға оқытқанның маңыздылығы:

- Оқушы роботты ішкі құрылымына үңіле отырып түсінетін болады;
- Әр датчиктің құрылымы мен қайтаратын мәліметтерін түсіну;
- Бағдарламалау тілін тереңнен түсіну;
- Физикалық құбылыстарды түсіну;
- STEM технологияларды қолдану.

Еліміздегі мұғалімдер мен оқушылардың сұраныстарын қолдау мақсатында, аталған роботты оқытуға арналған қазақ тіліндегі әдістемелік құрал дайындалуда. Әдістемелік құрал роботтың мүмкіндіктерін қарапайымнан біртіндеп күрделендіре отырып үйретуге арналады.

Қазіргі кезде роботтармен жасалған жобалар бағалануда. Өртүрлі республикалық және халықаралық деңгейдегі конкурстар, олимпиадалар, Start-up жобалар сайысы өткізіліп жатыр. Роботты жақсы меңгерген оқушы жақсы жобалар дайындап, жетістіктерге жетуіне мүмкіндік алады.

Болашақта әр саланы автоматтандыруда роботтар қолданылатыны айдан анық. Мектеп қабырғасынан роботты түсініп, оған бағдарлама құрып, тексеріп, өзгерте алатын оқушы кейін де мамандарға жүгінбей өзі басқара алатын болады. Шетелден мамандар іздеп, артық шығын шығармайтын болады. Ең бастысы жастарымыз өзі робот құрастырып, еліміздің атын асқақтатынын болашақ ғалымдар болады деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Крейг Джон Дж. Введение в робототехнику. Механика и управление. – 2013. – 564 б.
- 2 Блум Д. Изучаем Arduino. Инструменты и методы технического волшебства. 2018. – 336 б.
- 3 Момот М. Мобильные роботы на базе Arduino. 2018. – 336 с.
- 4 Бройнль Т. Встраиваемые робототехнические системы. Проектирование и применение мобильных роботов со встроенными системами управления. 2012. – 520 с.
- 5 Корягин А.В. Образовательная робототехника Lego WeDo. Сборник методических рекомендаций и практикумов / А.В. Корягин. – М.: ДМК Пресс, 2016. – 254 с.

ГРНТИ 20.01.07

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АНАЛИЗА И ОТБОРА ДАННЫХ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ ЧЕРЕЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАЗЛИЧНЫХ МЕТОДИЧЕСКИХ ИНСТРУМЕНТОВ

**Әкім А., Еркебек Б., Канин Д., Колоханов Н.,
Паншаева Н., Сәрсенбек А.**

Учителя информатики, Назарбаев интеллектуальная школа физико-математического направления, г. Тараз

Актуальность темы заключается в том, что необходимость развития у учеников аналитического склада ума, а также умения управления данными является первостепенной задачей учебного курса информатики. Ведь информация, получаемая учащимися, использующими интерактивные инструменты на основе веб 2.0, повышает необходимые навыки анализа и информационной грамотности. Так цель данной статьи в изучении развития навыков анализа и отбора данных на уроках информатики через использование различных методических инструментов. Объектом статьи является интерактивные инструменты обучения на основе веб 2.0.

Ключевые слова: информатика, методика, инструменты, данные, анализ, интерактивность.

Анализ и оценка данных признаны важнейшими навыками, которыми должны овладеть все учащиеся. В рамках учебной деятельности учителям необходимо ориентироваться на:

- основные знания об анализе мышления;
- процесс аналитического мышления;
- управление и отбор данных.

Так учителя могут применять методы преподавания с акцентом на развитие анализа, чтобы улучшить способности своих учеников. Речь идет не только о содержании, но и о навыках анализа. Действительные модели обучения, помимо прочего, помогают учащимся приобретать навыки, идеи, информацию, оценки, способы мышления и самовыражения, а также учат тому, как их приобретать. Г.М. Мутанов отмечал, что интерактивные инструменты в качестве эффективного метода обучения для развития способностей аналитического мышления и отбора данных у школьников [1]. Оно опирается на идею о том, что интерактивные инструменты как среда цифрового

совместного обучения, по-видимому, обладают большим потенциалом в интеллектуальном развитии учеников, чем индивидуальное обучение. Модель обучения на основе интерактивных инструментов состоит из четырех этапов:

- анализ явления;
- принятие информации;
- отбор данных;
- анализ выводов.

Так использование интерактивных инструментов на уроках информатики требуют подготовки путем проведения исследований, и они служат эффективным испытанием, основанным на обработке, синтезе, обобщении, оценке, структурировании и концептуализации большого количества информации. Способности к анализу и отбору данных обычно ассоциируются со способностями к критическому мышлению, поскольку процесс концептуализации информации может следовать или предшествовать оценке ее качества и уместности. Интерактивные инструменты касаются вопросов доминирования методологии, ориентированной на преподавателя, в учебных программах школы.

Изучение теоретических источников показало, что навыки анализа, мышления развиваются у учащихся с помощью моделей обучения, основанных на конструктивистской теории [2]. Эти модели обучения следующие: модель проблемного обучения, модель контекстно-ориентированного обучения, модели обучения, включающие анализ информации, анализ данных. Несмотря на разную направленность, все вышеперечисленные модели направлены на создание учебной среды, позволяющей учащимся развивать способность рассуждать, навыки планирования, а также использования уже полученных знаний. Так, например, интерактивное веб-приложение quizbot может использоваться для разработки и проведения различных заданий на уроках информатики. Бот может использоваться для дополнительной когнитивной нагрузки через тренировку логики, аналитического и критического мышления. Ученикам может быть поручено сформулировать видение урока, оценить соклассников, разделить на категории общий объем данных, а методы преподавания основаны на нескольких приемах, которые бросают вызов и мотивируют учеников увлечься учебой и быть активными в виртуальной среде класса. Начиная каждое занятие с небольших сложных «разминочных» упражнений, преподаватель поощряет учеников к выбору и разработке собственных минипроектов связанных с информатикой. Данная работа демонстрирует преимущества использования интерактивных инструментов в преподавании, который мотивирует учеников в изучении и освоении современных компьютерных технологий. «Разминочные» упражнения, обсуждения в классе информатики, работы с компьютерами стимулируют учеников к анализу, дают им знания, инструкции и практический опыт. Школьники, которые принимают вызов инноваций в области компьютерных наук, демонстрируют свои успехи, представляя свои работы на местных конференциях и продвигая свои результаты среди сверстников в школе.

В новейшей литературе, касающейся обучения информатике в школах, освещается ряд способов сделать концепции информатики доступными, интересными, увлекательными и, что более важно, дающими глубокое концептуальное понимание. Обучение программированию может быть использовано в качестве средства формирования знаний и инструментов моделирования для вовлечения учащихся в творческую деятельность по развитию навыков анализа.

С применением интерактивных инструментов существует три уровня совместного творческого процесса обучения учеников, а именно:

- пассивное воздействие объяснений, видео или учебников по информатике под руководством преподавателя;
- пошаговая учебная деятельность по информатике;
- совместное создание знаний через информатику.

Таким образом курс информатики при использовании интерактивных инструментов имеют три взаимосвязанные основные цели:

- познакомить учащихся с фундаментальными концепциями в конкретных областях компьютерных наук и некоторыми из их соответствующих приложений;
- привлечь учащихся к активной роли в обучении, экспериментируя с различными методами и программными инструментами;
- научить учащихся делать выводы о проведенном уроке и работать с отбором данных.

Также новым интерактивным инструментом в преподавании и обучении является внедрение и интеграция инструментов «веб-конференций», позволяющих проводить занятия воссоздавая атмосферу научных собраний, появляется возможность приглашать внешкольных лекторов. Например, интерактивный инструмент «Visual» может быть выбран для изучения и проведения виртуальных тестов по учебной программе информатики в рамках курса по «Pascal». Более того, с помощью комбинирования с веб-конференцией разговоры и обсуждения могут быть сохранены, поскольку урок будет основан на веб-технологиях, и к нему могут иметь доступ пользователи везде и в любое время. Таким образом, обсуждения продолжают поддерживать учебную среду как сразу, так и в течение длительного периода времени. Среда также может уменьшить стеснительность, которую школьники испытывают при личных дискуссиях, а интерактивные веб-технологии дают учащимся больше времени, чтобы подумать и более четко выразиться. М.П. Лапчик считает, что обучение с онлайн-дискуссиями максимально повышают эффективность обучения и развивают вовлеченность учеников, а А.С. Думин утверждает, что активный обмен идеями между малыми группами способствует развитию навыков анализа в совместном обучении [3, 4 с.]. Важной составляющей компетентности учителя информатики является анализ сложных ситуаций в классе, включая понимание стимулов учеников к определенному поведению, и предложение соответствующих действий, вытекающих из анализа. Для решения многих задач, от самых простых до самых сложных, полезно

составить план их решения, используя некоторые приемы информатики, такие как:

- разбиение сложной проблемы на более мелкие части, которые легче понять или решить – декомпозиция;
- поиск сходства между проблемами и опытом других людей – распознавание образов;
- концентрация внимания только на важной информации и извлечение специфических различий, чтобы одно решение работало для нескольких проблем – абстрагирование;
- разработка пошагового решения проблемы – алгоритмы.

Учитывая это, становится ясно, что использование интерактивных инструментов, помогающих ученикам понять логику информатики и способность мыслить актуально для двадцать первого века, становится более легким способом внести свой вклад в решение проблем, возникающих в процессе обучения. Следовательно, трудности в освоении начального курса информатики являются серьезной проблемой. Необходимо быстро и эффективно проработать этих учеников, чтобы демотивация не настигла их [5]. Поскольку компьютерное образование, и особенно анализ данных, является новой областью, многие преподаватели могут не знать, как оказать поддержку учащимся в процессе изучения информатики. Так темы, рассматриваемые на уроке и закрепляемые еженедельными заданиями, включают анализ тенденций и закономерностей, логические рассуждения, словесные задачи и критическую оценку информации. Во время каждого занятия ученики получают примерно 15 минут инструктажа по теме, затем весь класс участвует в упражнениях по этой теме в компьютерных классах. Делается попытка добиться активного участия всех учеников. Затем класс разбивается на группы, которые работают над дополнительными упражнениями. Конечный результат, то есть оценка требует точный критерий оценки, поэтому преподаватель составляет:

- список контрольных вопросов, которые должны проверить аналитические навыки учащихся;
- список проблем и множество информации для проверки навыка отбора данных.

Таким образом, показатели аналитического мышления включают различение, организацию и катализацию обучения в каждом этапе. Кроме того, эмпирическое изучение информатики:

- повышает уверенность и мотивацию учащихся;
- развивает навыки решения проблем, психомоторику и умственные способности;
- поддерживает связь между естественными науками и информатикой.

Стоит отметить, что интерактивные инструменты на веб 2.0. создают среду, в которой ученики и педагоги могут размещать свои посты, статьи, задания и презентации без знания навыков программирования. Ведь инструменты веб 2.0. обеспечивают реальный опыт обучения для учащихся и поддерживают элементы коммуникации, сотрудничества, критического

мышления, творчества и создания контента, необходимого для обучения в XXI веке. С помощью этих инструментов учащиеся могут научиться приобретать навыки сотрудничества, общения и творчества, в то время как в школах им обычно приходится уделять внимание традиционным навыкам. Кроме того, приложения веб 2.0. помогают планировщикам курсов сосредоточиться на потребностях учащихся.

Литература

- 1 Мутанов Г.М. Снижение границы развития логико-алгоритмической культуры / Г.М. Мутанов, Н.Д. Щеткина // Вестник Высшей школы Казахстана. – 2013. – №3. – С. 36-38.
- 2 Зейнуллин Д.В. Методические инструменты. – СПб, 2019. – 89 с.
- 3 Лапчик М.П., Семакин И., Хеннер Е.К. Методика преподавания информатики: учебное пособие. – М.: Академия, 2005. – 487 с.
- 4 Думин А.С. Развитие навыков анализа. – М.: Победа, 2019. – 46 с.
- 5 Малев В.В., Малева А.А. Частная методика преподавания информатики. – Воронеж: ВГПУ, 2007. – 72 с.

ҒТАМР 20.01.45

WORLD ROBOT OLYMPIAD (WRO) ОЛИМПИАДАЛАРЫНДА ЕЛІМІЗДЕГІ ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ САРАЛАП ОҚЫТУ ӘДІСІ

Л.М. Кыдыралина

*PhD-доктор, қауымд.проф.м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы
университеті, Семей қ.*

Б.Н. Орынбаев

Магистр, мұғалім, Назарбаев Зияткерлік мектебі, Семей қ.

Ш. Болатбекқызы

Магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

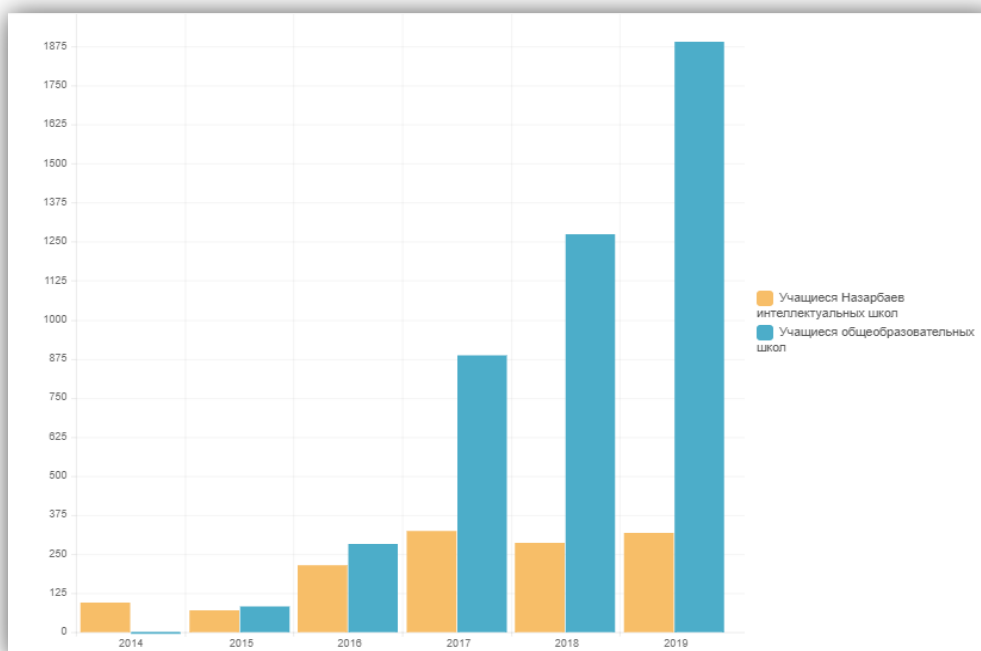
Мақалада елімізде өткізіліп жүрген World Robot Olympiad (WRO) олимпиадаларында қатысып жүрген жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының жағдайы айтылады. Сонымен қатар, неге осы оқушылардың жоғары жетістіктерге жете алмай жүргендігі және осының алдын алу үшін қандай жұмыстар атқаруға болатындығы қарастырылады. Еліміздегі орта білім беретін мектеп оқушыларын робототехника бағыты бойынша қалай, қандай әдіспен дайындау керектігі жайында жазылған.

Түйін сөздер: World Robot Olympiad (WRO), робототехника, саралап оқыту.

Қазіргі техниканың күн санап дамып келе жатқаны мәлім. Оның ішінде робототехниканың да даму қарқыны күннен күнге күшейіп келеді. Оны еліміздегі жоғарғы оқу орындарынан, орта мектептерден және роботты оқыту орталықтарынан байқауға болады. Робототехника еліміздегі орта білім беретін мектептердің барлығына енгізілді. Оның ішінде ауыл мектептері де қамтылып отыр. Бұл заман талабымен жүрудің көрсеткіші. Қанша айтқанмен оқушылардың жетістіктері көңіл көншітерлік емес болып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістемесі: Жылпы World Robot Olympiad (WRO) олимпиадасы елімізде 2014 жылдан бастап өткізіліп келеді. Дүнижүзілік олимпиаданың Қазақстандағы арнайы ұйымдастырушысы Назарбаев Зияткерлік мектептері болып отыр. Осы олимпиада тура ұйымдастырушылардың арнайы сайтынан оқуға болады (<http://robotics.nis.edu.kz/>).

Аталған олимпиадаға 2014 жылдан бастап қатысушылардың сандары диаграмма түрінде көрсетілген (сурет 1. WRO олимпиадасына қатысушылар саны).

Сурет 1. WRO олимпиадасына қатысушылар саны.

Аталған диаграммаға қарайтын болсақ, онда 2014 жылдан бері қатысушылардың санына қарайық. Жыл сайын жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының қатысу үлесі өсіп келе жатқаны байқалып тұр. Бұл бір жағынан жағымды ақпараттар болғанымен, екінші жағынан жетістіктер үлесіне келгенде Назарбаев Зияткерлік мектептердің үлесі анағұрлым жоғары екенін сайт архивтерінен көруге болады.

WRO олимпиадасының кезеңдеріне және өткізілу талаптарына тоқталайық. Олимпиада 3 кезеңнен тұрады:

- Облыстық кезең;
- Республикалық кезең;
- Халықаралық кезең.

Облыстық кезең. Бұл кезең еліміздің әр облысындағы Назарбаев Зияткерлік мектептерінде өткізіліп келеді. Осы жарысқа сайтта тіркелген командалардың барлығы қатыса алады. Жыл сайын ауыл мектептерінің де үлестері артып келе жатқаны байқалады.

Республикалық кезең. Ұйымдастырушылардың шешімімен таңдалған қаладағы Назарбаев Зияткерлік мектептерінде өткізілуде. Аталған кезеңге әр жарыс түрінен, әр облыста бірінші орын алған командалар ғана қатыса алады. Сонымен қатар, жарысқа республикадағы ұпайы жоғары болған командалардың ішінен таңдалып шақырылады. Осы кезеңге жолдама алған командалардың жарыс кезінде тұратын орны мен тамағын ұйымдастырушылар өз міндеттеріне алып келеді.

Халықаралық кезең. Жарысқа республикадан 1-ші орын алған команда жолдама алады және еліміздің намысын қорғап халықаралық жарысқа қатысады. Барлық жол шығындарын бұл кезеңде де өз міндеттеріне алып отыр.

Енді 8 жыл ішінде өткізіліп келе жатқан жарыс түрлеріне тоқталайық:

- Future Innovators (шығармашылық);
- Төменгі (Elementary) – 8-12 жастағы оқушылар;
- Орта (Junior) – 11-15 жастағы оқушылар;
- Жоғарғы (Senior) – 14-19 жастағы оқушылар;
- RoboMission (негізгі)
- Төменгі (Elementary) – 8-12 жастағы оқушылар;
- Орта (Junior) – 11-15 жастағы оқушылар;
- Жоғарғы (Senior) – 14-19 жастағы оқушылар.

Аталған жарыс түрлерінен қанша оқушы өз бақтарын сынауда. Бірақ сайтта келтірілген ақпараттарға сүйенсек, жалпы орта білім беретін мектептердің орын алудағы және халықаралық деңгейге шығып қатысу үлесі жоқтың қасы. Мәселенің төркіні білікті мамандардың аздығында деп айтсақ болады. Себебі, Назарбаев Зияткерлік мектептердің ұстаздары халықаралық білікті мамандардың курстарынан өтіп, жақсы жетістіктерге жетіп жүр. Жетістіктерге жетуде орта білім беретін мектеп оқушыларының кенже қалып жатқаны ойландырады. Осы бағытта зерттеу жұмысын жасай келе, роботтарды дұрыс және қалтықсыз басқарудың жолдары қазіргі кезде ашық көрсетіліп, интернет желісінде беріліп жүргенін көбісі біле бермейді. Осыған орай мектеп мұғалімдеріне және жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларын арналған WRO олимпиадасына дайындайтын әдістемелік құрал жасау көзделіп отыр.

Аталған әдістемелік құралды даярлауда: роботты дұрыс басқарудағы халықаралық тәжірибелерге сүйену, оқушылардың қабылдауына жеңіл және саралап үйрететіндей жол қарастыру көзделіп отыр.

Қазіргі кезде роботты бағдарламалауда роботты мүлтіксіз басқару үшін ПД, ПИД реттегіштері қолданылуда. Қолданылатын формулалар мен қолданылатын әдістер қазір ашық ақпарат көдерінде жариялануда.

WRO олимпиадасына дайындалуға керекті ақпараттарды жинақтап, оқушыларға түсінікті деңгейде болатындай әдістемелік құрал дайындау заман талабы болып отыр. Ел болашағы қазіргі мектеп қабырғасындағы жас өспірім десек, онда осы жастарымызды жаңа технологияларға оқытып, оларға жарқын болашақ сыйлау қазіргі ұстаздар қауымының міндеті болмақ.

Аталған әдістемелік құралда ақпаратты саралап оқыту әдістерін қолдану көзделіп отыр. Саралап оқытудың түрлері: тереңдетіп, деңгейлеп, жеделдетіп және т.б. Қолданылатын әдістердің ең қолайлысы деңгейлеп және тереңдетіп. Себебі, әр тақырыпты өткен сайын тапсырмалар жеңілден қиынға қарай деңгейлеп және тереңдей түседі.

Қорытынды. WRO олимпиадасына жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының үлесі артқанымен жетістіктер үлесі кем болып отыр. Осы кемшілікті азайту мақсатында «WRO олимпиадасына дайындық» атты әдістемелік құралы дайындалып жатыр. Жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларын, соның ішінде ауыл балаларын қолдау мақсатында әзірленіп жатыр. Аталған әдістемелік құралдың материалдары саралап оқыту дәрістерін қамтитын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 WRO олимпиадасының Қазақстандағы арнайы ұйымдастырушылары Назарбаев Зияткерлік мектептері: URL: <http://robotics.nis.edu.kz>;
- 2 Вегнер К.А. Внедрение основ робототехники в современной школе // Вестник НовГУ. 2013. №74 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vnedrenie-osnov-robototekhniki-v-sovremennoyshkole>;
- 3 Ziegler J.G., Nichols N.B. Optimum settings for automatic controllers// Trans. ASME. 1942. Vol. 64. – P. 759-768.
- 4 Moradi M.H. New techniques for PID controller design // Proceedings of 2003 IEEE Conference on Control Applications (CCA 2003), 23_25 June 2003. Vol. 2. – P. 903-908.
- 5 Корсункий В.А. Выбор критериев и классификация мобильных робототехнических систем на колесном и гусеничном ходу. Учебное пособие / В.А. Корсункий, К. Ю. Машков, В.Н. Наумов. – М.: МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2014. – 862 с.
- 6 Корягин А.В. Образовательная робототехника Lego WeDo. Сборник методических рекомендаций и практикумов / А.В. Корягин. – М.: ДМК Пресс, 2016. – 254 с.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ
ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ
FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

SRSTI 14.07.01

AN IDEAL MODEL OF A FUTURE TEACHER WITH DEVELOPED COMMUNICATIVE SKILLS

A.K. Meirbekov, Zh.B. Burayeva

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan

In this article, the important integration processes for the world education system, due to the justification of the relevance of the modernization of higher education, considering the needs of industry in the digital economy of today's society from the higher school, a qualitative new level of training of bachelors is considered.

Key words: education, stakeholders, future teachers, future specialists.

Humanity is currently on the brink of a new industrial revolution, which means the unprecedented rapid development and spread of key technological innovations. Important integration processes for the world education system justify the relevance of modernization of higher education. Today's society demands from the higher school a qualitative new level of training of bachelors, taking into account the needs of industry in the context of the digital economy.

In the system of professional training of future specialists, a lot of attention is paid to the convergence of professional education with real production, which aims to orient the educational process in higher educational institutions in a practical sense. For this, it is necessary to ensure close relations with organizations, to learn to predict the situation 10-15 years in advance. According to experts of many countries, the need to modernize higher education arose from a number of similar reasons for different countries.

Firstly, by accelerating the scientific and technological progress, accelerating the rate of knowledge accumulation, the dependence of the rate of development of society on the level and scope of education becomes stronger. In such a situation, higher education will be mass, and conditions of education should ensure its high quality.

Secondly, the economic and social role of higher education organizations and their graduates increases in the complex and contradictory process of the society's step-by-step transition from the industrial phase of economic development to the knowledge economy and the formation of information civilization. Universities enter the economy, and scientific and technological progress and economic development are often determined by the saturation of the economy with specialists.

Thirdly, with the formation of the world information civilization, the process of globalization is underway, the convergence of the quality level of the educational systems of different countries, the preparation of young people, in particular, the international mobility of graduates and students, their employment and compliance with some universal criteria and standards necessary for the recognition of educational documents internationalization of education is being carried out.

Fourthly, if the financial resources are limited and the material and technical educational base is quickly outdated, the survival of the countries among the technologically, economically and culturally developed countries of the world is acute.

The considered world trends of education development are general in nature. In addition, there are specific trends for the development of each type and level of education, depending on their goals, characteristics, nature of implementation and new social requirements for the level of training of the relevant graduates.

One of the indicators of the effectiveness of higher education is its internationalization and visibility of higher education organizations in world rankings. During the implementation of the program for 2016-2019, the share of foreign students in the higher education system increased to 4%. Kazakhstan's higher education organizations were recognized for the first time by the Times Higher Education rating publication. The number of Kazakh universities listed in the QS WUR rating has reached 10.

However, Kazakhstan ranks 95th out of 141 countries according to the WEF-2019 «Skills of Graduates» indicator in higher education. A social survey showed that 70% of employers were not satisfied with their skills. At the same time, monitoring of employment of graduates of colleges and higher education organizations is based on statistical data and does not involve feedback from graduates. The quality of higher education affects the departure of young students to foreign higher education institutions. The number of students going abroad in Kazakhstan has doubled in the last 7 years. More than 100,000 Kazakhstanis are receiving higher education in 130 countries of the world.

In order to solve these problems, it is necessary to involve employers in the process of developing unified methods of vocational guidance services, training specialists and internationalization of vocational education.

In this regard, it is important to involve interested parties in education. The first mention of the concept of «interest of the parties» was made in 1963 by R., who used the old Scottish term «stakeholder» in the sense of «a legitimate claimant to anything of value». Stewart, N. Adlen, and M. It was in Doshier's reports.

Later, E. Freeman [1] presented the theory of stakeholders in the monograph «Strategic Management: Stakeholder Approach» (1984). Interest (interest) of representatives of the external and internal environment plays an important role in English-language data. Stakeholders are those who have an interest in the success of a project, system, or organization, such as an employee in a company or a parent of a child at school. included. Abroad, in general, standards of interaction with interested parties have been developed. The most popular standard for interaction with

stakeholders developed by the Account Ability Institute (AA1000SES standard). Accordingly, interaction with stakeholders should be based on three principles:

- 1) importance – the organization must know what its stakeholders are, as well as how important its interests and interests of stakeholders are for it;
- 2) completeness – the organization is required to understand the attitudes, needs, threats and expected results of the activity, as well as their opinions on issues important to them;
- 3) response – the organization must consistently respond to the significant problems faced by the interested parties and the organization.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08052329).

References

- 1 Булатов А.Р. Эдвард Фриман. Люди. – Режим доступа: http://www.peoples.ru/science/philosophy/r__edward_freeman/ (дата обращения: 31.10.2019).
- 2 Robbins S., Judge, T. (2007), Organizational Behavior, Pearson Education LTD.
- 3 Hinton B.L. (1968), «A model for the study of creative problem solving», Journal of Creative Behaviour, Vol. 2. – p. 133-142.
- 4 Florida R. Who's Your City?: How the Creative Economy Is Making Where to Live the Most Important Decision of Your Life – Basic Books, 2008.

ҒТАМР 16.21.21

АҒЫЛШЫН ТІЛДІК МӘДЕНИЕТІНДЕ «БАЛА» ҰҒЫМЫН БІЛДІРУДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

А.Б. Балтабай

Магистрант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

С.Т. Нышанова

*Ғылыми жетекші, п.ғ.к., қауымд.профессор, Қожас Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.*

Бүгінгі таңда Шет тілін оқытудың басты мақсаттарының бірі-мәдениетаралық қарым-қатынасқа қабілетті, Шет тілін сол тілде сөйлеуші ұлттық тілдік және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктеріне сай, дұрыс қолдана алатын, білімді де мәдениетті мамандар даярлау болып табылады. Бұл мақсатқа жетуде «тіл – ұлт – мәдениет» үштігін өзара тығыз байланыста қарастырудың, студенттің бойында әлеуметтік-мәдени біліктілікті қалыптастырудың маңызы зор. Өйткені, Шет тілін оқытудың бұл аспектісі тілді этностың мәдениетімен тығыз байланысты қарастыруды, соның негізінде студенттердің бойында тілін үйреніп отырған халықтың салт-дәстүрі, наным сенімдері, тарихы т.б. жайындағы білімді қалыптастыруды талап етеді. Ал мұндай шынайы өмірге негізделген білім студентті көп мәдениетті орта жағдайында, әрекет ете алуға, жағдайға сай шешім қабылдауға, Шет тілін тек тілдік нормаларға ғана емес, сонымен қатар сол тілде сөйлеуші ұлт дәрежесінде қолдануға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Түйін сөздер: тілдік мәдениет, лингвистикалық құралдары, әлеуметтік-мәдени, бала ұғымы, концептуалды белгілер.

Гуманитарлық ғылымдар дамуының қазіргі кезеңінде тіл, сана, ойлау және ұлттық мәдениеттің өзара іс-қимылы туралы мәселелер бірінші орынға шығады. Осыған байланысты тіл зерттеудегі өзекті бағыттардың бірі лингвомәдениеттану болды, оның аясында тіл мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі ретінде, ал тілдік бірліктер тілдік сананың ұлттық-мәдени ерекшелігін білдірушілер ретінде зерттеледі.

Осы мақаланың өзектілігі тиісті концептосфераның өзегін құрайтын ағылшын лингвомәдениетінің негізгі тұжырымдамаларын зерттеумен байланысты мәселелерді одан әрі дамыту қажеттілігімен байланысты. «Бала» ұғымы әлемнің ағылшын тіліндегі бейнесінің маңызды бөлігі болып табылады және ағылшын лингвомәдениетінің құндылықтар жүйесінде жоғары

маңыздылығымен сипатталады, нәтижесінде ол тілдік семантикада және оның тасымалдаушыларының коммуникативті қызметінде көптеген бейнелерге ие. Сонымен қатар, қазіргі қоғамда бала мен бала лингвистикалық мәдениетте көрінетін маңызды психо-әлеуметтік мәдени құбылыстар болып саналады. Мұның бәрі оларды белсенді зерттеуге итермелейді.

Мәдени маңызды ұғымдар, соның ішінде зерттеу үшін таңдалған «бала» ұғымы адамның психикалық әлеміндегі мәдениеттің ұйытқысы болып табылады. Олар басқа ақыл-ой бірліктерінен осындай тұжырымдаманың ортасын құрайтын құндылық элементінің екпінімен ерекшеленеді. Мәдениет құндылық белгісіне негізделгендіктен, мәдени тұжырымдама құндылық компоненті жоқ тұжырымдамалардан айырмашылығы оны толық зерттеуге қызмет ете алады.

«Бала» ұғымы ұлттық-мәдени сипаттағы үлкен көлемді ақпаратты қамтиды және осылайша, ағылшын тілінің ана тілі әлемінің тілдік бейнесінің үзіндісін бейнелейді. Ол өзі қалыптасқан мәдени жүйенің ізін қалдырады. Осыған байланысты, осы тұжырымдаманы зерттеу тілде көрінетін мәдени ақпараттың бір түрін игеруге мүмкіндік береді. Бұл, атап айтқанда, үлкен практикалық маңызы бар, мысалы, әлемнің ұлттық картиналарының ұқсастығынан, рөлдік үміттер мен рецепттердің сәйкес келмеуінен туындаған мәдениетаралық қарым-қатынастағы мәдени жоспардың белгілі бір қиындықтарын жоюға ықпал етеді.

«Бала» ұғымының мазмұны концептуалды белгілердің күрделі жүйесі болып табылатын лингвистикалық құралдары болып табылады.

«Бала» ұғымы жалпыға ортақ, философиялық, антропологиялық және әлеуметтік-мәдени аспектілердегі бала мен бала феноменімен танымдық деңгейде байланысты, ақыл-ой кеңістігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен бірге, ағылшын ұлттық тілдік тұлғасының зерттелетін тұжырымдамасын түсіну кезінде осы лингвистикалық мәдениетке тән белгілі бір ерекшелік байқалады, ол қазіргі ағылшын тілінде зерттелетін мағынаны объективтендірудің көп деңгейлі құралдарының кешенінде көрініс табады.

«Бала» ұғымының тұжырымдамалық жағы міндетті түрде «тұлға», «ересек емес» семантикалық белгілері бар балалардың есімдеріне қарсылық білдіреді. «Ересек емес» балалардың барлық атауларын анықтайды және басқа жас топтарының номинацияларына қатысты сараланады.

«Бала» лингвистикалық тұжырымдамасы өріс құрылымына ие. «Тұлға», «ересек емес» белгілері зерттелетін тұжырымдаманың өзегін құрайды және оның маңызды қасиеттерін ашады.

Лингвистикалық құралдардың талдауы «бала» ұғымының өзегі «тұлға», «ересек емес» міндетті семантикалық белгілері бар балалардың есімдерін құрайтындығын көрсетті. «Ересек емес» балалардың барлық атауларын анықтайды және басқа жас топтарының номинацияларына қатысты сараланады. «Бала» ұғымын өмірдің бастапқы кезеңімен, кінәсіздікпен, әлсіздікпен, жетілмегендікпен байланыстырыпта түсіндіруге болады.

Біз «бала» тұжырымдамасының лингвистикалық құралдарын қарастырдық және баланың бейнесі жалпы ағылшын мәдениетін түсінудің негізгі бейнесі екенін білдік. Оған сыртқы келбеті, физиологиялық сипаттамалары, осы жасқа тән зияткерлік және мінез-құлық ерекшеліктері кіреді. Баланы сипаттайтын «кішкентай», «әдепсіз», «тәкаппар», «ойнақы», «сүйікті» сияқты белгілер прототиптік зооморфты және тақырыптық метафоралар арқылы вербализацияланған. Балалық шақтың «өмірдің ең жақсы уақыты» сияқты белгісі метонимияның көмегімен жүзеге асырылады.

Ғылымның қазіргі даму кезеңі лингвистерден философия, психология, антропология, мәдениеттану, леуметтану, этнография және адам туралы білімнің басқа салалары сияқты пәндерге сәйкес жинақталған бай материалға сүйене отырып, тілдің жалпы теориясын құру үшін лингвистикалық зерттеулердің, құралдардың көкжиегін кеңейтуді талап етеді.

Адамның тұжырымдамалармен – танымдық іс-әрекеттің ғаламдық бірліктерімен ойлайтыны дәлелденді, ал сананың тұжырымдамалық мазмұнын тек тіл арқылы білуге болады. Ағылшын тіліндегі «бала» тұжырымдамасына қарсылық білдіретін тілдік құралдардың жиынтығын талдай отырып, біз оның мазмұны, құрылымы және ағылшын лингвомәдениеті үшін маңыздылығы туралы түсінік алдық.

Ағылшын тілдік мәдениетінде «бала» ұғымы ағылшын лингвомәдениетіне тән концептуалды, бейнелі және құндылық белгілерінен тұратын күрделі танымдық білім екенін көрсетті.

Ағылшын тіліндегі санадағы «бала» ұғымының негізгі мазмұны келесі белгілермен сипатталады: «бала» ұғымының тұжырымдамалық жағы – бұл адамның физикалық ерекшеліктерін, оның әлеуметтік жетілу дәрежесін, әлеуметтік сипаттамаларын, мінез-құлық мен сипаттамаларын, адамның оған деген көзқарасын білдіретін белгілердің жиынтығы.

«Бала» тұжырымдамасының бейнелі жағы балалық шақты сипаттайтын танымдық белгілер негізінде фразеологиялық бірліктердің, күрделі сөздердің, екінші номинациялардың құрамында қайта қарастырылатын балаларды белгілеу құралдары болып табылады. Баланың бейнесі – бұл мәдениетті жалпы түсінудің негізгі бейнесі. Оған сыртқы келбеті, физиологиялық сипаттамалары, осы жасқа тән зияткерлік және мінез-құлық ерекшеліктері кіреді.

Бұл тұжырымдамалардың құндылық жағы адам өмірінің кезеңі ретінде ағылшын тілдік мәдениетінде бала ұғымын балалар мен балалыққа деген амбивалентті бағалау көзқарасымен сипатталады.

Жалпы ағылшын тілді қоғамның өкілдері балалық шақты негізінен ойындармен, саяхаттармен, белсенді демалыстармен, достармен, еркіндікпен және отбасымен байланыстыратынын байқауға болады.

Балалық шақ – бұл әлеуметтік әлемнің ерекше құбылысы, оның өзіндік сипаттамалары бар, әлеуметтік құндылығы бар, бірқатар әлеуметтік нормалармен реттеледі. Адамдардың идеяларында балалық шақ әлеуметтік жетілмегендікпен сипатталады. Бала – ересек адамға тәуелді тіршілік иесі. Бұл тәуелділік физиологиялық және психологиялық деңгейде көрінеді. Тілде бұл

тәуелділік «бала» тұжырымдамасында «күтімді қажет ететін», «анаға мұқтаж», «тәуелсіз» сияқты сипаттайтын лингвистикалық құралдарының компоненттерінен көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Романова Р.З. Язык и культура: лингводидактический аспект. – Алматы, 1998. – с. 138.
- 2 Әкімішова Ж.Ә. Тіл – мәдениет феномені мәселесі. – 27 б.
- 3 Ибраймова Г.К. Шет тілін оқытуда әлеуметтік мәдени біліктіліктің мазмұны. Магистрлік Диссертация. – Алматы, 2006. – 105 б.
- 4 Ариян М.А. Лингвострановедение в преподавании иностранного языка в старших классах средней школы // Иностранные языки в школе 1999, №2.
- 5 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
- 6 Бабарыкина Т.С. Вербализация концепта «Child» на материале произведений Дж. К. Роулинг. Дисс.... канд филол. наук. – Северодвинск, 2010. – 193 с.
- 7 www.dissercat.com сайты.

ҒТАМР 14.33.01

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА «4К» МОДЕЛІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

А.К. Маукаева

*Ағылшын тілі мұғалімі, Ж. Мусин атындағы жоғары қазақ педагогикалық колледжі,
Кокшетау қ.*

XXI ғасыр дағдылары тұжырымдамасы XXI ғасыр студенттеріне болашақ кәсіби өміріне және еңбек нарығының талаптарына дайын болу үшін қажет әлеуметтік-эмоционалды және негізгі құзіреттіліктерді қамту үшін «4 К» моделі жайлы жалпы түсінік қалыптастыру және оның тиімділігін көрсетуге бағытталған. Ағылшын тілі сабағын ұйымдастыруда 4 К моделін қолдана отырып, оқушылардың білім деңгейін көтеруде зор үлесін тигізетінін дәлелдеу.

Қазіргі таңдағы жаңа технологиялар, жаһандану, демографиялық жағдайлар қоғамға жаңа өзгерістер әкелді. Алдыңғы ұрпақтарға жеткілікті болған білім – қазіргі уақытта табысты болу үшін жеткіліксіз. Сыни ойлауды, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауды, әр түрлі мәселелерді шеше білуді, әлеуметтік дағдыларды жұмыс берушілер мен білім беру саласының зерттеушілері XXI ғасыр үшін ең маңызды қабілеттер деп таныды. Қазіргі білім беру жүйесі адамдардың мақсаттарын өзгертті және білім беру бағдарламаларына дағдылардың барынша кең тізбесін енгізді. Мектеп балалардың танымдық және әлеуметтік-эмоционалды дамуының бірін-бірінен бөлінбейтінін ескере келе, олар үшін жауапкершілікті өз мойнына алады. UNESCO қабылдаған негізгі халықаралық құжат «тұрақты даму мақсаттарын», сонымен қатар, танымдық, әлеуметтік-эмоционалды және мінез-құлық нәтижелерін анықтады. Бұл ақпараттар Қазақстандағы білім беру жүйесінде өте маңызды болып табылады.

Барлық елдердің арасында адамдардың бойында бәсекеге қабілеттілігін ұзақ уақытқа әрі тиімді қалыптастыратын стратегия – білім беру болып есептеледі. Ол XXI ғасырда негізгі дағдыларды дамыту үшін жағдай жасауға бағытталған. Белгілі бір бағыттағы осы дағдылардың әр түрлі конфигурациясына, ғылым, технология және тағы басқа салаларда орын алған өзгерістерге қарамастан, адамзат табысты болу үшін негізгі құзіреттер жиынтығы тұрақты болып қалыптасқан. Осыған орай, кез келген білім дағдысына аса көңіл бөлу – қазіргі күнгі міндеттер қатарын толықтыратыны анық [1].

Бұл дағдыларды оқу бағдарламасына біріктіру оқытылатын материалдарды, қолданылатын оқыту әдістерін және қолданылатын бағалау

стратегияларын өзгертуді талап етеді. Осы сұрақ ХХІ ғасырдағы білім беру аясында атап өтілді:» ХХІ ғасырдың стандарттары, бағалар, оқу жоспары, оқыту, кәсіби даму және оқу шарттары бүгінгі студенттер үшін ХХІ ғасырдың нәтижелерін қамтамасыз ету үшін келісілуі керек».

Бұл студенттерді бәсекеге қабілетті әлемдік нарықта өз мүмкіндіктерін қамтамасыз ету үшін тәуелсіздік пен шығармашылыққа ынталандыруға әкеледі. ХХІ ғасыр дағдылары тұжырымдамасы ХХІ ғасыр студенттеріне болашақ кәсіби өміріне және еңбек нарығының талаптарына дайын болу үшін қажет әлеуметтік-эмоционалды және негізгі құзіреттіліктерді қамту үшін кеңінен қолданылады [2].

ХХІ ғасырдағы оқу дағдылары көбінесе «4 К» моделі деп аталады: сыни ойлау, шығармашылық ойлау, қарым-қатынас және ынтымақтастық. Бұл дағдылар студенттерге оқуға көмектеседі, сондықтан олар мектепте және одан тыс жерлерде жетістікке жету үшін өте маңызды.

Сыни тұрғыдан ойлау – бұл бір нәрсені жақсы түсіну үшін мақсатты мұқият талдау. Адамдар «мидың сол жақ жарты шарының» белсенділігі туралы сөйлескенде, олар әдетте сыни ойлауды меңзейді. Міне, сыни ойлаудың негізгі қабілеттері:

- талдау дегеніміз – бір нәрсені бөліктерге бөлу, әр бөлікті зерттеу және бөліктердің бірін-бірімен қалай үйлесетінін бақылау.

- дәлелдеу дегеніміз – тұжырымға жету үшін бірін-бірімен қисынды байланысқан және дәлелдермен расталған бірқатар мәлімдемелерді қолдану.

- жіктеу дегеніміз – әр категорияның басқалардан қалай ерекшеленетінін көрсететін бір нәрсенің түрлерін немесе топтарын анықтау.

- салыстыру және қарама-қайшылық – бұл екі немесе одан да көп заттардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарының көрсеткіші.

- анықтама дегеніміз – терминнің мағынасын белгілеу, коннотация, мысал, этимология, синонимдер және антонимдер арқылы түсіндіру.

- сипаттама – бұл өлшем, пішін, салмақ, түс, пайдалану, шығу тегі, мәні, жағдайы, орналасқан жері және т.б. сияқты бір нәрсенің сипаттамаларын түсіндіру.

- бағалау дегеніміз – оны қабылданған құндылық стандартымен салыстыру арқылы бір нәрсенің құндылығы туралы шешім қабылдау.

- түсіндіру – бұл басқалардың түсінуі үшін бір нәрсе немесе ол қалай жұмыс істейтіні туралы әңгіме.

- мәселені шешу – бұл мәселенің себептері мен салдарын талдау және себептері мен салдарын тоқтатудың жолын табу.

- себеп-салдар байланысын бақылау – бұл бір нәрсенің не үшін пайда болатынын және одан не шығатынын анықтау болып табылады [3].

Шығармашылық – бұл көбінесе шығармашылық ойлау, қиял және білім берудегі инновациялармен байланысты танымдық ұғым.

Шығармашылық – қабілет сияқты қосымша дағдыларды қамтиды:

- құнды, инновациялық идеяларды жасау;

- жаңа идеялардың мүмкіндіктерін нақты бағалай отырып, жұмыстағы өзіндік ерекшелікті көрсету;

- нақты және пайдалы үлес қосу үшін шығармашылық идеялар негізінде әрекет ету;

- материалдарды бейімдеу және оларды желілерде қайта бөлісу.

Қарым-қатынас жағдайды талдау, хабарламаның тақырыбы, мақсаты, жіберушісі, алушысы, тасымалдаушысы және контексті туралы ойлауды білдіреді. Бұл төмендегі қабілеттерді қамтиды:

- идеяларды әр түрлі контексте ауызша, жазбаша және ауызша емес түрде тиімді тұжырымдалау;

- мағынаны, көзқарасты және ниетті түсіну үшін мұқият тыңдау;

- көптілді және көп мәдениетті ортада тиімді қарым-қатынас жасау.

Ынтымақтастық. Бұл шеберлік сияқты көмекші дағдыларды қамтиды:

- әр түрлі командалармен тиімді және құрметпен жұмыс жасау;

- ортақ мақсаттарға жету үшін икемділік пен пайдалы болуға дайын болу;

- қажет болса, келісімге келу;

- бірлескен жұмыс үшін жалпы жауапкершілікті қабылдау және басқалардың қосқан үлесін бағалау [4].

Ағылшын тілін оқыту барысында біз функционалды сауаттылық пен грамматиканы үйретіп қана қоймай, студенттерді белгілі бір мәселені шешуге және оны ұсынуға тырысатын топтарға біріктіреміз. Бұл жағдайда студенттер интернеттен фактілер мен сенімді ақпарат алу үшін оқу дағдыларын, сонымен қатар өз тобында сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытады. Олар өз идеяларымен, дәлелдемелерімен және дерек көздерімен жұмыс істеуді үйренеді, сонымен қатар талқылау нәтижелерін ұсыну кезінде шығармашылықпен айналысады. Бұндай жұмыстарды ұйымдастыру оқушылардың «4 К» моделі бойынша жұмыс жасауын қалыптастырады.

Жазуды үйрену арқылы біз болашақ қызметкерлер үшін пайдалы болатын нақты әрекеттерді орындай аламыз, мысалы, веб-сайт мазмұнын жазу, блог жүргізу, өнімдерді, фильмдерді, кітаптарды қарау және т.б. Сонымен қатар, ауызекі сөйлеуге және тыңдауға үйрету арқылы біз жаңалықтар дикторы, тележүргізуші, маркетинг және т.б. бола отырып, ағылшын тілінде шағын пікірталастар өткіземіз. Бұл іс-шаралар сабаққа нақты өмірлік дағдыларды байланыстыруға және енгізуге, сондай-ақ студенттерге жеке тұлғаға бағытталған тәсілге үйренуге бағытталған.

Осындай жұмыстарды жасау мақсатында «Пресса»деп аталатын сыни ойлау әдісімен бөліскім келеді.

Студенттер Facebook, Instagram және басқа да әлеуметтік желілерде ыстық жаңалықтарды оқуға бейім. Студенттерге осы жаңалықтар жайлы жеке пікірін жазып, өз пікірлерімен бөлісу тапсырмасы беріледі. Бұндай жұмыстарды жасауға жаттыққан соң, Newsela, BBC News, Newsademic, National Geographics және т.б. сияқты оқу мақсаттарына арналған сенімді және ғылыми

жаңалықтар порталынан мақала іздеу жұмыстарын жасауға дағдылана бастайды.

Бұндай әдістер студенттерді сыни тұрғыдан ойлауға және тиісті әрі сенімді әдебиет көздерін табуға дағдыландырады.

Постерлер мен пиктограммалар жасау арқылы шығармашылықты, ынтымақтастықты және қарым-қатынас дағдыларын дамыта аламыз. Ағылшын тілін оқытуда шығармашылық, ынтымақтастық және қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру үшін постерлер мен пиктограммалармен жұмыс жасауды ұсынамын. Постер жасау да, Пиктохарт та – бұл біздің шығармаларымызды көрсететін мәтін мен суреттердің тіркесімі. Ол көзбен қызықты болуы керек және біздің презентациямыздың маңызды сәтін қамтиды. Постер қолмен жасалады, ал пиктограмма веб-сайттағы қолданбалы құралдардың көмегімен жасалады. Постерлер мен пиктограммалар жасауды қолданатын тәжірибелердің бірі-ғылыми журналдың тұсаукесері. Студенттер ұсынылатын жұмыстың маңыздысын оқып, ойластырып, қорытындылауы керек. Осыдан кейін студенттер қайта өңделетін қораптарды қолдана отырып, постер жұмысын жасайды және олардың презентацияларының мазмұнын білдіретін бірнеше суреттер мен схемалар орналастырады.

4-ші өнеркәсіптік революция шығармашылық, сыни тұрғыдан ойлайтын, ынтымақтастыққа бейім және көпшіл түлектерді қажет етеді. Қазіргі уақытта оқытушылар «4К» дағдылары мен технологияларын оқу процесіне біріктіру арқылы келесі жас ұрпақты болашақ жұмыс күшіне дайындауға жауап береді. Оқытушылар студенттерді нақты әлемдегі проблемалармен және оларды шешу іс-әрекеттерімен таныстыра отырып, сыни және шығармашылық ойлауға үйретуі керек. Сонымен қатар, олар әр түрлі іс-шаралар мен оқу құралдары арқылы идеяларды зерттеу арқылы оқушылардың шығармашылық әлеуеті мен ынтымақтастығын дамытып, ынталандыруы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 <https://bilimger.kz/112728>.
- 2 https://www.researchgate.net/publication/336667149_4Cs_in_the_EFL_Classroom.
- 3 <https://newsroom.unl.edu>.
- 4 <https://www.onestopenglish.com/methodology-the-world-of-elt/first-steps-into-the-four-cs/555120.article>.

ҒТАМР 34.01.45

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛЫҚ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ТИІМДІЛІГІ

Т.Т. Жунусбекова

Магистрант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Г.К. Турлыбекова

*Профессор, б.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ.*

Мақалада биология сабақтарында білім беру процесінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін заманауи мектептегі білім берудің инновациялық технологиясы ретінде шағын жобаларды ұйымдастырудың әдістемелік негізі қарастырылады. Ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде биология сабақтарында студенттердің әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастырудың ажырамас құралы ретінде жоба әдісін қолдану негізделеді. Биология сабақтарында шағын жобалар технологиясын әзірлеудің әдіснамалық негізі пайдалы білім мен дағдыларды, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру құзыреттіліктерін, баланың жеке басының жан-жақты дамуын меңгеруде мұғалім мен білім алушылардың іс-әрекетінің кезеңділігі мен үйлесімділігін көрсететін жүйелі-әрекеттік тәсіл болып табылады. Жұмыста биология сабақтарында сабақты жүзеге асырудың барлық кезеңдерінде әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастыруға ықпал ететін шағын жобаның технологиялық моделі ұсынылған. Технологиялық модель шеңберінде білім беру процесіне қатысушылардың мақсаты мен қызметі сараланған. Технологиялық модельді іске асырудың маңызды элементі білім алушылардың шағын жобаны ұйымдастыру мен іске асыруда дербестігін қалыптастыру болып табылады.

Түйін сөздер: білім берудегі инновациялық технологиялар, жобалау қызметі, биология сабақтарындағы шағын жобалар, оқушыларды оқыту сапасы.

Бүгінгі таңда жалпы білім беретін орта мектеп оқушыларының оқу бағдарламасын меңгеру нәтижелеріне жоғары талаптар қойылады. Оқу барысында оқушылар зерттеу және жобалық жұмыстың негіздерін игеруі керек, сонымен қатар материалды жалпылауды, негізгі және екінші ретті оқшаулауды, сұрақтар қоюды және мұғалімнің сұрақтарына жауап бере білуді үйренуі керек.

Оқыту нәтижелеріне мұғалімдер ғана емес, ата-аналар мен балалар да қызығушылық танытады. Көбінесе мұғалімдер мен ата-аналар баланың оқуға құлықсыздығына тап болады. Онымен қалай күресуге болады? Мұғалімнің

міндеті-өз пәніне қызығушылық таныту, өз пәнінің сұлулығын және оның маңыздылығын көрсету, оқушылардың білімге деген қажеттілігін, оқуға деген ұмтылысын қалыптастыру.

Менің педагогикалық тәжірибемде биология сабақтарында және сабақтан тыс уақытта зерттеу жұмыстарына маңызды орын бердім. Қойылған міндеттерді шешу үшін мен ең қол жетімді материалды таңдадым, онда студенттер алдына қойылған сұрақтарға жауап табу керек болды. Бұл ойлаудың зерттеу түрін дамытуға, негізгі материалды екінші материалдан бөлуге, жұмысты қорытындылауға және кейбір тапсырмаларда оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Оқушыларды жобалау және зерттеу жұмыстарын оқыту кезінде жұмыстың негізгі бағыттарын бөліп көрсетуге болады:

- оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру және дамыту;
- қойылған міндеттерді шешуде іскерліктер мен дағдыларды дамыту;
- оқу процесін ынталандыру;
- коммуникативтік біліктер мен дағдыларды дамыту және т.б.

Оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін көптеген оқытушы ғалымдар сабақтарда және сабақтан тыс уақытта зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруды маңызды деп санайды. Зерттеу дағдыларын дамыту студенттерге бағдарламалық материалды жақсы игеруге, команда мен жеке топтар ішінде логикалық және коммуникативті қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Сухомлинский сонымен бірге: «бұл қорқынышты қауіп – партадағы бөлінбеу, бөлінбейтін айлар, жылдар. Бұл моральдық тұрғыдан бұзады, адамды бұзады және...адам жұмысшы болуы керек ең маңызды салада – ой саласында жіберіп алған нәрсені ештеңе өтей алмайды».

Биология сабақтарында жоба әдісін немесе зерттеу жобаларын қолдану саласында үлкен мүмкіндіктер бар. Осындай жобалармен жұмыс істеу кезінде оқушылар зерттеу қызметінде, жеке, топтық және ұжымдық жұмыста дағдыларын дамытады. Жоба әдісін қолдана отырып, мұғалім оқушыларға жіберіп алған материалды бекітуге, өткенді бекітуге және қолда бар ақпарат бойынша қорытынды жасауға мүмкіндік береді, сонымен қатар қорытынды жасауға және сауатты сұрақтар қоюға үйретеді. Биология сабақтарында зерттеу іс-әрекетінің элементтерін орта буынның басында табуға болады, «жасушаларды» зерттеген кезде монокулярдағы балалар жасуша құрылымын қарастырады және суреттейді. Сонымен қатар, 6, 7-сыныптарда өсімдіктер мен жануарлар жасушаларын салыстыру кезінде балалар бұл тақырыпқа тағы да тап болады, бұрыннан бар білімді белсендіреді, жаңаларын алады. Салыстыру кезінде олар қорытынды жасайды, жалпы белгілер мен айырмашылықтарды анықтайды.

Зерттеу дағдыларын қалыптастыру тек оқу уақытында ғана емес, сонымен қатар сабақтан тыс уақытта да жүреді. Сабақтан тыс уақытта биологиялық және экологиялық сипаттағы конкурстар өткізуге, таңдалған тақырып бойынша рефераттар мен баяндамалар дайындауға, зерттелетін тақырып бойынша

презентациялар дайындауға, стендтерді безендіруге және т.б. болады. Биология сабақтарында ғылыми-зерттеу тәжірибесі бар жасөспірім оны басқа пәндік сабақтарға дайындық кезінде қолдана алады, алған білімдерін қолдана алады және дағдыларын шоғырландырады.

Оқу-зерттеу жұмыстарына дайындық мұғалімнің бақылауымен жүзеге асырылады, ол оқушыларға мұғалім мен студенттер арасындағы сенімді қарым-қатынас атмосферасын құратын кейбір мәліметтерді басшылыққа алып, кеңес береді. Зерттеумен жұмыс жасай отырып, оқушылар ақпаратты жинау және түзету, мәселені және оны шешудің нұсқаларын тұжырымдау, нәтижелерді есепке алу және оларды жалпылау, жұмысты қорытындылау және қорытынды жасау тәжірибесіне ие болады. Сонымен қатар, оқушылар оқулықтар мен ақпараттық желілерден әдебиеттерді таңдап, қолдануды үйренеді. Балалардың зерттеу тақырыбы бойынша бірлескен жұмыс кезінде алатын қарым-қатынас дағдылары мен тәжірибесін дамыту және өз жұмысын таныстыру мүмкіндігі ерекше маңызды. Оқушыларды зерттеуге тарта отырып, олардың қызығушылықтары мен мүмкіндіктерін ескеру қажет, бұл білім деңгейін және оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Зерттеу қызметі олардың күрделілігі мен түсініксіздігімен емес, жұмыс істеуге деген ынтаны оятуы керек.

7-9 сыныптарда теориялық зерттеулер реферат түрінде ресімделеді, онда таңдалған зерттеу бағыты бойынша әлдеқайда көп ақпарат бар. Реферат жазу үшін ақпаратты іздеу барысында оқушы кітапханадағы каталогтармен жұмыс істеу, материалды жіктеу және жүйелеу дағдыларын игереді, мәтіндік құжаттарды рәсімдеу негіздерімен танысады, ең бастысы, деректерді талдап, қорытынды жасауды үйренеді. Рефератпен жұмыс тақырыпты тереңірек түсінуге, оны игеруге, кез келген пәнді оқу кезінде қажетті ұйымдастырушылық және мақсаттылық дағдыларын дамытуға көмектеседі. Нұсқаулық карточкалары бойынша арнайы зертханалық жұмыстар жүргіземін. Оқушылар өз бетінше бақылау дағдыларын, сыныпта да, қоршаған ортада да зерттеу және практикалық жұмыс дағдыларын дамытады. Ақпараттың үлкен ағымы студенттерге жаңа білім алуға кедергі жасамауы керек, мұғалімнің міндеті – бұл ақпаратты балалардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, қол жетімді, қызықты және оңай сіңетін етіп мөлшерлеу. Ол үшін көрнекі құралдарды немесе презентацияларды қолдануға болады. Ақпаратты презентациялық материал түрінде беру жаңа материалды зерделеуге кететін уақытты қысқартуға мүмкіндік береді, осылайша қайталау мен өзектендіруге кететін уақытты көбейтеді.

Биологиядағы дайын презентацияларды жаңа материалды зерттеуде, білімді шоғырландыруда және білімді түзетуде көрнекі және қысқаша нұсқаулық ретінде пайдалануға болады. Студент өзі презентация жасап, алынған ақпаратты қайта қарастырады және оны сыныптастарына береді. Сонымен бірге оқушының білім сапасы артады. Презентация түрінде Материалды ұсыну біршама уақытты алады, ал оқытудың тиімділігі жоғалмайды. Бұл материалды қайталау және емтиханға дайындық кезінде ең

құнды. Алынған ғылыми әдебиеттермен, интернет-ресурстармен жұмыс істеу дағдылары тек оқу іс-әрекеті мен мамандық таңдауға ғана емес, сонымен бірге жасөспірімнің өмірлік тәжірибесін байытады.

Осылайша, оқушылардың жобалық және зерттеу қызметі, басқа оқу іс-әрекеттері сияқты, мұғалімдерге болашақ мамандығын таңдауына қарамастан, одан әрі оқу үшін, кәсіби және әлеуметтік бейімделу үшін қажетті қасиеттерді қалыптастыруға көмектеседі. Оқушылардың жобалық және зерттеу қызметі оқу материалын жақсы меңгеруге ықпал етеді, оқушылардың өзіндік жұмыс дағдыларын дамытуға, проблемаларды шешуге шығармашылық көзқарас қалыптастыруға ықпал етеді. Қосымша ақпараттың түрлі көздерімен жұмыс істеу дағдылары пысықталуда. Тәжірибе барысында оқушылармен ғылыми-зерттеу жұмысы оқушылардың қызығушылығын арттыруға, шығармашылық және жеке қабілеттерін дамытуға ықпал ететініне көз жеткізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Чернощекова А.Н. Агроэкскурстарды ұйымдастыру және өткізу арқылы экологиялық білім беру және тәрбиелеу // Мат. ВНПК «Актуальные аспекты развития сельского туризма в России». Краснодар. 2018. – С. 98-103.

2 Conley D.T. Preparing students for life after high school // Educational leadership. 2002, № 7. – P. 123-129.

3 Цагараева Е.Ф. Владикавказдың орта мектептерінде экологиялық білім беруде инновациялық технологияларды қолдану. Мемлекеттік педагогикалық институтының жаңалықтары. 2018. Т. 18. № 1 (21). – С. 136-141.

4 Некрасова С.Н., Супрун Н.А. Мектеп жанындағы табиғи флора өсімдіктерін пайдалану // Биологиялық білім беру теориясы мен практикасының өзекті мәселелері // Мат. XI Всероссийской с международным участием научно-практической конференции посвященной году экологии в России. 2017. – С. 74-76.

ҒТАМР 14.25.09

БИОЛОГИЯДА CLIL ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

А.Ж. Шайбек

*PhD-доктор, қауымд. профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ.*

А.З. Зекенова

Магистрант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Қазіргі кезде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың үнемі дамуда. Ағылшын тілін білу ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласында жаңа технологияларды игеруге мүмкіндік береді. Осыған байланысты соңғы жылдары Қазақстан Республикасында белгілі бір пәндерді ағылшын тілі арқылы оқуға баса назар аударылуда. Мақалада, CLIL (Content and Language Integrated Learning) әдісін қолдану бойынша зерттеу нәтижелері берілген. Оқушылардың танымдық қызығушылығының қалыптасу деңгейлері анықталды. Демек, зерттеу гипотезасы, атап айтқанда Биологияны оқыту процесінде ағылшын тілін қолдану оқушылардың танымдық белсенділігінің деңгейін арттыратыны расталды.

Түйін сөздер: көптілділік, интеграцияланған оқыту, танымдық қызығушылық, танымдық белсенділік, CLIL.

Мемлекет басшысы білім беру жүйесінің алдына бірнеше тілді еркін меңгерген мамандарды даярлау міндетін қойды. Қазіргі Қазақстанның тілдік жағдайына қатысты көптілділік Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауында көрсетілген.

Онда елдің және оның азаматтарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасын кезең-кезеңімен іске асыру ұсынылады, оған сәйкес тілдер: Қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде, орыс тілі халықаралық қатынас тілі ретінде және ағылшын тілі әлемдік экономикаға ойдағыдай кірігу тілі ретінде. Қоғамда көптілді тұлғаға деген қажеттілік артып келеді, бірақ көптілді білім беру жүйесі жоқ. Көптілді білім берудің нормативтік және ғылыми-әдістемелік базасын жетілдіру қажет [1].

Көптілді білім берудің мақсаты:

- көптілді тұлғаны қалыптастыру.
- қоғамдық қатынастардың қазіргі жағдайында жеке өзін-өзі жүзеге асыру.
- кәсіби бәсекеге қабілеттілік.

– әлеуметтік ұтқырлық.

Қазақстанда енгізілген көптілді білім беру бағдарламасы бірегей және оның батыстық аналогтарымен қатар үш тілде қатар оқытуды көздейді. Бұл бағдарламаның мақсаты қазақ, орыс және ағылшын тілдерін қатар меңгеруге негізделген, халықаралық білім беру кеңістігінде және еңбек нарығында ұтқыр, мәдениетаралық қарым-қатынасқа қабілетті тілдік құзыреттілігі бар жоғары білікті бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау болып табылады.

Көптілділік жүйесіндегі оқыту принциптерінің жүйесі:

– Қазақ тілі – Орыс тілі – Ағылшын тілі;

– тілдерді үйрену қатар жүреді, тілдер бір-біріне сәйкес келмейді, қолдау-ана тілі;

– шет тілін үйрену – бұл сөйлеу ойлауын үйрену, ойларды білдірудің жаңа тәсілдерін және зерттелетін тіл әлемін игеру [2, 3].

Қазіргі қоғамда этносаралық және мәдениетаралық кеңістіктегі қазіргі адамның әлеуметтену мәселелері басымдыққа ие болады, ал шет тілін білу кәсіби білім мен мүмкіндіктерді кеңейтудің құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты шет тілдерін оқытудың жаңа білім беру технологиялары пайда болады. Мұндай технологиялардың бірі CLIL (Content and Language Integrated Learning) пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту болып табылады [4].

CLIL терминін алғаш рет 1994 жылы Дэвид марш пен Анна Мауллерс (Финляндия) шет тілінде тілдік емес пәндерді оқыту әдістемесі ретінде ұсынған. Бұл тәсіл шет тілін оқыту құралы ретінде қолданудың әртүрлі формаларын қамтиды, оқушыларға болашақта дұрыс сәтті күтудің орнына, жаңа тілдік дағдыларын қазір қолдануға тиімді мүмкіндік береді. Осылайша, ағылшын тілін үйрену пәнаралық сипатқа ие және мектеп бағдарламасының басқа пәндерімен тығыз байланысты.

CLIL әдісінің ерекшелігі – тілді білу пәннің мазмұнын зерттеу құралына айналады. Сонымен қатар, назар мәтіндердің мазмұнына да, қажетті пәндік терминологияға да аударылады. Сонымен бірге, Тіл оқу бағдарламасына біріктірілген және тақырыптық материалды талқылау үшін тілдік ортаға ену қажеттілігі зерттелетін тақырып аясында тілді қолдануға деген ынтаны едәуір арттырады.

Бұған тек белгілі бір пәнді оқу үшін ғана емес, сонымен қатар тілді үйрену үшін де мұқият таңдалған Оқу материалдары ықпал етеді: лексикалық және грамматикалық бірліктер мен құрылымдар, сөйлеу әрекетінің барлық түрлері (оқу, сөйлеу, жазу және тыңдау) [5].

Тапсырмалардың түрлері күрделілік деңгейіне сәйкес жасалуы керек, тақырыптың мазмұнына, оны түсінуге, тексеруге және одан әрі талқылауға баса назар аударылуы керек.

Мәтінмен жұмыс істеудің әртүрлі кезеңдерінде лексикаға, мәтін мазмұнына, содан кейін нақты грамматикалық материалға назар аударылады.

Байланыс: тілді қолдануға үйрету және тілді оқыту үшін қолдану.

Таным: ұғымдарды (дерексіз және нақты), түсіну мен тілді байланыстыратын ойлау дағдыларын дамыту.

Мәдениет: балама көзқарастармен танысу және басқалар мен өздері туралы білімді тереңдететін идеялармен алмасу.

CLIL әдіснамасының элементтері өте сәтті жүзеге асырылуда, CLIL әдістері қолданылатын сабақта тіл енді мақсат емес, басқа пәнді үйренудің құралы болып табылады, яғни оқушылар ағылшын тілін қолдана отырып, жаңа қызықты ақпаратты білуге болатындығын көреді. Тілді үйрену бірден мағыналы бола бастайды, өйткені ол осы жерде және қазір нақты мәселелерді шешу үшін қолданылады.

Сыныпта CLIL енгізбес бұрын, оқушылардың тілді меңгеру деңгейін анықтау қажет. CEFR (Common European Framework of References for Languages) мәліметтері бойынша оқушылар A1 /A2 (базалық пайдаланушы) деңгейіне ие болуы тиіс (2-ші қосымша). Бұл оқушылардың негізгі тақырыптар бойынша күнделікті мұғалімдерімен және сыныптастарымен қарым-қатынас жасау қабілеті; өздерін және басқаларды білдіру қабілеті; сұрақтар қою және оларға жауап беру; қарапайым мәтіндерді түсіну және олардан фактілерді бөліп көрсету қабілеті; қысқа хаттар мен басқа да қысқа мәтіндерді құру мүмкіндігі. Бұл қабілеттер BICS және CALP туралы келесі параграфтарда да түсіндіріледі. Екі тілді оқыту саласындағы зерттеуші Джим Камминс интеграцияланған білім беру негіздерін келесідей ұсынады:

BICS негізгі коммуникативті еркін сөйлеуге жатады. Cummins зерттеулері, егер олар екінші тілді жақсы білсе, BICS-ті дамыту үшін әдетте тіл үйренушілерге 1-3 жыл қажет екенін көрсетеді.

CLIL бір уақытта екі пәнді оқуға мүмкіндік береді, бірақ табиғи тақырыптарға да, тілге де назар аударуға болады. Жаратылыстану ғылымдары арқылы тілді оқытудың кейбір әдістерін атап өтуге болады:

1. Диктанттарды ұйымдастырыңыз.
2. Диалогтар немесе монологтар арқылы іс-шараларды ұйымдастырыңыз.
3. Мәтінді түсіну әрекеттері.
4. Сөздік қорын сараптамалық бағалау.
5. Берілген ақпарат көлемін көбейтіңіз.
6. Оқушыларды жаңа терминологияны жатқа білуге мәжбүр етіңіз.

Физика, ақпараттық технологиялар, биология, химия сияқты ғылыми пәндердің ағылшын тілімен интеграциясы қазіргі уақытта білім беру жүйесіне сәйкес жұмыс істейді.

Ағылшын тіліндегі ғылыми пәндер арасында биологияны оқытудың маңыздылығын атап өтсек, бұл оқушыларға пәнге сәйкес сөздік қорын кеңейтуге, сонымен қатар өз бетінше зерттеулер жүргізуге, шығармашылық дағдыларды дамытуға және күн сайын айналамызда болып жатқан барлық нәрсені түсіндіру қабілетін арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, әр мұғалімнің ең үлкен міндеттерінің бірі – кез келген салада ағылшын тілін қолдана отырып, әлемнің кез келген бұрышында өзін еркін сезінетін коммуникативті тұлғаны тәрбиелеу.

Ең дұрысы, интеграцияланған оқу бағдарламасын жаратылыстану ғылымдарының оқытушысы үйрете алады, бірақ қазіргі жағдайда пәнаралық сабақтар ағылшын тілінің оқытушыларымен бірге оқытылады.

Биологияның ағылшын тілімен интеграциясының тиімділігі.

Биологияны оқыту ағылшын тілімен қатар оқушылардың осы әлемде өз миссиясын табуына, басқалармен еркін қарым-қатынас жасауына, кез келген ортаға бейімделуіне, дамыған елдермен бәсекелесуіне, Қазақстандағы биология саласының дамуына өз үлесін қосуына, бәсекеге қабілетті көптілді және мультимәдени тұлға болуына арналған. Қазақстанның орта мектептерінде оқушылар тек ағылшын тілін үйреніп қана қоймай, жалпы тілдің тереңдігін де түсінуі керек. Бір жағынан, бұл қызмет аясын кеңейту үшін ұлттық тілді үйрену, екінші жағынан, жаһандық экономикалық ақпаратқа қол жеткізу үшін ағылшын тілін үйрену.

Үштілді білім беруді де өз салаларындағы мамандардың дамуы үшін енгізу қажет; ұлттық тіл қоғамдық өмірдің әрбір саласына енгізілуі және патриотизмді тәрбиелеуде таптырмайтын рөл атқаруы үшін; орыс тіліндегі тілдік қызметті сақтау және ағылшын тілін мүлдем жаңа ғылыми ақпаратты дереу алу үшін пайдалану үшін. Бұл жағдайда биологияны үш тілде оқыту керек [6].

Қазақстан Республикасының Жоғары педагогикалық білім беру тұжырымдамасында мұғалім құндылықтары жоғары, білімқұмар, кәсіби дамыған, шығармашылық және оқушылармен ерекше кәсіби байланысы бар тұлға ретінде ұсынылған. Сондықтан биологияны үш тілде оқыту тиімді.

Қазіргі уақытта қазақстандық мектептерде математика, физика, биология және химия сияқты пәндер ағылшын тілінде оқытыла бастады. Бір жағынан, бұл қиын, бірақ егер біз оларды жетіспейтін тілдерде үйрете алсақ, бұл да көмектесе алар еді.

Басқа пәндерді ағылшын тілімен біріктірудің арқасында бүгінгі оқушы және ертеңгі маман халықаралық мамандармен бәсекелесе алады және олардан оқи алады.

Қазақстанның халықаралық ынтымақтастығының қарқынды дамуы кезеңінде бізге ағылшын тілін тиімді меңгерген және оны күнделікті қолданатын мамандар қажет.

Ағылшын тілін биологиямен біріктіру оқушыларды сөздік қорын кеңейтуге, әртүрлі зерттеулер жүргізуге және ана тілінде жаңа ақпарат алуға шақырады.

Заманауи сыныптар зерттеу жүргізу үшін компьютерлермен және Интернетпен жабдықталған. Бұл пәндерді оқыту үшін қолданылатын ағылшын және орыс тілдерін меңгерудің әртүрлі деңгейіне байланысты.

Көп тілді білім беру:

- Бәсекеге қабілетті мамандарды дамытады;
- Оқушылар бірнеше тілді оқи алатын орта жасайды;
- Әр түрлі деңгейдегі мәселелерді шешетін оқушылардың жобалары;

Жалпы көптілділік бағдарламасы үштілділікке қол жеткізуге жол ашады. Сонымен қатар, бұл оқушылардың халықаралық жобаларға қатысу мүмкіндіктерін кеңейтеді, шетелдік әріптестермен байланысты нығайтады және халықаралық ақпараттық ресурстардан ақпарат алуға көмектеседі [7].

Ағылшын тілімен қатар Биологияны оқыту үшін оқушылардың ұлттық стандартқа сай болуы және пәнге қызығушылық танытуы мұғалімнің дағдыларына байланысты. Оқушылар ана тілімен қатар күнделікті өмірде орыс және ағылшын тілдерін қолданады. Бұл ХХІ ғасырда болады.

Оқушылар ағылшын тілінде ұйымдастырылатын түрлі халықаралық олимпиадалар мен жобаларға қатысады. Көбінесе биологияда дарынды, бірақ ағылшын тілінде кейбір проблемалары бар оқушылар халықаралық олимпиадаларға қатыса алмайды. Осы кедергілерді жеңу үшін пәндер үш тілде оқытылуы керек, әсіресе биология пәні үштілді білім беруден пайда көреді.

Жоспарлау кезінде мұғалім осы үш сұраққа жауап беруі керек:

- Мазмұнға сәйкес субъектінің мақсаттары мен міндеттері қандай?
- Мен оқушыларыма не үйрете аламын?
- Мен бұл оқулықтан не күтемін?

Қарым-қатынас мақсаты «пәннің мазмұнын түсіну үшін қандай тілді қолдану керек?», «Мен қандай комбинациялар мен терминологияны қолдануым керек?», «Мен оқушылардың грамматикасын тексеруім керек пе?» (мысалы, салыстырмалы сын есімдер), «сабақ барысында Мен қандай тілді қолдануым керек?», «Пікірталас пен пікірталасты қалай өткізуге болады?»

Түсіну мақсаты: «оқушылардың ойлау қабілеттерін дамыту үшін Мен қандай сұрақтар қоюым керек?», «Ойлау қабілетін дамыту үшін қандай жаттығулар жасауым керек?», «Ойлау дағдыларын дамыту үшін мазмұн мен тілді қалай біріктіруге болады?».

Мәдениет «бұл тақырыпты зерттеудің мәдени нәтижесі қандай?», «Мазмұн мен тілдің интеграциясы мәдени құндылықтарға қалай әсер етеді?», «Тақырып арқылы мәдениеттердің айырмашылықтары мен ұқсастықтары туралы білімді қалай кеңейтуге болады?», «Мен бұл принципті интеграцияланған білім берудің басқа үш принципімен қалай байланыстыра аламын?».

Сабақ өткізу кезінде:

- Сабақта оқытудың мақсаттары мен нәтижелерін нақты көрсетіңіз.
- Тілдік орта құрыңыз.
- Барлық 4 дағдыларды дамытыңыз (тыңдау, оқу, жазу, сөйлеу).
- Қажет болса, күрделі лексиканы қайталаңыз және түсіндіріңіз.
- Оқушыларға оңай түсіну үшін қарапайым лексиканы қолданыңыз.
- Сілтемелермен жұмыс.
- Егер оқушылар ана тілінде сөйлесе, оларға оның тілінде жауап беріңіз.
- Оқушыларды сөйлеуге шақырыңыз.
- Оқушыларды ынталандыру үшін түрлі іс-шаралар өткізу керек.

CLIL технологиясы Bloom таксономиясына негізделген мәселелерді шешу үшін жүзеге асырылады. Блум таксономиясы – бұл мұғалімдерге сабақ

беруге және оқушылардың білім алуына көмектесетін танымдық дағдылардың иерархиялық реттелуі. Келесі мысал оқушылардың деректерді қалай жинап, тексеріп, қорытынды жасайтындығын, талдау дағдыларын дамыта отырып, айырмашылықтар мен ұқсастықтарды табатындығын көрсетеді.

Осындай жаттығуларды қолдана отырып, біз оқушылардың сабақтың мақсаты мен тілдік мақсатты бір «станция» әдісімен орындауға болады.

Назарбаев Зияткерлік мектептерінде оқушылардың тілдік қабілеттерін тексеру үшін көптеген емтихандар өткізіледі. Мысалы, IELTS (ағылшын тілінен халықаралық тестілеу жүйесі). Оның ережелеріне сәйкес барлық 4 дағдылардың деңгейлерін (тыңдау, оқу, жазу және сөйлеу) әртүрлі әдістермен оңай анықтауға болады. Осылайша, биология пәні бойынша кейбір тақырыптардан кейін біз тиімді білім беру процесін жүргізу үшін IELTS сабағын әзірледік. Мұғалімнің тиімділігін анықтау: Оқу процесі мен оқу нәтижелеріне байланысты. IELTS оқушыларға емтиханға дайындалу әдістерін оқытуда таптырмайтын рөл атқарады. «Хлоропласттар – құрылым және функциялар» оқыту әдістемесінде 10-сынып үшін IELTS-тен алынған ресурстар оқуды түсіну үшін пайдаланылды. 12-сынып үшін аптасына 3 рет 80 минутқа біріктірілген сабақтар өткізіледі. Әр сабақ сабақтың күрделілігіне байланысты IELTS компоненттерінің көмегімен оқытылады. Жақсы бастау естуді түсіну. Алдын ала түсіну жаңа терминологияны меңгеруден тұрды. Содан кейін оқушылар хлоропласттар туралы бейнеролик көріп, сұрақтарға жауап берді.

Кейінірек оқушылардың тердің оқу қабілеті хлоропласттардың құрылымы мен қызметі туралы мәтін арқылы дамыды. Оқушылардың мәтінді түсінуі екі сөзден тұратын жауап тестінің, «дұрыс/жалған», «Иә/Жоқ» тапсырмаларының көмегімен тексерілді. Сөйлеу үшін 15-20 сұрақтан тұратын ынталандыру қолданылды, онда оқушылар құрдастарымен пікірталас өткізуге мәжбүр болды, содан кейін олар не түсінгендерін түсіндіруге мәжбүр болды. Олар жұп болып жұмыс істеді, емтихан алушы мен оқушылардың рөлдерін өзгертті. Осылайша, олар барлық мәселелерді қамтиды. Жоғарыда аталған барлық әрекеттердің көрінісі ретінде оқушылар 150 сөзден тұратын эссе жазады. Оқушылар қойылған сұраққа жауап беріп қана қоймай, академиялық ағылшын тілі мен оқытылған терминологияны да қолданады. Әр семестрде оқушылар тер оқытушы дайындаған жауап кілттері бар тесттердің көмегімен сараптамалық бағалау мен өзін-өзі бағалаудан өтеді. Сондықтан CLIL технологиясы IELTS сабақтарында тиімді қолданылады. Сабақты CLIL ережелеріне сәйкес жоспарлағанда, біз «алдын-ала тапсырма», «тапсырманы орындау кезінде» және «тапсырманы орындағаннан кейін» есте сақтауымыз керек.

Көріп отырғаныңыздай, CLIL-дің ғылыми пәндердегі рөлі өте маңызды. Жоғарыда келтірілген мысалдарда біз CLIL технологиясын сабақтарда қолдану және күтілетін нәтижелерге қол жеткізу туралы өз тәжірибемізбен бөлістік.

Жалпы, жаңартылған оқу бағдарламасы үш тілде оқытуды қажет ететін мектептерде CLIL жүйесін енгізу өте тиімді. Ағылшын тілін жаратылыстану пәндерімен интеграциялау оқушыларды терді қызықтырады, олардың ғылыми

қызметін, биология терминологиясын тек ана тілінде ғана емес, ағылшын тілінде де білуді, ағылшын тіліндегі баламаларды пайдалануды және «үштілділік» стратегиясына сәйкес тиімді оқытуды дамытады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Жолдауы – «Жаңа Қазақстан жаңа әлемде». – Астана, 2007.
- 2 Соколов Е.А., Буланкина Н.Е. Гуманитарлық ғылымдардағы поликультура және көптілділік мәселелері. – М.: Логос, 2008. – 105 б.
- 3 Покушалова Л.В. Шеттілдік Кәсіби-бағытталған құзыреттілікті қалыптастыру. Жасғалым. – 2011. №3. – С. 150-153.
- 4 Абсатмаров Р.Б., Садыков Т.С. Оқушылардың ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу. – Алматы, 1999. – 25 б.
- 5 Нуракаева Л.Т., Шегенова З.К. Пәндік-интеграцияланған оқыту әдісін (CLIL) қолдану бойынша мұғалімдерге арналған әдістемелік ұсынымдар. – Астана. – 2013. – С. 8-10.
- 6 Койл Д. Оқушылармен мұғалімдерді ынталандыратын мазмұн мен тілді біріктірілген оқыту [Электрондық ресурс]. URL:<http://blocs.xtec.cat/clilpratiques1/files/2008/11/slrcoyle.pdf>.
- 7 Булатова О.В. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын қалыптастыру шарттары. – 2012 [Электрондық ресурс]. URL. <http://www.eduneed.ru/ededs-441-1.html>.

ҒТАМР 34.01.45

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕ МНЕМОНИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Д.Н. Серікова

Магистрант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті, Қарағанды қ.

Ж.Қ. Оспанова

Мұғалім, «№64 НОМ» КММ, Қарағанды қ.

А.Б. Мырзабаев

Профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті, Қарағанды қ.

Мақалада мнемоникалық оқыту тиімді оқыту технологияларының бірі ретінде берілген. Адам анатомиясы мен физиологиясын оқыту үшін авторлар ұсынған барлық мнемоникалық әдістер мен тәсілдер сынақтан өтті. Оқытуға ұсынылатын мнемоникалық әдістер мен тәсілдер табиғи немесе жасанды ассоциацияларды пайдалану негізінде жасалған. Оқу материалын ұсынудың өзіндік стилі және мнемоникалық әдістер мен әдістерді қолданудың қарапайымдылығы мнемобилді оқытуды барынша тиімді етеді. Адам анатомиясы мен физиологиясы сабақтарында мнемотехниканы қолданудың негізгі мақсаты – оқу үлгерімін арттыру.

Түйін сөздер: мнемотехника, анатомия, физиология, мнемоникалық әдістер мен тәсілдер, мнемоникалық оқыту.

Қазақ тіліне «мнемоникалық оқыту» деп аударылған «Mnemonic training» өрнегі шетелдік әдебиеттерде жиі қолданылады. «Мнемоникалық оқыту» ұғымы есте сақтау техникасын білдіретін мағынасы бірдей «мнемоника» және «мнемоника» сөздерінен шыққан. Тарихи тұрғыдан алғанда, оқуда, әдетте, сөздер мен мәтіндерді есте сақтау үшін бірнеше рет қайталау қолданылды, ал есте сақтауды жеңілдететін барлық әдістер қолданылды. Мнемоникалық жаттығулар Римде, ежелгі Египетте, Үндістанда, Грецияда және Ресейде қолданылды және олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін сақталды [1].

Орта ғасырларда (шамамен V-XVI ғасыр аралығындағы уақытты қамтитын) мнемоникалық оқыту іс жүзінде тоқтатылды; дегенмен, осы кезеңдегі ғалымдар мнемотехникалық әдістерді қолдану арқылы қол жеткізілген жақсы жады мен керемет риторикаға ие болды. Орта ғасырларда мнемониканы еврей мұғалімдері талмудтың ежелгі бөлігін оқытуда белсенді қолданды, онда Мұса жазбаша заңмен бір уақытта алған аңыз бойынша ауызша заң жазылған [2].

Тарихқа қысқаша шолу жасағаннан кейін, біз балабақшада мнемоникалық оқытудың алғашқы тәжірибесін фразаның алғашқы әріптерімен кемпірқосақтың түстерін есте сақтауды үйренген кезде аламыз: «әр аңшы қырғауыл қайда отыратынын білгісі келеді». балабақша тәрбиешілері сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балаларды ерте сауаттылыққа үйрету үшін мнемоникалық әдістерді қолданады [3], мнемоникалық әдістерді қолдана отырып оқыту мектепте жалғасады, бірақ негізінен бастауыш сыныптарда, оның ішінде дамуында артта қалған, физикалық кемшіліктері бар және сөйлеу қабілеті нашар балалармен сабақ. Бұл оқыту бастауыш сынып оқушылары үшін басымдық болып табылады, бұл олардың еріксіз назар мен еріксіз есте сақтау қабілетіне негізделген физиологиялық негіздеме болып табылады. жарқын бейнелер балаларды қызықтырады және оларды жақсы есте сақтайды. бастауыш сынып мұғалімдері баланы жаңа нәрселермен таныстыра отырып, оларды ассоциацияларды қалыптастыру арқылы оған жақсы таныс суреттермен байланыстырады. болашақта оқу процесінде оқушы сөздік, еркін есте сақтауды дамытады, ал орта және жоғары сыныптарда сабақ беретін мұғалімдер зерттелетін материалдың көрнекі компонентіне азырақ мән береді. Сонымен қатар, адамдар арасындағы қарым-қатынас пайда болатын сөздер бізді қоршаған тірі және жансыз заттардың күйін, позициясы мен әрекеттерін көрсететін әртүрлі бейнелерді жасырады. мағыналы ауызша материал жадтың операциялық және реттеуші жақтарын белсендіруге ықпал етеді және бұрын алынған ақпарат жүйесіне» тоқылған». Нақты ұсынылған жолмен (тұжырымдамамен) расталмаған сөзді адам семантикасыз дыбыстар жиынтығы ретінде қабылдайды. мнемоникада қолданылатын ақпаратты есте сақтау әдістері мен әдістері физиологиялық тұрғыдан негізделгенін атап өткен жөн, өйткені олар мидың негізгі принциптеріне негізделген. Мнемониканы қолданудың маңызды дәлелі-мнемоникалық оқытудың денсаулықты сақтау фактісі [4].

Мнемотехниканы қолдана отырып оқытудың физиологиялық негіздемесі бар екеніне қарамастан, келесі сыныптарда, сондай – ақ жоғары оқу орнын даярлау процесінде ол негізінен гуманитарлық пәндерді оқытуда, көбінесе тілдерді (орыс, неміс, ағылшын және Қытай) оқытуда қолданылады, онда айтарлықтай тәжірибе жинақталған.

Жаратылыстану блогының пәндерін үйрену қиын, ақпараттың үлкен көлеміне толы екендігі және сабаққа дайындық кезінде үй тапсырмасын механикалық жаттауды қолдану жеткіліксіз тиімді екендігі айқын. Материалды үлкен көлемде игерудің бұл әдісі жүйке жүйесінің, визуалды анализатордың және дененің жалпы шамадан тыс жүктелуіне әкеледі, бұл студенттердің денсаулығына теріс әсер етеді. Сондықтан оқу материалын есте сақтауды жеңілдететін және, ең алдымен, оқушылардың денсаулығын сақтауға ықпал ететін оқу ақпаратын, әдістері мен әдістерін өңдеудің тиімді құралдары бар жаңа стандартты емес әдістерді іздеу, әзірлеу және оқу процесіне енгізу қажет. осы физиологиялық негізделген және денсаулық сақтау әдістерінің бірі мнемоникалық оқыту болып табылады [5].

Жүргізілген мнемоникалық оқытудың операциялық құрамдас бөлігі есте сақталатын ақпаратты салыстыруға, түрлендіруге, біріктіруге, ажыратуға, орналастыруға, нығайтуға және сақтауға негізделген әдістерді қамтиды. «Anatome Table» үлкен компьютерін пайдалану негізінде ақпаратты компьютерлік өңдеу әдісі ерекше орын алады. әдістердің әрқайсысы үш-сегіз техниканы біріктіреді. әр түрлі әдістердің әдістерін біріктіруге болады. біз оларды Адам анатомиясы мен физиологиясын оқытуда қолданудың бірнеше мысалын келтіреміз. сонымен, қалыпты физиология сабақтарында:

1. Мнемоникалық әдіс «есте сақталатын сөздердің бір немесе бірнеше бастапқы әріптерінен семантикалық тіркестерді қалыптастыру» физиологиялық процестердің тізбегін есте сақтауға көмектеседі, мысалы, «он екі жалғыз қыз десертке таң қалды» деген тіркестегі бастапқы әріптер қанның ұюының негізгі факторларының жұмыс тізбегін көрсетеді. сыртқы жол (он екінші, он бірінші, тоғызыншы, сегізінші және оныншы).

2. «Антропоморфизм» мнемоникалық әдісі, онда жануарлар мен заттарға визуалды түрде бекітілген адами қасиеттер беріледі, гормондардың қандағы қантқа физиологиялық әсерін есте сақтау үшін қолданылады: инсулин (оның концентрациясын төмендетеді), Глюкагон (жоғарылайды) және соматостатин (алдыңғы екі гормондардың өндірісін тежейді, қандағы глюкоза деңгейін тұрақтандырады). физиология сабақтарында студенттерге ата-аналары баланы әткеншекке айналдырған сурет көрсетіледі. әкем (инсулин) қызды төмен түсіреді, анасы (глюкагон) – жоғары, ал әжесі (соматостатин) ата-аналардың баланы серпіліске жіберуіне жол бермеуге тырысады.

3. «Алфавит» мнемоникалық әдісі қандағы кальций концентрациясын төмендететін қалқанша безінің гормонын және паратгормонның паратироид гормонын есте сақтауға мүмкіндік береді, бұл қандағы осы минералдың деңгейін жоғарылатады.

4. «Антропоморфизм» мнемоникалық әдісі төменгі аяқ сүйектерінің бөліктерін есте сақтау үшін қолданылады: адамның басымен, мойнымен және денесімен байланысты бас, мойын және дене.

5. «Садақ галстукіне ұқсастық» мнемоникалық әдісі білек сүйектерінің бүйірлерін олардың көлденең қимасын садақ галстукімен салыстыру арқылы есте сақтауға көмектеседі.

6. «Кестедегі суреттер» мнемоникалық әдісі ми бағанасында орналасқан бас сүйек-ми нервтерінің үш түрін (соматомоторлы, сезімтал және висцеромоторлы) есте сақтауды жеңілдетеді [6].

Сонымен қатар, оқытуда мнемониканы қолдану кезінде біз көрсеткен оң нәтижелерден басқа, оның келесі артықшылықтары басқа авторлардың зерттеулерінде атап өтілді. сонымен, мнемоника «эвристикалық оқуды күшейтеді, оған толықтық береді». Оны білім беру процесінде қолдану» сапалы және позициялық жадты дамытуға мүмкіндік береді, яғни ақпараттың үлкен көлемін және осы ақпараттың бірліктерін сақтау тәртібін, қазіргі студенттерге жетіспейтін барлық нәрсені есте сақтауға мүмкіндік береді, олар мәтінді диктантқа жазғанда да үш сөзден аспайды». Мұндай оқытудың құрамдас

бөліктерінің бірі-есте сақтау қабілетін жақсарту және оқу процесін жеделдету. Тренингте мнемоникалық қысқартулар мен сөз тіркестерін қолдану ақпаратты бөлуге, құрылымдауға және игеруге мүмкіндік береді, жазбаша жұмыстарға, емтихандарға, сөз сөйлеулер мен презентацияларға дайындық кезінде назар аударуға мүмкіндік береді. Мнемоникалық әдістерді қолдану арқылы студенттердің дерексіз ақпаратты (сандар, формулалар, иероглифтер) ассимиляциялау мәселесі шешіледі, өйткені «мнемотехниканы қолдану біздің жадымызды қабылдау үшін тым күрделі дерексіз ұғымдарды сезім мүшелері қолдайтын суреттермен алмастырумен және олардың арасындағы байланыстарды құрумен байланысты. Сондай-ақ, мнемоника ықпал ететін есте сақтау сияқты психикалық қасиеттің дамуымен ойлау, қиял, мінез-құлық, мінез-құлық ерекшеліктеріне оң әсер етеді, тұлға әлдеқайда үйлесімді және ішкі бай болады. Мнемоника есте сақтау қабілетін дамытумен қатар, зейінді, қиялды ойлауды, визуализация қабілетін, қиялды дамытуға көмектеседі. Бұл білім беру технологиясының ерекше маңыздылығы – бұл ақпаратты есте сақтауды жеңілдетеді, материалды жақсы қабылдауға ықпал етеді, өйткені «мнемоника элементтерін енгізу Жасанды ассоциациялардың пайда болуымен зерттелген материалдың көлемін арттыруға мүмкіндік береді». Оқытуда мнемониканы қолдану қажеттілігі оқу материалын дәстүрлі жаттаумен салыстырғанда жоғары тиімділікті көрсететіндігімен расталады. Тренингте мнемониканы қолданудың артықшылықтарын қорытындылай келе, бұл өнімділікті арттыратындығын атап өткен жөн, өйткені «қарапайым құралдармен есте сақтау мүмкін емес болып көрінетін ақпараттың үлкен көлемін есте сақтауға болады» [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Андрусенко С.Ф., Андрусенко Е.В. Использование мнемонических приемов при изучении биохимии // вестник ставропольского государственного университета. 2011. № 1. – с. 72-74.
- 2 Ахильгова Н.О. Изучение иностранных слов с помощью мнемотехник и интернет-системы MnEMOnICO. DE // профессионально-ориентированное обучение иностранным языкам. 2014. т. 8. – с. 31-36.
- 3 Васильева О.С. Использование технологии мнемотехника в образовательном процессе доу // вестник науки и образования. 2015. № 10 (12). – с. 103-105.
- 4 Головки О.Н. Приемы мнемотехники как фактор формирования иноязычной культуры речи // Гуманитарные науки (г. Ялта). 2015. № 3. – С. 122-126.
- 5 Герд В.А. строение и жизнь человеческого тела. спб.: Изд-во к. Л. Риккера, 1910. – 224 с.
- 6 Глазырина Е.С. Метод фонетических и наводящих ассоциаций как эффективный мнемонический прием при обучении лексике на занятиях иностранного языка для специальных целей в медицинском вузе //

Непрерывное медицинское образование и наука. Гуманитарный трактат. 2017. т. 12. № 1. – С. 13-15.

7 Груздева И.Е. Мнемотехника. как помочь школьнику лучше запомнить? // Герценовские чтения. начальное образование. 2011. т. 2. № 2. – с. 346-351.

ҒТАМР 14.07.09

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Д.О. Сапабекова

*Оқытушы, Ж. Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі,
Көкшетау қ.*

Мақалада білім алушылардың экологиялық мәдениеттерін қалыптастыру жолдары, экологиялық білім мен тәрбие берудің маңыздылығы қарастырылған. Білім алушылардың экологиялық проблемаларды шешудегі шығармашылық ізденісі, табиғатты қорғаудың заңдылықтарын ғылыми тұрғыда қабылдауы мен түсінудің маңызы көрсетілген.

Түйін сөздер: экологиялық білім, экологиялық мәдениет, қоршаған орта, ластағыш заттар, табиғат, биосфера.

Тірі табиғат жүйесіндегі эволюциялық қатардың жоғарғы сатысына көтерілген адам әрекетінің барлық саласы тікелей табиғатпен байланысты. Адам табиғи ресурстарды ерте кезден бастап әр түрлі мақсатта пайдаланып келді. ХХІ ғасырда ғылым мен техниканың, өндірістің қарқынды дамуы адамның табиғатқа үстемдігін кеңейтті. Осының салдарынан алғашқы қалыптасқан табиғаттағы тепе-теңдік процесі бұзылып, жер бетіндегі өсімдік пен жануарлардың көптеген түрлерінің жойылуы, пайдалы қазбалардың азаюы, қоршаған ортаның ластануы байқалып отыр.

Жер бетіндегі экологиялық апаттар мен қоршаған орта ластануының жылдан-жылға кең өріс алудың басты себептері – табиғи және антропогендік факторлар. Соңғысы адамның шаруашылық іс-әрекетінің салдарынан қалыптасады, яғни тұрмыстық қалдықтар мен әртүрлі улы заттардың қоршаған ортаға мөлшерден тыс шоғырлануы, табиғи ресурстарды тиімсіз пайдалануына байланысты. Ластағыш заттардың көбеюі экожүйені бұзып, тірі ағзаларға да зиян келтіреді. Қазіргі кезде мұндай ластағыштарды табиғи ерекшеліктеріне қарай бірнеше топтарға жіктейді:

- Физикалық ластағыштар – электромагнитті толқындар, радиоактивті заттар, жылу, шулар және тербелістер;
- Химиялық ластағыштар – көміртегі өнімдері, күкірт, шайынды сулар, пестицидтер, фторлы қосылыстар, ауыр металдар;

– Биологиялық ластағыштар – ауру қоздырғыш бактериялар мен вирустар, құрттар, қарапайымдылар, шектен тыс көбейіп зиян келтіретін жәндіктер;

– Механикалық ластағыштар – қоқыстар.

Қоршаған ортаның ластануынан ең көп зардап шегетін құрамбөліктерге атмосфералық ауа, су, топырақ жатады. Ірі қалалардағы автокөліктер, жылу-электр станциялары, түсті және қара металлургия өнеркәсіптері ауаны ластайтын негізгі көздер болса, ауылды жерлерде ауа мен топыраққа зиян келтірушілерге мал және құс өсіретін шаруашылықтарды, егістік жерлерде қолданылатын улы химикаттар, пестицидтер, тыңайтқыштарды атауға болады.

Тірі табиғаттың компоненттерін ластайтын көптеген химиялық элементтердің ішінде ауыр металдар соңғы кезде көбірек назар аудартуда. Ауыр металдар – қоршаған ортаға көп мөлшерде түскенде организмдерді уландыратын металдар. Дж. Вуд (1974) классификациясы бойынша ең улы ауыр металдарға қорғасын, мырыш, кадмий, сынап, молибден, марганец, никель, қалайы, кобальт, титан, мыс, ванадий жатады. Атмосфера ауасында ауыр металдар органикалық және бейорганикалық қосылыс, шаң-тозаң және газ тәріздес түрінде болады. Топырақтағы ластағыш заттар биологиялық айналымға түсіп, төмендегідей тізбектер арқылы адам организміне өтіп, әртүрлі ауруларға шалдықтырады.

Жер шарының дамыған елдерінде қоршаған орта жағдайының нашарлауынан адамдардың денсаулығы төмендеген. Яғни, биосфера тұрақтылығы мен экожүйедегі тепе-теңдіктің бұзылысы тікелей адам ағзасына әсер етуімен көрініс табады. Адамның қалыпты өміріне қолайлы ортаны қамтамасыз етуге бағытталған мәселелерді шешу үшін экологиялық білім мен тәрбие беруге қажеттілік туындаған.

Экологиялық білім беру деп әрбір адамның жалпы экологиялық мәдениеттілігін қалыптастыруға бағытталған үздіксіз білім, тәрбие беру және даму процестерін айтамыз. И. Зверевтің пікірінше, экологиялық білімнің негізгі мақсаты – оқушылардың табиғат ерекшеліктері, оған адамдардың қарым-қатынасы, экологиялық мәселелер және оларды өндірісте, тұрмыста оңтайлы шешу үшін теориялық білімдерді игерту.

Қазақ халқының салт-дәстүрінде табиғатпен тікелей араласуы өзінің әлеуметтік тыныс-тіршілігі болып қалыптасқан. Сондықтан да олар табиғатты аялау, аң мен құсын қадірлеп, киелі санап, өзен-көлдерін ластамаған. Оны біз білім мен мәдениетіміздің аталары А. Құнанбайұлы, Ш. Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, М. Жұмабаев еңбектерінен көреміз. Қазіргі заманғы педагогика ғылымының негізін қалаушы Я.А. Коменскийдің айтуы бойынша: «Тәрбиенің негізі – табиғат, ал адам – табиғаттың бір бөлігі және оның заңдылықтарына бағынушы», яғни жер бетіндегі әрбір азамат табиғатты қадірлеуі, оны қорғауы тиіс. Ол үшін адамдардың бойында балалық шақтан бастап экологиялық сана мен экологиялық мәдениет дағдыларын қалыптастыру қажет. Алғаш рет «экологиялық мәдениет» ұғымын ұсынған Д. Лихачевтің пікірінше (1980) адамгершілік қырлардан құралатын адам тіршілігінің ақиқатты негізі –

бұрынғыны қорғау, өткенді сақтау, сондықтан экологиялық мәдениетті адамгершілік мәдениет ретінде қарастыру керек. Табиғаттың мәдениеті адам мәдениетінсіз өз тіршілігін жалғастыра алады, ал адамның мәдениеті табиғатсыз мүмкін емес.

Осы тұрғыда адамзат тіршілігінің болашағы – жас ұрпаққа экологиялық тәрбие мен білім берудің қазіргі кездегі маңыздылығы жоғары. Экологиялық білім мен тәрбие беру «табиғат – адам – қоғам» жүйесіндегі қарым-қатынасты игеруді қамтамасыз етуді көздейді. Осы орайда экологиялық сабақтардың басты мақсаты – білім алушылардың экологиялық санасы мен мәдениетін дамыту, теориялық білімді іс жүзінде қолдана білуге үйрету.

Экологиялық білім берудің ғылыми-теориялық негіздері және оларды жүзеге асыру мәселелері 1968 жылы БҰҰ және ЮНЕСКО комитетінің халықаралық симпозиумдары мен коференцияларында қарастырылған. Қазіргі кезде экологиялық білім берудің үш бағыты анықтаған:

- Биосфера тұрақтылығын сақтау үшін экология бойынша ғылыми-педагогикалық жүйе құру;
- Экологиялық білім мен тәрбие беруді ғылыми-практикалық жолға қою;
- Халық арасында экологиялық үгіт-насихат жұмыстарын кең көлемде жүргізу.

Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау» туралы заңында жалпыға бірдей және үздіксіз экологиялық білім мен тәрбие беру мәселелері қарастырылған. Мемлекеттік білім стандарты бойынша экологиялық білім беру мазмұны биология, химия, физика, география пәндерінде ұсынылады. Бұл пәндерді оқу барысында білім алушылар ғаламшар бетіндегі экологиялық мәселелердің мәнін түсініп, қоршаған орта мен адам арасындағы өзара байланысына талдау жасауға үйренеді.

Жаратылыстану ғылымдарын оқыту барысында экологиялық білім берудің төмендегідей мақсаттары көзделеді:

- Білім алушылардың қоршаған орта туралы білімдерін үнемі кеңейтіп, олардың ғылымға қызығушылығын арттыру;
- Зерттеушілік қабілеттерін дамыту, экологиялық мәселелерді түсіну және өз бетінше шешу дағдыларын қалыптастыру;
- Білім алушылардың жергілікті жердің экологиялық проблемаларын шешудегі жеке басының жауапкершілігін қалыптастыру;
- Білім алушылардың алған экологиялық білімін өмірде қолдана білуге үйрету.

Білім алушылардың экологиялық проблемаларды шешудегі шығармашылық ізденісі, табиғатты қорғаудың заңдылықтарын ғылыми тұрғыда қабылдауы мен түсінудің маңызы ерекше. Бұл бағытта студенттерге экологиялық білім және тәрбие беру кезінде сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстар елеулі орын алады. Әсіресе арнайы өткізілетін ашық тәрбие сағаттары, табиғатты қорғауға байланысты тақырыптық кештер білім алушыларға ерекше әсер етеп, олардың пәнге қызығушылығын арттырады.

Елімізде «Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігін сақтау концепциясы», «Экологиялық білім бағдарламасы», «Жасыл ел» сияқты теориялық, практикалық және педагогикалық маңызы зор мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асырылуда. Бұл бағдарламаларды іске асыру аясында әртүрлі жастағы білім алушылардың экологиялық көзқарасын, санасын, табиғатқа үлкен парасаттылық пен жауапкершілік сезімдерін қалыптастыру мақсатында экологиялық олимпиадалар, байқаулар, ғылыми жобалар сайысы, түрлі деңгейдегі форумдар мен науқандар ұйымдастырылады.

Экологиялық білім беру мектеп қабырғасында жаратылыстану, химия, биология, география, физика сияқты пәндерді оқытуда жүзеге асады. Білім алушылар аталған сабақтарда экологиялық білімдерін кеңейтіп, қоғамдық пайдалы еңбек ету дағдыларын қалыптастырады. Оқу орнын тазалықта ұстау, таза бейсенбіліктерді ұйымдастыру, жалпы қалалық сенбіліктерге қатысу, көшеттерді отырғызу – экологиялық тәрбиенің белгілері.

Экологиялық тәрбие берудің негізгі мәселелеріне экологиялық білімді тереңдету және кеңейту, танымды, мінез-құлықты тәрбиелеу, экологиялық әрекет барысында оқушылардың қоғамдық, шығармашылық, танымдық екпінділігін дамыту, табиғатты қорғау сезімдерін ояту жатады.

Сонымен, экологиялық мәдениет – жалпы адамзат мәдениетінің көрінісі, себебі әрбір қоғамдағы әлеуметтік іс-әрекет қоршаған ортаның өмір сүру талаптарымен байланыста болады. Ата заңымыздың басты талаптарының бірі – табиғатты қорғауды күшейтіп, табиғи қорларды тиімді пайдалануды жолға қою болып табылады. Осыған орай Қазақстан республикасының білім беру бағдарламасында қоршаған орта мәселелеріне ерекше мән беріліп, экологиялық білім беру жүйесі мен табиғат қорғау қоғамдары, мекемелері өндірісті ұйымдастыру ісінде экологиялық талаптарын орындауды, білім жүйесіндегі ел болашағы – жас ұрпақты табиғатты қорғауға тәрбиелеуге ерекше назар аударылады. Балабақша, мектеп, колледж және басқа да оқу мекемелері үздіксіз экологиялық білім мен тәрбие берудің қайнар көзі. Экологиялық мәдениет дағдыларын қалыптастыруда мұғалімдердің қызметі жоғары. Сондықтан да білім алушылардың экологиялық жауапкершіліктерін дамыту, оны өмірдің бір бөлігіне айналдыру – оқытушылардың міндеті екенін ұмытпауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Иштаева Ф. Экология: Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2016. – 160 б.
- 2 Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. Экология. Оқулық. – Алматы: Экономика, 2002.
- 3 Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы.
- 4 Қазақстан Республикасының Қоршаған ортаны қорғау Заңы.
- 5 Ә. Бейсенова, А. Самақова, Т. Есболов, Ж. Шілдебаев. «Экология және табиғатты тиімді пайдалану» //Биология және салауаттылық, – 2009, №3.
- 6 Досмаханова М.С. Білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру // Молодой ученый. 2014, №1. 2. – С. 22-23.

ҒТАМР 39.01.45

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА STEM-БІЛІМ БЕРУДІ ПАЙДАЛАНУ

Ә.К. Толқынбаева

*PhD-докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.*

Қазіргі кезеңде цифрлық технологияларды дамыту және адам қызметінің барлық саласын цифрландырудың жылдам қарқынмен дамуына байланысты STEM-білім беру маңызды және өзекті мәселе, білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде, оның ішінде географиялық дамудың негізгі мақсаттары білім беру сапасын, қол жетімділігі мен өз бетінше білім алу, практикалық бағытын жақсарту ерекше назар аударуды талап етеді. Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін үздіксіз білім беру жүйесі қалыптасуда. STEM-білім беру арқылы әр білім алушыға жеке білім алу траекториясын құруға және одан ары білімін жетілдіруге және кәсіби өсуге қажетті жалпы білім алуға және кәсіби білім алуға мүмкіндік беру керек. Географиялық білім беруде заманауи STEM-білім беруді пайдалану және білім берудің проблемалық оқыту түрлері өзекті болып отыр.

Түйін сөздер: STEM-білім беру, география, білім алушы, әдістер, цифрлық технология.

Қазіргі уақытта цифрлық жүйені дамыту және қоғам қызметінің барлық саласын цифрландырудың өте тез дамуына байланысты STEM білім беру маңызды және өзекті мәселе, білім беру жүйесінің барлық кезеңдерінде ерекше назар аударуды талап етеді, нақтырақ алсақ жалпы білім беру және кәсіби деңгейдегі білім беруді қоса алғанда.

Еліміздің ұлттық білім беру жүйесінде жаратылыстану ғылымдары (физика, химия, биология, география) бойынша және математикалық білім беру әрқашан басымдылыққа ие. Географияны оқыту міндетті пән ретінде жалпы білім беретін мектептің бірінші сыныптарынан жаратылыстану пәні ретінде басталады. Физика, химия, биология, география және информатика (1986-1987 жж. бастап) сияқты пәндерді оқу жалпы білім беру мекемелерінде бірнеше жыл міндетті болып табылады. Еліміздегі орта білім беру жүйесі үшін STEM бағытының өзектілігін шетелде және Қазақстанда танымал Республикалық физика-математика мектебі (РФММ, 1972), физика-математикалық және химия-биологиялық бағыттағы Назарбаев Зияткерлік мектептері (НЗП, 2009 жылдан

бастап) және математика және физика, химия, география және биология пәндерін тереңдетіп оқытатын басқа да мектептердегі білім беру жобалары мен іс-шаралары растайды.

Дегенмен, қазіргі уақытта STEM білім беруде негізгі субъектілерін зерттеуге жаңа көзқарас басқаша көрінеді, яғни заманауи ақпараттық орта, математика, физика, химия, биология, география және инжиниринг (программалық қамтамасыз ету, молекулярлық-генетикалық инженерия, инженерлік техника және т.б.) бойынша қол жетімді және ұқсас ғылыми зерттеулермен интеграциялауды қамтитын өмірге бейімделген білім алудың жаңа форматының дамуына әсер етті. Сондықтан да, ол технологиялық сауаттылығын ұштастыра математика, ғылыми және инженерлік тәжірибені, жаңашыл шешімдерді табу күрделі кезеңінде өкілдік мәселелері мен перспективалары тез ұғынуға ықпал етеді деп жоспарлануда. STEM білім беру, бұл – білім беру жүйесінде «Жаратылыстану», «Математика және информатика», робототехника бойынша элективті пәндер ерекшелігі арқылы субъектілерінің терең зерттеуді білдіреді, графикалық дизайн және басқа да оқушылардың ХХІ-ші ғасырда білім мен бәсекеге қабілетті керек басты дағдыларын дамытуға арналған.

STEM – дегеніміз бұл (science – ғылым, technology – технология, engineering – инженерлік, mathematics – математика) – бұл ғылым, техника, инженерлік және математика бойынша оқу пәндері.

Осыған орай, білім мазмұнын жаңарту аясында жаратылыстану негіздеріндегі ерте білім беру және ақпараттық сауаттылықты енгізу басталды, соның ішінде, «Математика және информатика», «Жаратылыстану» және «Технология және өнер» жаңа интеграцияланған білім беру бағыттары Мемлекеттік Міндетті Бастауыш білім беру стандарты «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар», «Табиғат тарихы» және «Көркемдік жұмыс» сияқты жаңа білім беру пәндерін оқып үйренуді қарастырады. Негізгі және жоғары оқу орындарының студенттері үшін «Графика және жобалау», «Кәсіпкерлік және бизнес негіздері» пәндері және элективті курстар деп аталатын таңдамалы арнайы курстар енгізілді.

Облыстардың, Астана және Алматы қалаларының білім беру ұйымдары көрсеткен сандық деректерді жүйелеу 2018-2019 оқу жылында еліміздің мектептерінде STEM білім берудің жан-жақты бағыттарында 974 элективті курстар жүзеге асырылды, элективті курстарда оқушыларды жобалау негіздері 5% (51 элективті курстар), робототехника 75% (733 элективті курстар), компьютерлік графика және техника 11% (103) және инженерлік ғылым 9% (87 элективті курстар) үйретеді.

STEM технологиясын дамытудағы маңызды факторлардың бірі мектептегі білім беру жүйесінің материалдық-техникалық қамтамасыз етілуі болып табылады. 2019 жылы еліміздегі білім беру жүйесінің жағдайы мен дамуы туралы ұлттық баяндамаға сәйкес, физика, химия және биология секілді STEM пәндерінде жаңа технологиямен жабдықталған кабинеттер бар мектептер саны 70% -ға жуықтады.

STEM білім беру қарқынды дамуда, негізгі мақсаты жаратылыстану ғылымдарының интеграциялық бағыт ретінде, технологиялар, модельдеу, өнер, математика, пәнаралық және қолданбалы тәсілдерді пайдалану. Сонымен бірге, білім беру жүйесінің міндеті оқыту үшін пәнаралық, шығармашылық, жоба секілді тәсілдер арқылы оқушылардың құзыреттілігін дамыту.

STEM-сауаттылықтың жетіспеушілігіне байланысты көптеген мәселелерді шешу үшін STEM-білім берудің күрделілігі мен ерекшелігін атап көрсету қажет, типтері, бағыттары мен күрделілігінің деңгейі бойынша түрлі бағдарламалар әзірленуде. Сонымен бірге, STEM білім беру саласындағы сарапшылар осы саладағы білім беру бағдарламаларының келесі ерекшеліктерімен бөліседі:

- пәндер бойынша емес, интеграцияланған «тақырыптар» бойынша оқыту. STEM-тренинг пәнаралық және жобалық тәсілдерді біріктіреді, оның негізі жаратылыстану ғылымдарының технологияға, инженерлік шығармашылық және математикалық интеграцияға негіз болады;

- шынайы өмірде ғылыми-техникалық білімді пайдалану. Тәжірибелік сабақтар арқылы STEM білім беру оқушыларға ғылыми-техникалық білімнің нақты өмірде пайдаланылуын көрсетеді;

- сыни ойлау дағдыларын дамыту және проблемаларды шешу дағдылары. STEM бағдарламалары сыни ойлау мен проблемаларды шешу дағдыларын дамытады, балалар өмірдегі қиындықтарды ескеру керек;

- өзіне деген сенімін арттыру. Олар әзірлейді және сынайды, қайта әзірлейді және сынақтан өткізеді және өнімді жақсартады. Бұл балалар үшін – шабыт, жеңіс, адреналин және қуаныш. Әрбір жеңістен кейін олардың қабілеттеріне сенімділікті арттырады;

- белсенді қарым-қатынас және командалық жұмыс. STEM бағдарламалары белсенді қарым-қатынас пен командалық жұмысты көрсетеді. Талқылау кезеңінде пікірталастар мен пікірлерге арналған еркін атмосфера құрылады. Балалар процеске белсене араласқанда, сабақты жақсы еске алады;

- техникалық пәндерге қызығушылықты дамыту. Жасөспірімдер мектебіндегі STEM-тренингтің мақсаты – оқушылардың табиғи және техникалық пәндерге қызығушылығын дамыту үшін алғышарттар жасау. Жасалған жұмыстарға деген сүйіспеншілік мүдделерді дамыту үшін негіз болып табылады. STEM класстары өте қызықты және серпінді, бұл балалардың батыл болуының алдын алады;

- жобаларға шығармашылық және инновациялық тәсілдер. STEM тренингі алты кезеңнен тұрады: сұрақ (тапсырма), талқылау, дизайн, құрылымы, тестілеу және дамыту. Бұл кезеңдер жүйелі жобалау тәсілдерінің негізі болып табылады;

- балаларды технологиялық инновацияларға дайындау. STEM бағдарламалары сонымен бірге балаларды технологиялық дамыған әлемге дайындайды. Технологиясыз бүгінгі әлемді елестету мүмкін емес. Бұл сондай-ақ технологиялық дамудың жалғасатындығын, ал STEM дағдылары – бұл дамудың негізі;

– STEM мектеп бағдарламасына қосымша ретінде. 7-14 жас аралығындағы оқушыларға арналған STEM бағдарламалары олардың тұрақты сабақтарына қызығушылықтарын арттырады. Мысалы, география сабақтарында ғылыми нысандарды графикалық түрде көрсету қажет болса, STEM-ді пайдалана отырып оқушылар физикалық картаны арнайы программа арқылы сызба салу ережелерін сақтай отырып, құрастырады және олармен жұмыс істейді солай өз білімдерін нығайта алады. Оқушылар әрқашан көрмейтін немесе естіген терминдерді оңай түсінбейді. Мысалы, географиялық өзгерістерге байланысты жер бедерінің өзгеріске ұшырауы сияқты. STEM сыныптарында олар ойын-сауық эксперименттерін жасап жатқанда осы терминдерді оңай түсінеді.

Осылайша, осы мәселені зерттеу мен талдаудың нәтижелеріне сүйене отырып, оқушыларға көрсететін STEM-тренингтің география пәнінде қолданудың бүгінгі күні қажеттілігі бар:

– STEM-нің білімін, дағдыларын және күнделікті өмірде қалай пайдалану керек;

– ғылым мен техника тұрғысынан объектілер мен процестерді қалай зерттеу керек;

– күрделі нақты проблемаларға сауатты және тиімді шешім қабылдау;

– үлкен зерттеулер, ізденістер жүргізетін ұйымшыл топтың мүшесі болу;

– топқа, сыныпқа, мектепке, қалаға (елді мекенге), елге және барлық адамзатқа қатысты жергілікті және жаһандық проблемаларды шешуге қатысу.

Қазіргі уақытта әлемде төртінші технологиялық революция жүріп жатыр: жылдам ақпараттық ағындар, жоғары технологиялық инновациялар мен әзірлемелер біздің өміріміздің барлық салаларын өзгертуде. Қоғамның талаптары мен адамның мүдделері де өзгеруде.

Оқушыларды жаратылыстану ғылымдары, ақпараттық және инженерлік технологиялар мен математика пәндерін оқытып үйрентудің жаңа жүйесі бойынша, ағылшын тілінде «STEM» деп аталатын пәндер енгізілді.

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту – STEMді оқытудың тағы бір үлгісі болып табылады. Сын тұрғысынан ойлау дербес объективті көзқараста бар жағдайды білу, барлығын белгілі фактілермен қарастыру, өз бетінше талдау, қолда бар деректер арқылы мақсатқа жету, өзінше шешімдерді қабылдауды көздейді. Бұл жалпы ғылым мен қазіргі заманғы ғылымның көптеген жаңашылдығын жаңа көзқараспен, шынайылықпен және үлкен жауапкершілікпен зерттеуді талап етеді. Сыни тұрғыдан ойлайтын жасөспірім неғұрлым тиімді және ұтымды мүмкіндіктерді қолдана алады [1].

Оқытудағы STEM әдісі нақты және жаратылыстану пәндерін оқытудың дәстүрлі әдісінен түбегейлі ерекшеленеді. STEM көзқарасының негізгі айырмашылығы білім берудің интеграцияланған ортасы және оқу үрдісінің үйлестіру ұйымы болып табылады. Бұл әдіс оқушыларға зерттелген әлемнің тұтас бейнесін алуға мүмкіндік береді және ғылымды бөлек пәндерге бөлудің дәстүрлілігін көрсетеді. Оқушылар басқа ғылыми пәндерді оқып-үйрену барысында проблемаларды шешу үшін жетістіктер мен ақпаратты бір ғылыми

пәннен қолдануды үйренеді. Бұл өте заманауи оқыту әдіснамасы оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін және көптеген ауыспалы мәселелерімен ғылыми проблемаларды шешу үшін қажетті мәселені анықтай білу жағынан дамиды, сондай-ақ бар мәселелерді шешу үшін білімнің нақты қолданылуына назар аударады.

STEM бағдарламалары зерттеу дағдыларын дамыту әлеуетіне ие. Мұғалімдер оқушылардағы логикалық ойлауды және техникалық сауаттылықты, сыни ойлауды және проблемаларды шешу дағдыларын, шығармашылық пен қызығушылығын мақсатты түрде дамытып, жетілдіреді. Оқушылар «фактілерді тексеру» жаңа тұжырымдамасына (фактілерді тексеру) кіріседі – бұл бұқаралық ақпарат құралдарында алынған фактілердің шынайылығын тексеру. Әр тақырыпты зерттеудің нәтижесі шығармашылық өнім.

STEM сыныптарының маңызды ерекшелігі – динамизм, формальдылық, әрбір адамның жеке мүддесі [2].

Қазіргі таңда STEM технологиясын оқу пәндеріне жан-жақты қолданысқа енгізу барысында көптеген графикалық сайттар жасап шықты. Олар: Storyboard That – Сюжеттік тақта, өрмекші тақтасы, тор сызбасы, KWL графигі, Frayer үлгісі.

1. Сюжеттік тақта – бұл ақпаратты көзбен көрсететін қуатты құрал, жасушалардың желілік бағыты, әңгімелеу, процестің түсіндірілуі және уақыт ағымының көрінісі. Оның негізінде, әңгімелесу сюжеттері – тарихты баяндайтын дәйекті сызбалар жиынтығы.

2. Өрмекшілер картасы – оқушылар үшін визуалды негіз беретін миға шабуыл немесе ұйымдық құрал. Кейде бұл графикалық ұйымдастырушы «тұжырымдамалық карта» немесе «орамалдардың веб-графикалық ұйымдастырушысы» деп аталады.

3. Тор сызбасы – элементтерді екі ось бойынша салыстыратын пішім. Торлар көбінесе көптеген сюжеттер үшін жақсы таңдау болып табылады, себебі торлар матрицаға бөлінеді. Қарапайым салыстыру үшін T-Chart пайдалану ұсынылады.

4. KWL графигі білімді, сұрақтарды және ақырында жаңадан қабылданған білімді жазуға арналған графикалық ұйымдастырушы болып табылады. KWL–диаграмма:

- Белгілі ақпаратты тойтару
- Тақырыпқа қызығушылық тудыру
- Жана ақпаратты жазу үшін көмегін тигізеді.

5. Frayer үлгісі – бір тақырып бойындағы әртүрлі сипаттағы ми шытырманы немесе идеялар үшін керемет графикалық ұйымдастырушы болып табылады.

Storyboard That материалдарын пайдалана отырып зерттеу жобасының кезеңдері:

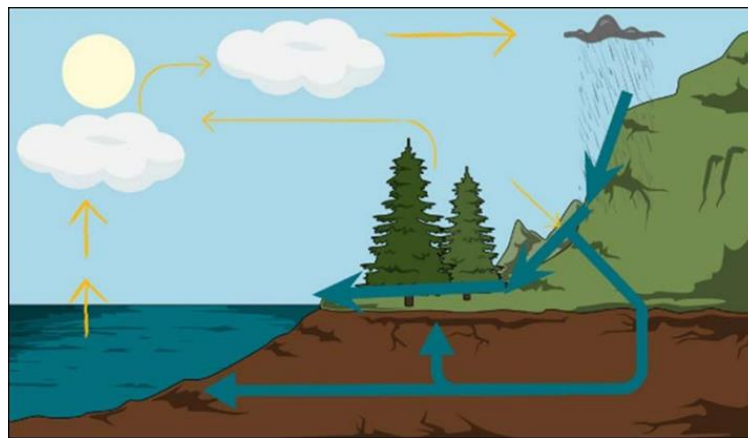
1. Бақылау жасау;
2. Сұрақ қойыңыз;

3. Зерттеулер;
4. Гипотезаны анықтаңыз;
5. Дерек жинау;
6. Деректерді талдау;
7. Деректерді түсіндіріп бергеннен кейін шешім қабылдаңыз;
8. Нәтижелерді басқа ғалымдармен бөлісіңіз;
9. Экспериментті қайталаңыз.

Экспериментті неғұрлым көп адам жасай алса, және теория сондай нәтижелер таба алса, соғұрлым көбірек қолдау ала алады [3].

Мысал: оқу пәні «География».

Тақырып: Табиғаттағы су айналымы (1-сурет)

Сурет 1. Табиғаттағы су айналымы.

Су циклының бастапқы нүктесі жоқ, бірақ бұл жол бағдары өз жолын теңізде бастайды.

Теңіз жердегі судың ең үлкен қоры болып табылады. Осыннан, бірақ сонымен қатар өзендер мен көлдер, жер беті күннің көзінен жылынғанда су буланады. Бұл жылы ылғал ауа көтеріледі, себебі ол оны қоршаған ауадан тығыздығы кем болып келеді. Жауын-шашын ауа суығанда үлкенірек тамшыларға айналу себебінен болады. Температураға байланысты олар жаңбыр, қатқан жаңбыр, қар мен бұршақ астында құлайды.

Кейбір жауын-шашын дәл судың үстіне, ал кейбіреуі жерге түседі. Осы сулардың бір бөлігі жер бетімен қозғалады. Бұл жер беті стогы деп аталады. Бұл су жерге сіңе алмағандықтан юолады.

Тағы бір су жер бетіне еніп, жер астында өтіп жатыр. Бұл жер асты суларының ағыны ретінде белгілі. Ақыр соңында бұл су ағымдар мен көлдерге құйылады және соңында теңізге қайта оралады, сонда су бұл циклді қайтадан өтеді.

Судың бір бөлігі фотосинтез үшін қолданатын өсімдіктермен жұтылады. Көптеген өсімдіктер өздерінің суын топырақтан тамырынан алады. Содан кейін өсімдіктер бұл суды фотосинтез жүргізетін жапыраққа апару керек. Олар мұны

түтікшелердің көмегімен жасайды, олар ксюлем деп аталады. Суды тасымалдау үшін қолданылатын процесс транспирация деп аталады.

Студенттеріңізден Frazer моделін қолдануға кеңес беріңіз. Оқушылар қиындық туғызатын нәрселердің бірі – ғылыми тұрғыдан лайықты сөздік қорын дұрыс қолдану. Көрнекі тұсаукесерді немесе көрнекі мысалдарды, сондай-ақ жазбаша тұсаукесерді пайдалану студенттерге дерексіз ұғымдарды түсінуге көмектеседі.

Булану – егер сұйықтық қыздырылса, ол газға өтеді. Бұл өзгеріс булану деп аталады.

Қалыңдау – егер газ салқындаса, ол сұйықтыққа өтеді. Бұл өзгеріс конденсация деп аталады.

Жауын-шашын – бұл бұлттан түсетін су. Жауын-шашынның төрт түрі бар: жаңбыр, бұршақ, мұздатылған жаңбыр мен қар.

Жерге енген су жер асты суларының ағымы деп аталады.

Өсімдіктің жапырағынан судың булану үдерісі транспирация деп аталады.

Басқа шарттарға мыналар жатады:

- Жаңбыр;
- Мұздатылған жаңбыр;
- Қар;
- Бұлттар;
- Суы бар қабаты;
- Мұздықтар;
- Беттік ағын;
- Инфильтрация.

Талқылаудың сюжеттері – студенттерді өздерінің идеяларымен таныстыруға ынталандырудың тамаша тәсілі. Олар балаларға түрлі көзқарастарды сыни түрде бағалауға мүмкіндік береді. Бұл іс-шара тақырыптың басында студенттердің болуы мүмкін кез келген түсінбеушілікті анықтау үшін қолданылуы мүмкін.

Біріншіден, оқушыларға әңгімелер тақтасын көрсетіңіз. Олардың суретінен мәселені қарауды сұраңыз. Оқушылар ең дұрыс деп есептейтін нәрселерге жауап беруі керек және бұл дұрыс екенін түсіндіруге дайын болыңыз.

Міне, сіздің сабақтарыңыздағы сюжеттерді пайдаланудың кейбір идеялары.

Студенттеріңізден су айналымы арқылы өтетін су тамшыларының тарихын баяндай отырып, көңілді және шығармашылық жолмен су циклін түсінуін сұраңыз. Оқушылар кез келген уақытта су циклінде өздерінің әңгімелерін бастайды. Бұл жаттығуды белгілі бір су айналымын көрсету үшін, әңгімелер тақтасының көшірмесін беру арқылы өзгертіңіз.

Студенттердің әртүрлі әңгімелер модельдері арқылы түсініктерін талдаңыз. Су циклі Жердегі барлық тіршілік үшін қажет. Бұл суды циклдік түрде жылжытатын процестер жиынтығы. Әлемдік судың 97% мұхит пен

теңізде сақталады, 2% мұзда, ауада таза суда 1% немесе өзендерде және көлдерде сақталады.

Студенттердің материя мемлекеттері туралы түсінігін талдаңыз.

Су айналымының бастапқы нүктесі жоқ. Біз мұхиттан бастаймыз. Мұхит Жер бетінің 76,5% -ын жабады. Мұхиттар күн энергиясының үлкен мөлшерін сіңіреді. Мұхит энергиясын сіңірген кезде ол қызады. Бұл энергияның бір бөлігі судың булануына себепші болады. Бұл жылы, дымқыл су айналасындағы салқын ауадан кем тығыз. Бұл аз тығыз ауа көтеріледі және ол көтерілгенде, ол салқындатылады. Содан кейін бұл су бұлт түзеді. Су үлкен тамшылар жасайды және жерге құлайды. Қандай жағдайда ол жерге түседі температураға байланысты. Егер бұл өте суық болса, жауын-шашын қарлы, мұздатылған жаңбыр немесе бұршақ болады, бірақ ол жылы болса, жаңбырға ұшырайды. Кейбір жауын-шашын су қоймаларына келеді, ал қалғаны жерге түседі. Кейбір қар сияқты құлап, мұздықтар мен мұздақтар сияқты жиналуы мүмкін; бұл су мыңдаған жылдар бойы мұздатуы мүмкін. Судың бір бөлігі жерге түсіп, өзендерге түседі. Бұл жер үсті ағыны деп аталады. Су көлге ағып, екіншісі өзендерге ағып, содан кейін мұхитқа қайта оралады. Судың бір бөлігі жерге еніп, су астында жүреді. Олардың кейбіреулері жер астында сақталады, ал кейбіреулері мұхитқа қайта оралады.

Су циклы өсімдіктердің тіршілігінде маңызды рөл атқарады. Өсімдіктер фотосинтез үшін су қажет. Көптеген өсімдіктер өздерінің жапырақтарында суды алады, фотосинтез негізінен орын алатын жер. Бұл суды жылжыту үшін зауыт ксилл деп аталатын зауыттың түбінде шағын сынақ құбырларын пайдаланады. Зауыт суды жылжыту үшін транспирация деп аталады. Транспирация – судың өсімдіктерге түсетін процесі. Температура, ылғалдылық, жеңіл және жел жылдамдығы транспирация жылдамдығына әсер етуі мүмкін.

Су айналымының негізгі мәселелері.

1. Жаңбыр қайда?
2. Өзендер ағып кетуге не себеп болады?
3. Неге тұзды жаңбыр емес?
4. Су айналымының негізгі кезеңдері қандай?

Су циклінің сабақ жоспарының қосымша идеялары.

1. Т-диаграмманы пайдаланып судың циклдерінің әлемнің түрлі бөліктерінде қалай ерекшеленетінін салыстырыңыз.

2. Егер су циклы болмаса, онда әлемнің қандай болатынын сипаттау үшін әңгіме тақтасын жасаңыз.

3. Оқушыларыңыздан адамдарға қолданатын су мөлшерін азайтуға көмектесу үшін постер жасауға кеңес беріңіз [50].

Іздестіру және зерттеу жұмыстарының элементтерін қалыптастыру іс жүзінде сабақтың барлық кезеңдерінде, материалдарды топтастыру міндеттерін қалыптастырудан қолданылуы мүмкін. Бұл жұмыс зерттеу нәтижелерін шағын жобаларға, сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмыстарына тіркеуді болжайды. Бұл жағдайда ғылыми-зерттеу жұмыстары студенттердің белсенділігі ретінде

түсіндірілуі керек, олар жауаптар алдын-ала белгілі емес, зерттеу проблемаларын шешуге байланысты. Мұндай мәселелерде зерттелетін мән, әдетте, салыстыруға, талдауға және кейіннен тәуелсіз қорытынды жасауға тура келетін бірнеше факторға байланысты. Осылайша, зерттеу қызметі студенттерге мүмкіндік беретін оқыту әдісі болып табылады:

- ғылыми білім жолдарын меңгеру;
- ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттілігін қалыптастыру;
- кең және терең білім алуға;
- оларды тез және икемді түрде қалай қолдану керектігін үйреніңіз.

Мектептегі ғылыми-зерттеу жұмыстары зерттелген құбылыстар мен процестердің мәнін анықтау үшін студенттер мен оқытушылардың бірлескен жұмысы болып табылады. Мұндай өзара әрекеттесудің мақсаты мұғалімнің шығармашылық тұлғаны дамытуға жағдай жасау, оның өзін-өзі анықтау және өзін-өзі жүзеге асыру болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін мұғалімнің өзінің зияткерлік және педагогикалық әлеуетін білу, ғылыми зерттеулер әдістерін меңгеру және ең бастысы, оқушыны қалай пайдалануға болатындығын үйрену маңызды екенін білу маңызды.

Әртүрлі іс-шаралар студенттерге ғылыми-зерттеу жұмыстарына қызығушылық танытуға мүмкіндік береді. Мысалы, проблемалық сипаттағы әңгімелер ойын элементтерін қамтыған жағдайда.

Зерттеулердің түрлі нысандары студенттерге көптеген тарихи және өлкетану зерттеулерін тануға, біздің мемлекетіміздің жақсы азаматы болуға, өз күштеріне, өзіне сенуге, өзімізді тануға мүмкіндік береді, өйткені, өзіндік зерттеу жұмыстары түсіністік процесіне байланысты проблемалар мен жаңа білім алу үшін қызығушылық тудыруға көмектеседі.

Егер сіз мақсатты түрде зерттеудің әр түрлі элементтерін пайдалансаңыз, ол студенттердің пән бойынша нақты қызығушылығын тудырып, іздеу және зерттеу дағдыларын дамытуға және оқу жоспары шеңберінде білімдерінің жоғары деңгейін қалыптастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Абдрахманова А. Формирование учебной деятельности учащихся начальной школы в процессе обучения математике // «Ізденіс» №3, 2011.

2 Виноградова Л.П. Приобщение младших школьников к учебно – исследовательской деятельности в процессе развивающего обучения: Амуре, 2004.

3 Айтқалиева Г. Мектепке дейінгі ересек бүлдіршіндердің зерттеушілік, жобалаушылық дағдыларын дамыту// Білім кілті Алматы, №4(70) – 2014.

4 Жексенбаева У.Б. Исследовательский метод обучения как средство развития одаренности // 12 жылдық білім беру №5, 2006.

ҒТАМР 14.07.09

ҚАЗАҚ ҚЫЗЫ ТӘРБИЕСІНДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

А.З. Заманбекова

Педагог-зерттеуші, магистр, Ж. Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі, Көкшетау қ.

А. Абильмажинова

«Кербез» мәдени-интеллектуалды қыздар мектебінің тәрбиеленушісі, студент, Ж. Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі. Көкшетау қ.

Мақалада қазіргі қазақ қызының тәрбиесіндегі мәселелер және оларды шешу жолдары қарастырылады. Сонымен қатар, қазақ қызының қазіргі таңдағы қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін саралай отырып, ұлттық болмыстағы, заманауи талаптарға жауап бере алатын бүгінгі қазақ қызын қалыптастырудың алғышарттары ұсынылады.

Түйін сөздер: қазақ қызы, халықтық педагогика, тәрбие, дәстүр, мәдениет.

Қыз тәрбиесі – ұлт болашағы екені сан мәрте айтылып та, жазылып та жүргенімен осы тәмсіл сөздің астарына терең үңіліп, оны түйсігімізбен түсінуіміз әлі де кемшін соғып келе жатқаны ащы шындық. Ұлттың болашағы – ұрпағы дейтін болсақ, ұрпақтың дінгегі-тәрбиесі. Қазақтың болашақ ұрпағын дүниеге әкеліп, тәрбие беретін ол – қазақтың қызы. Осы себептен де қазақ атамыз «Қыз баланы тәрбиелей отырып – ұлтты тәрбиелейміз» деген қағиданы өсиет етіп, қыз бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген.

Иә, заман өзгерді, заң өзгерді, жаһандану үдерісі біздің қазақ халқы қоғамының өмір сүру салтына да сан түрлі өзгерістер әкеліп, тәлім мен тәрбиенің де мазмұны біршама өзгерістерге ұшырады. Заманауи мәдениет көшіне ілесіп, жаңа ғасырдың жақсылықтарын үйренгенімен, шешендігімен, ақындығымен, тапқырлығымен алдарына жан салмайтын қыздарымыз өзге елдің тілінде шүлдірлеп, өз тілінде екі ауыз сөздің басын құрай алмайтын жағдайға жетті. Көпке қара жақпаймын, бүгінгі жастарымыздың арасында талапты, дарынды, мәдениетті қыздарымыз да жетерлік, десе де қыздарымыздың басым көпшілігінің басында бар жағдай. Ішкі жан дүниесінің байлығын былай қойғанда, тәндері дертті, арақ пен темекінің түтініне тұншығып, нашақорлыққа салынып, уланып жүрген жастар бүгінгі күнде жетерлік. Әсіресе олардың арасында өзіміздің қаракөз сұлу қыздарымызды

көргенде, ертең оларды қандай ана болар екен, осы өмірге қандай ұрпақ әкелер екен деген сияқты ойлар көкіректі мазалайды [1]. Ерте кезде «Қыз – елдің көркі» деп әспеттеген халқымыз, өсіп келе жатқан қыз баласының тәрбиесіне бүкіл ауылымен жауапты болған халқымыз қазіргі уақыттағы қызының тәрбиесін неге уысынан шығарып алды? Кімді бұған кіналамақ керек?

Сан түрлі сұрақтардың жауабына терең үңілетін болсақ, сан мыңдаған себептер мен салдарларды сылтау қылмай, негізгі жауапкершілікті өзімізден іздеуіміз керек екенін түсінесің. Бар мәселе, қыз баланы тәрбиелеудегі халықтық педагогиканы әлсіретіп алғанымыздың әсері екендігін мойындайсың. Бүгінгі қазақ қызы кешегі қару алып, жауға шапқан, қамшы алып мал баққан, не бір қайғы-қасіретке душар болған елдің еңсесін көтеріп, бүгінге жеткізген аналардың ұрпағы [2]. Ол аналарымыз халықтық педагогикадан сусындаған. Олар халқымыздың не бір «ақ жүрген азбас», «ұлың өссе – ұлы жақсымен, қызың өссе – қызы жақсымен ауылдас бол», «әдептілік ар, ұят – адамдықтың белгісі, тұрпайы мінез – надандықтың белгісі», «еңбек – адамның екінші анасы» деген сияқты көптеген мақал-мәтелдермен, нақыл, даналық сөздерімен өсіп тәрбиеленді [3]. Сонымен қатар ертеден келе жатқан батырлар жырлары, лиро-эпостық жырлар ер балаларды ғана емес, қыздарымызды да сезімталдыққа, сұлулыққа тәрбиелеумен қатар батырлыққа тәрбиеледі. Сол кезде топ жарып, үлкен қауымның алдында ақылдылығымен, парасаттылығымен танылып, түйдек-түйдегімен айтылған шешен сөздерімен халықты тамсандырған да қазақ қыздары еді [4].

ҚР тұңғыш президенті Н. Назарбаев өзінің халыққа жолдаған «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» бөлімінде «.... Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу» деп айтып өтті. Сонымен қатар «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» деп нақтылап өтті [5]. Бұдан шығаратын қорытынды, жаңа заманның ағымына ілесу керек екен деп, өз салт-дәстүрімізді, ұлттық ерекшеліктерімізді, ұлттық кодымызды ұмытпауымыз керек екендігін әрдайым жадымызда ұстау қажеттілігін көреміз.

Халқымыздың тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, қазақ қызының әрбір қадамының нық басуын, болашаққа сеніммен бет алып, қазіргі заман бәсекелестігіне төтеп бере алатындай етіп тәрбие беру, қазіргі қоғамының алдында тұрған басты міндет. Қызды әуел бастан өзінің болашақ міндетіне лайықты тәрбиелеу – ата-ананың, әсіресе ананың үлкен парызы. Отбасында бала кезінен дұрыс тәрбие алған қыз баласы, өзінің тәрбиесін жүрген жерінде, ортасында көрсететіні хақ. Дей тұрғанмен, отбасынан бөлек қоғамдық орталар, балабақшалардан бастап, барлық білім беру мекемелері,

түрлі орталықтар, қыз бала тәрбиесіне жоғары мән беріп, белгілі бір әдіс – тәсілдермен негізделген тәрбиелеу үрдісін жолға қойса, біраз мәселелердің түйіні шешілер еді. Әрине, қазіргі уақытта да республика көлеміндегі оқу орындарының көпшілігінде қыз балалар тәрбиесімен айналысатын клубтар, үйірмелер жұмыстар жүргізуде. Алайда, олардың барлығына бөлініп жатқан уақыт аз. Сонымен қатар арнайы бекітілген бірдей ереже – талап, бірінғай бағдарлама жоқ. Сол себепті де жұмыс жүйелі жүргізілмей келеді. Сондықтан да, бұл мәселені шешудің бір тетігі ретінде қазақ қызы тәрбиесіне байланысты «Қазақ қызы» атты арнайы элективті курстарын ашу мемлекет тарапынан арнайы қолға алынса, қыз бала тәрбиесіне қосылған қомақты үлес болар еді.

Осы ретте, өзім ұстаздық қызмет атқарып келе жатқан Көкшетау қаласындағы Ж. Мусин атындағы жоғары қазақ педагогикалық колледжінде қыз бала тәрбиесіне жоғары көңіл бөлініп, қыз бала тәрбиесі мазмұнының дұрыс жолға қойылып келе жатқанын сөз еткім келеді. Бұл тәрбиені колледжде оқитын әрбір қарағөз қазақ қыздарының бойындағы иба мінезден, жүріс-тұрыстарындағы қарапайымдылықтан, сырт келбеттерінен көре аласыз. Жоғарыда атап көрсеткенімдей, қазақ қыздарын тәрбиелеу мақсатында колледжімізде арнайы құрылған «Кербез» мәдени-интеллектуалды қыздар мектебі жұмыс жасайды. Мектеп құрамында 40-қа жуық қыз бала тәрбиеленуде. Қаракөз қыздарымыз колледж қабырғасында білім нәрімен сусындап қана қоймай, рухани құндылықтарды сақтай отырып, қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру жұмыстарына белсене қатысып отырады. Қыздар мектебі колледжіміздің стратегиялық жоспарына сәйкес құрылған арнайы жылдық жоспармен жұмыс жасайды. Арнайы тәжірибеден өтіп, қолданысқа енгізіліп отырған мектебіміздің жұмыс жоспары көпшілікке үлгі болары анық.

«Кербез» мәдени-интеллектуалды қыздар мектебінің модульдер бойынша жұмыс жоспары:

№	Жұмыс мазмұны	Сағат саны	Өткізу формасы	Мерзімі
1	Қыздар мектебінің жаңа қатысушыларын іріктеу	2	Сұқбат	Қыркүйек
2	Қыздар мектебінің қатысушыларымен жаңа оқу жылын жоспарлау, қыздар мектебінің ережелерімен таныстыру	2	Кеңес	Қыркүйек
1 МОДУЛЬ. ҚАЗАҚ ҚЫЗЫ: ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС ЖӘНЕ ЗАМАН ТАЛАБЫ				
3	«Қазақ қызының болмысы: тарих және дәстүр» (ұлттық салт– дәстүріміздегі қыз тәрбиесі жайлы әңгімелесу)	2	Дөңгелек үстел	Қазан
4	Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар (қазақ хандығы тұсындағы әйел	2	Семинар	Қазан

	тұлғаларының қайраткерлігін, парасаттылығын насихаттау)			
5	«Қазақ қыздары: тарих және қазіргі заман» (тарихта аты аңызға айналған қазақ қыздары мен қазіргі замандағы үлгі болар қазақ қыз– келіншектерін насихаттау)	2	Дәріс	Қазан
6	Бүгінгі қазақ қызы: таным мен талғам (заманауи қазақ қызының бойындағы қажеттіліктер мен мүмкіндіктерді саралау)	2	Пікірталас	Қазан
7	«Қазақ қызы: ұлттық болмыс және заман талабы» (ұлттық болмысынан ажырамаған заманауи қазақ қызының бейнесін әспеттеу, үлгісін насихаттау)	2	Кездесу	Қараша
8	Модуль бойынша сынақ	2	Шығармашылық жұмыс	Қараша
2 МОДУЛЬ. ЖАН ЖӘНЕ ТӘН СҮЛУЛЫҒЫ				
9	«Қыз тәрбиесі – ұлт тәрбиесі» (халық педагогикасындағы қыз тәрбиесі мәселелері жайында әңгімелесу)	2	Мотивациялық кездесу	Қараша
10	«Қыздарға әсемдік жарасады!» (Make up, Nailstyle, Hairstyle)	2	Шеберлік сыныптары	Қараша
11	«Қазақ қызы – ар-намыстың айнасы» (қыз бала тәрбиесі туралы жалпы колледжішілік қыздар семинарын ұйымдастыру)	2	Семинар	Желтоқсан
12	Модуль бойынша сынақ	2	Шығармашылық жұмыс	Желтоқсан
МОДУЛЬ. МӘДЕНИЕТ. ӨНЕР. ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ.				
13	«Қолөнер – нәзік жанға тән өнер» дизайнерлік өнер, handmade (кесте тігу, тоқыма тоқу, ою, сәндік бұйымдар жасау т. б. қолөнер түрлерімен танысу)	4	Шеберлік сыныптары, ворк-шоп (арнайы мамандармен)	Желтоқсан
14	«Өнерлі қыздың өресі биік» (мектеп қыздарын ән және би өнері, көркемсөз оқу өнеріне баулу)	4	Шеберлік сыныптары, шығармашылық дәрістер (арнайы мамандармен)	Қаңтар
15	«Сөз маржанын теремін» (сөз саптау мәдениеті: қазақтың шешендік өнерін заманауи сөз саптау талаптарымен ұштастыру әдістерін үйрену)	4	Шығармашылық дәріс (арнайы мамандармен)	Қаңтар
16	«Театр – өмір айнасы» (қалалық қазақ драма театры, кинотеатр, Астана опера театрларымен байланыстар орнату, қойылымдар тамашалау)	4	Саяхат	Ақпан
17	Модуль бойынша сынақ	2	Шығармашылық	Ақпан

			жұмыс	
МОДУЛЬ. АСПАЗДЫҚ ӨНЕР				
18	Қазақтың дархан дастарханы (ұлттық және заманауи қонақ күту, дастархан жаю әдебімен танысу)	2	Шеберлік сыныбы (арнайы мамандармен)	Ақпан
19.	Қазақтың ұлттық тағам түрлері (қамыр ашыту, илеу, жаю әдіс-тәсілдерін үйрену)	4	Шеберлік сыныбы (арнайы мамандармен)	Наурыз
20	Дұрыс тамақтану – денсаулық кепілі	2	Дәріс	Наурыз
21	Модуль бойынша сынақ	2	Шығармашылық жұмыс	Наурыз
МОДУЛЬ. МӘДЕНИ INTELLEKTUAL				
22	Рухани жаңғыру: Бәсекелік қабілет.	2	«Ар-Намыс» саяси-интеллектуалды клубы, «Парасат» дебат клубтарымен пікірталас кештері	Сәуір
23	Мәдени құндылықтар – рухани жаңғыру өзегі (қаламыздағы музейлерімен байланыс орнату)	2	Саяхат	Сәуір
24	«Білімнің шырағы – сұлулықтың шынары (колледж және қала кітапханаларымен байланыс орнату)	2	Шығармашылық жұмыс	Сәуір
25	Модуль бойынша сынақ	2	Шығармашылық жұмыс	Сәуір
МОДУЛЬ. СПОРТ АКТИВІТІ				
26	«Сымбаттылық – денсаулық көрсеткіші» (дене жаттығулары, тренажерлық залмен жұмыс істеу ережелерін үйрену)	2	Арнайы мамандармен дәріс	Мамыр
27	Суда жүзу өнерінің ережелерімен танысу (маман кеңестерін тыңдау, алғышарттарымен танысу)	2	Арнайы мамандармен дәріс	Мамыр
28	Ат спорты (атқа отыру мәнерімен танысу)	4	Арнайы мамандармен дәріс	Мамыр
29	Йога (иогалық жаттығулар)	2	Арнайы мамандармен дәріс	Мамыр
30	Қыздар мектебінің шығармашылық есебі	2	Шығармашылық кеш	Мамыр

Қыздарды жан-жақты дамыту, үйлесімді дамыған жеке тұлға қалыптастыру үшін жоспар мазмұнына «Жан және тән сұлулығы», «Мәдениет. Өнер. Шығармашылық», «Аспаздық өнер», «Спорт – денсаулық кепілі» атты арнайы модульдер енгізілген. Бұл модульдер бойынша қыздарымыз арнайы мамандардан сабақтар алып, өздерінің бойындағы қабілеттерін шыңдайды. Қазіргі күнде мұнда қыздарымыздың сапалы білім алып, музыкамен, ұлттық қолөнермен, спортпен айналысуы үшін, олардың бойында халқымыздың ұлттық құндылықтарын дарыту орайында бірқатар жұмыстар жасалып, нәтижесінде қыздарымыздың колледжіміздің мәртебесін облыс, республика көлемінде жоғары көтеріп жүргендігі көңілге қуаныш ұялатады.

Қорыта айтқанда, қазақ қыздарын тәрбиелеу мәселесі жылдар бойы қарастырылып келеді, алайда ғылыми тұрғыда негізделген қазақ этнопедагогикасының қыз баланы тәрбиелеудегі педагогикалық шарттарының жоқтығын көрсетеді. Егер, қыздар тәрбиесінде халықтық педагогика құралдарын пайдаланудың теориясын және әдістемесі жасалып, білім беру жүйелеріндегі оқу бағдарламаларына енгізілсе, онда қазақ қызына сай, ұлттық мінез-құлық мәдениеті қалыптасқан инабатты, мейірімді, ар-ұжданды жоғары санайтын қазақ қызының қалыптасуына зор ықпалын тигізер еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 «Ұлттық тәрбие» Республикалық ғылыми – көпшілік журнал, 4 (12) 2012.
- 2 Халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесі. Қазақстан мектебі, №8 2004.
- 3 Қыздардың ұлттық рухта тәрбиелеудің теориясы. Ұлт тағылымы №1, 2003.
- 4 Алдамбергенова Г.Т. Қазақ халық педагогикасында қыздарға моральдық-этикалық тәрбие берудің ғылыми негіздері, Алматы, 2009.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру мақаласы. 12 сәуір, 2017.

ҒТАМР 14.07.09

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР

Ш.К. Мусайпова

*Оқытушы, педагог-зерттеуші, білім магистрі, Ж. Мусин атындағы Көкшетау
жоғары қазақ педагогика колледжі, Көкшетау қ.*

Мақалада кәсіби білім беру педагогикасы арқылы оқушы тұлғасын қалыптастырудың жолдары, бағыттары, әдістері қарастырылды. Кәсіби педагогика қоғамдық құбылыс ретінде кәсіби тәрбие заңдылықтарын, қоғамдық өмірдегі кәсіби тәрбиенің мәні мен рөлін анықтайды. Сондықтан, кәсіби педагогика – балалар мен жастардың ғана емес, үлкендердің де тәрбиесі жайлы ғылым.

Түйін сөздер: педагогика, кәсіби білім беру, еңбек ету, педагогикалық үдерістер.

Кәсіби педагогика адамның жас шамасына, бұған дейінгі алған білім деңгейіне, еңбек және кәсіби іс-әрекетінің бағдарына тәуелді емес, оның кәсіби даярлығының бүкіл жүйесін қамтитын теориялық және практикалық-бағдарланған ғылыми білімдер саласы. Яғни, бұл ұғым көпшілікке кәсіби тәрбие беру саласында, соның ішінде білім мазмұны мен оқытудың әдістемесінің белгілі бір педагогикалық жүйесін құрайтын және сол еңбектің өзі тәрбие құралы ретінде саналатын орта мектептердегі кәсіптік оқытуға байланысты қолданылады. Сонымен бірге, кәсіби педагогика түрлі типтегі кәсіби оқу орындарында жүзеге асырылатын кәсіптік білімнің бастауыш, орта, жоғары және жоғары білімнен кейінгі мәселелерін қарастырады [1].

Қазіргі кезеңде тәуелсіз еліміздің ертеңі – жастардың білімінің тереңдігімен өлшенеді. Білімді, жан-жақты қабілетті ұрпақ– ұлтымыздың баға жетпес қазынасы. Бүгінгі таңда педагогика ғылымыдарының өзекті мәселелерінің бірі – оқушы тұлғасын жетілдіруде, жан-жақты дамытуда, білім беруде, ғылымның соңғы жетістіктерін қолданып, шығармашылық жұмыстарды жасауға қабілетті, дүние көзқарасы кең, рухани бай азамат дайындау [2].

Кәсіби білім беру – еңбек ету үрдісімен бірге жүреді. Еңбек үрдісі нәтижелі болу үшін, қажетті білімді, дағды мен іскерлікті, икемді жүйелі түрде меңгеру, оқу арқылы оқушы қоғамдағы ғасырлар бойы жинақтаған асыл мұрасын, дағды тәжірибесін өз бойына сіңіреді. Білім жүйесін меңгеру арқылы

ғана оқушы ой мен дене еңбегінің тетіктерін жақсы түсінеді. Білімді меңгеру – ұзақ уақытты керек ететін күрделі үрдіс. Білімді игеру үлкен сапалылықты, өз бетімен жұмыс істеп үйренуді, өз мінез-құлқын меңгеруді керек етеді. Мәселен, оқушының жасы өскен сайын оқуға деген қызығушылықтарының, түрткілерінің де мазмұны өзгереді. Түрткімен бірге қызығу, дағды және икем де бірге қалыптасады. Дағды адам әрекетінің қай-қайсысында да ерекше маңызға ие болады. Ол іске шапшаң, шұғыл кірісуге мүмкіндік береді, іс-әрекетке жақсылап дағдылану арқылы оқушы өндіріс құралдарын, дене шынықтыру, ақыл-ой жұмысын меңгеруде жақсы табыстарға жетеді. Оқушы әсіресе, өзінің негізгі мамандығына, алдына қойған мақсатына жетуге күш-қуатын пайдаланады. Ал икемділік – оқушының қандай нәрсені болмасын орындай білу қабілеттілігі. Икемділік білім мен тәрбиеге негізделеді. Кімнің білімі мен тәжірибесі көбірек болса, сол оқушының икемділігі де артық болады дейді Қ.Б.Жарықбаев [3].

Кәсіби педагогиканы теориялық және қолданбалы ғылым ретінде сипаттауға болады. Өйткені, ол бір жағынан, кәсіби педагогикалық құбылыстарды баяндап түсіндірсе, екінші жағынан, кәсіптік білім берудің міндеттерін шешуге бағытталған оқыту және тәрбиелеу жолдарын қарастырады. Кәсіби педагогика теориялық жағынан дами отырып, кәсіптік білім бойынша оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруді көздейді. Оған озық педагогикалық тәжірибені, оқыту мен тәрбиелеудің жаңа технологияларын кәсіптік мектеп практикасына ендіру мысал бола алады.

Кәсіби педагогика қоғамдық құбылыс ретінде кәсіби тәрбие заңдылықтарын, қоғамдық өмірдегі кәсіби тәрбиенің мәні мен рөлін анықтайды. Сондықтан, кәсіби педагогика – балалар мен жастардың ғана емес, үлкендердің де тәрбиесі жайлы ғылым.

Кәсіптік тәрбие ұғымы қоғамдық құбылыс ретінде кең және тар мағынада қолданылады. Кең мағынасында алғанда, ол кәсіби іс-әрекетте жинақталған тәжірибені педагогикалық ықпал ету негізінде кейінгі ұрпаққа меңгерту, олардың жалпы кәсіби мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Ал тар мағынада түрлі деңгейде кәсіби тәрбие беру мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған арнайы ұйымдастырылатын іс-әрекетті білдіреді.

Кәсіби педагогикасы адамның тек қана еңбек етуге кәсіби даярлығының салыстырмалы түрдегі тар аясы ғана емес, кәсіптік білімнің бүкіл жүйесі саналады. С.Я. Батышев кәсіби педагогиканы кәсіби-техникалық педагогика тұрғысынан қарастыра келе, кәсіби педагогика кәсіби-техникалық білім мазмұнын қоғамның сұраныстарынан қалай туындайтындығы мен әлеуметтік және ғылыми-техникалық прогреске байланысты қалай өзгеріске түсуімен анықталатындығын зерттейді. Оның пікірінше, кәсіби педагогика кәсіби талаптармен және тұтастай алғанда, жеке тұлғаның дамуымен себептелінетін ғылыми-техникалық білімдерді игеруін, жеке тұлғаның кәсіби-техникалық іскерліктерінің қалыптасу ерекшеліктерін, кәсіптік-техникалық мектеп жағдайындағы тәрбиенің мақсаттарымен айырықша ерекшеліктерін, тәрбиенің жалпы және ерекше әдістері арасындағы байланыстары мен тәуелділіктерін

зерттейді. Осы тұрғыдан алғанда, қос аспектілі және қосбірлікті сипаттағы кәсіби педагогика пәні жеке тұлғаның талап етілетін кәсіби сапаларын қалыптастырушы педагогикалық үдеріс және осындай қалыптастырудың мақсаттық, мазмұндық және өзіне тиесілі кәсіби компоненттерін анықтайтын педагогикалық жүйе болып табылады. Осыған байланысты, кәсіби педагогиканың пәнін, кәсіптік білім берудің сол не өзге деңгейі мен бейінінің өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, жеке тұлғаның кәсіби-мәнді қасиеттерін қалыптастыру үдерісі ретінде қарастыруға болады [4].

Кәсіптік білім беру – бұл кәсіптік өзі тағдырын өзі шешуде оқушылардың бойындағы жеке қасиеттерін, қабілеттің, мүмкіншілігін дамыту. Осы орайдан қарастырғанда студенттердің ынтасының, бейімділігінің, жалпы және динамикасына көңіл аударылуы қажет.

Кәсіби педагогикалық әрекеттердің ғылыми ортақ категориясы тәрбие. Тәрбие сөзінің мағынасы – дүниеге келген қорғауды қажет ететін, өмірге қалыптаспаған жас баланың алғашқы тамақтануынан, қадам басуынан басталады. Тәрбие – жеке тұлғаны қалыптастыру жолында мақсатты және ұйымдасқан түрде жүзеге асырылатын процесс. Аға ұрпақ өзінің жинақталып, сараланған тәжірибесін кейінгі ұрпаққа беруі тәрбиенің кең әлеуметтік мәні болып табылады. Жас кезінде қалыптасқан әдет, дағды т.б. қасиеттер бала болашағының негізі. Егер жас күнінде есі, жадысы қалыптасып келе жатқан кезден бастап дұрыс тәрбиеге жүгінген бала тағдырының болашағы жарқын болмақ. Жас баланың жеке тұлғаға жетем дегенге шейін қаншама тәрбиелік ортаны, қарым-қатынас пен адамдар ықпалын бастан кешіреді. Сондықтанда бала өмірінде, тәрбиесінде үлкен маңызға ие балабақша, мектеп, университет сияқты орталарды дұрыс таңдау қажет. Осы аталғандармен қатар, бала әрдайым өзіндік тәрбие үстінде болады. Өзіндік тәрбие негізін өз бетімен білім алу, өзін-өзі жетілдіру, туа біткен талант немесе дарынын аңғарып өз бетінше дамыту, өзіндік дайындық т.б. жатады. Дегенмен өзіндік тәрбие өзгелердің көмегімен немесе ықпалымен, әсерімен болады. Кейбір жағдайларда біреуге еліктеу, табыну немесе құрмет тұтудан да өзін басқаша өзіндік тәрбиелеу пайда болуы әбден мүмкін. Тұлғаның қалыптасуы педагогикалық құбылыстың бірі болып табылады. Өзіндік тәрбиенің мәні субъектінің тәрбиеге араласу нұсқауларындағы әлеуметтік-мәдени үлгі ретінде тәрбиеленушінің өзі ғана болады. Тәрбие процесі мен таным әрекетінің қалыптасып дамуын іске асыруда ортақ мақсат, өзіндік тәрбие мен өзіндік білім арудың ролі ерекше.

Қолданбалы ғылымдардың, соның ішінде кәсіби педагогиканың әдіснамалық негізі философия болып табылады. Себебі, В.П. Тугаринов пайымдағандай, философия – бұған дейінгі ізашары болған ғылым мен практика дамуының қорытындысы, жинақтап қорытушысы [5].

Қорыта айтқанда, әрбір елдің кәсіптік білімінің мазмұны мен ұйымдастырылуының өзіндік ерекшеліктері бар. Оларға тән ортақтық кәсіпкерді тар мамандықта емес, белгілі бір бейінде даярлау. Шетелдегі кәсіби білім өндіріспен тығыз байланыста және бейімделгіштік сипатта, сондай-ақ бастауыш кәсіби даярлық ролін атқаратын шәкірттік жүйе айтарлықтай жақсы

дамыған. Дамыған елдердегі мемлекеттік және жекеменшік лицейлерде жүргізілетін кадрлар даярлау ісінің орталықтандырылған және орталықтандырылмаған жүйесі қалыптасқан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Профессиональная педагогика: Учебник. / Под ред. Батышева С.Я., Новикова А.М. Издание 3-е, перераб.: Ассоциация «Профессиональное образование», 2010. – С. 8.
- 2 Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников. Теория экспериментального исследования. – М., 1980. – 240 с.
- 3 Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы, 2000. – 325 б.
- 4 Профессиональная педагогика: Учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям. – М: Ассоциация «Профессиональное образование», 1999. – С. 88.
- 5 Тугаринов В.П. Природа, цивилизация, человек. – Л. Спб, 1978. – 78 с.

ГРНТИ 16.31.51

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

А.Ж. Каппас

*Преподаватель, Кокшетауский высший казахский педагогический колледж им. Ж.
Мусина, г. Кокшетау*

Проблема поликультурного образования и воспитания занимает одно из центральных мест в образовательной практике как в Казахстане, так и в большинстве стран. Актуальность данного исследования обусловлено тем, что в казахстанском обществе сформировано поликультурное образовательное пространство, в котором проживают и обучаются учащиеся разной этнолингвистической, религиозной и социально-экономической принадлежности. Настоящее исследование нацелено на выявление методов преподавания родного и иностранных языков, способствующих нравственно-эстетическим, моральному, патриотическому воспитанию полиязычной личности.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, восприятие.

На сегодняшний день, когда все науки направлены на антропоцентрическую парадигму, человек и культура являются одним из самых актуальных аспектов исследования. В результате данных исследований создаются и развиваются междисциплинарные новые научные отрасли как культурология, лингвокультурология, межкультурная коммуникация и другие.

Данное исследование нацелено на изучение концепта «конь» в аспекте лингвокультурологии, рассматривающей проявления и отражения культуры народа в языке. Научная новизна проводимой работы заключается в контрастивном исследовании концепта «конь» на примере германских, казахских, а так же славянских сказок, демонстрирующих языковую картину мира данных народов. В качестве источника служат сказки, как неотъемлемая часть развития и передачи культуры от поколения к поколению.

Задачи работы:

1. Изучить теоретико-методологическую базу лингвокультурологии;
2. Дать определение концепту;
3. Сопоставить и изучить концепт конь на основе английских казахских и русских поговорок;

Связь культуры и языка отмечал первооткрыватель межкультурной коммуникации Э.Т. Холл еще в середине XX века. Автор утверждал, что «культура – это коммуникация, а коммуникация – это культура». В свою очередь основным средством коммуникация является – язык.

Междисциплинарную область знаний лингвокультурологии отмечала Д.И. Малишевская: «изучение механизмов воплощения и межпоколенной трансляции стереотипов национального мировидения в обыденном сознании, а также поэтапная реконструкция культурных установок и характерологических черт менталитета народа – носителя языка» [1].

Таким образом, основные компоненты и составляющие лингвокультурологии могут быть измеримы, описаны и исследованы.

Для данного исследования основополагающим является классификация элементов активного взаимодействия языка и культуры В.А. Масловой:

1. Фразеологический фонд языка;
2. Мифологизированные языковые единицы: архетипы и мифологемы, обряды и поверья, ритуалы и обычаи, закрепленные в языке;
3. Паремнологический фонд языка;
4. Эталоны, стереотипы, символы;
5. Речевое поведение;
6. Область речевого этикета;
7. Коды культуры;
8. Концепты культуры;
9. Ценности культуры [2, 78-89 б.].

Перечисленные области взаимодействия культуры являются ценным источником, показателем культурных элементов определенного народа и служат значимым материалом, отражающим менталитет, образ жизни, поверий, традиций и бытовой жизни.

Слово «концепт» означает с латинского *conceptus* – «понятие», от глагола *concipere* «зачинать». Концепт в понимании Ю.С. Степанова признается базовой единицей культуры, ее концентратом. По мнению ученого «в структуру концепта входит все то, что и делает его фактом культуры – исходная форма (этимология); сжатая до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки и т.д.». Концепты в этом понимании часто соотносятся с картиной мира народа, имеет практический характер и противопоставляется научной картине мира [3, 59-64 б.].

Наиболее «культурноносные языковые сущности» того или иного языка отражаются в пословицах и поговорках. Многовековой социальный и исторический опыт, жизненный опыт, знания народа находят свое выражение в языке. По мнению В.П. Аникина, «не каждое изречение становилось пословицей, а только такое, которое согласовывалось с образом жизни и мыслями множества людей – такое изречение могло существовать тысячелетия, переходя из века в век. За каждой из пословиц стоит авторитет поколений, их создавших. Поэтому пословицы не спорят, не доказывают – они утверждают что-либо в уверенности, что все ими сказанное – твердая истина» [4, 6-8 б.].

Неповторимый стиль мышления этноса, менталитет проявляются в пословицах. Пословицы разных народов, оперируя схожим набором положительных и отрицательных стереотипов, ценностей и антиценностей, тем не менее, испытывают на себе влияние образа жизни народа, особенностей его мышления. В пословицах и поговорках находит свое отражение вся многогранная жизнь народа, все сферы деятельности человека, его быт. Центральной фигурой в них всегда выступает человек в своих различных проявлениях с собственными качествами.

Пословицы и поговорки – краткие изречения восходящие к фольклору. Пословица в обобщенном виде констатирует свойства людей или явлений, дает им оценку или предписывает образ действий

По утверждению В. Даля, «простой народ упорнее сберегает и хранит исконный быт свой, и в косности его есть и дурная, и хорошая сторона» [47, 7 б.]. Пословичные выражения – сбор трудового, нравственного и эстетического опыта этноса, ставшим мудрым изречением. Это философия народа, выражающее поведение человека в социальной жизни. Национальная особенность афористического фольклора выражается во взгляде народа на действительность, состоящим из восприятия мира, в характере общин. Именно поэтому с помощью пословиц можно приобщиться к образу мыслей другого народа, приблизиться к постижению национального характера, и их системы ценностей.

В русском, казахском и английском языках широко распространены пословицы и поговорки о домашних животных, особая роль уделяется в них образу коня. В языковой картине мира казахского этноса конь преобладает как – *«царь домашних животных»*, занимающий главенствующее положение в хозяйственно-бытовой жизни казахов по сравнению с остальными видами домашних животных. Роль и место коня в кочевом образе жизни казахов раскрывают следующие крылатые слова: *«Арыстан аң патшасы, жылқы мал-патшасы»* (*Лев царь зверей, конь – царь домашнего скота*). Необходимо отметить, что казахский народ издревле славился кочевым образом жизни, немаловажную роль при этом играет конь и как средство передвижения, и как лучший друг своего хозяина.

Конь всегда являлся показателем достатка и благостояния казахской семьи. Этому свидетельствуют такие поговорки, как: *«Аты бардың тынысы бар, асы бардың ырысы бар»* (*У кого есть лошадь тот и живет спокойно дыша, у кого – еда тот и живет в достатке*).

О том, что конь является показателем достатка казахского народа свидетельствует следующее изречение: *«Жылқы – кесе, киім, жылқы – мінсе, көлік, жылқы – жесе, тамақ, жылқы – ішсе, сусын болады»*. Здесь говорится о том, что конь не только помогает утолить голод и жажду, но и является средством передвижения и одеждой человека.

В языковом сознании казахского, русского и английского народов данное домашнее животное ассоциируется преимущественно с *«исполнителем тяжелого труда»* в сельском хозяйстве, а так же в качестве транспортного

средства вдали от дома и на охоте. Этому свидетельствуют пословицы: «*Конь не пахарь, не кузнец, а первый на селе работник*»; «*Only fools and horses work*». (Только глупцы и кони работают).

О лошадях в большинстве казахских и русских изречений говорится с любовью и уважением. Если в казахском языке говорят «*Жүйрік ат – бірде ат, бірде қанат*» то в русском языке: «*Лошадь – человеку крылья*». «*Непродажному коню и цены нет*»; «*Погоняй коня не кнутом, а овсом*»; «*Счастье не лошадь: не везет по прямой дорожке*»; «*Старый конь борозды не испортит*». Лошадь олицетворяет трудолюбие, работоспособность, здоровье, смирение.

Во всех трех языках особое внимание уделяется как масти так и породам лошадей.

Масть – это один из наследственных признаков для идентификации лошадей. Каждая из них обладает определенным набором внешних характеристик, которые позволяют отличать ее из общей массы. Так принято называть совокупность всех цветовых признаков: окрас кожных и волосных покровов, расцветка глаз, и даже копыт. Сюда входит не только определение пигмента или его оттенка, но и характер распределения по телу. Важно все: отметины, пятна, каким образом пигментирована грива или хвост. Масть наследуется. Зная родословную лошадей, можно с большой вероятностью предсказать, каким будет потомство.

Порода – это не произвольный термин, а категория лошадей, на которую есть племенная книга с родословной. В племенные книги вносятся родители с наиболее подходящими, по мнению специалистов характеристиками. Для самых чистых пород, чтобы признать наследника, предки должны быть зарегистрированными представителями породы. Породы и виды лошадей и пони выводились обычно в пределах сравнительно небольших географических районов, так же характеристики животных приспособляли к определённым потребностям местного населения [5].

В то время как в казахском языке подразделяют лошадей по возрастным показателям, то в русском языке особое внимание уделяется масти (окраса) лошадей. Так в русском языке различают гнедую, рыжую вороную и серую масти. В казахском языке «*черный*» цвет является символом отрицательных характеристик и поступков, бед, печали, злобного, сердитого человека имеющего плохие намерения. Основной оппозицией к цвету является «*ақ*» (белый) – «*қара*» (черный), по мнению А. Ислам, это исходит из структуры познания мира в целом, дифференцированного деления на этот и тот мир – «*Жарық дүние*» – «*қараңғы дүние*», «*жизнь и смерть, добро и зло*».

Концепта «*қара*» (черный) в казахском и в русском совпадают в содержании негативных явлений. К примеру в русском: *черная зависть, черные мысли, чернорабочий, черная магия, черная душа*. Пр.: «Своим уготованы высокие должности, а он, послушный исполнитель, будет выполнять *черную работу*» (А. Рыбаков). В английском языке: *black as sin* (мрачнее тучи), *black dog* (дурное настроение), *to look black* (становиться мрачнее тучи).

Однако коня черного цвета приобретает образ благородного и положительного персонажа в русских и казахских сказках. Наиболее часто именно «вороний конь» является олицетворением друга русского богатыря: в русских рассказах и сказках очень часто описывают мужество и храбрость богатыря, подвиги которого немыслимы без вороного коня. В произведении «Илья Муромец» вороной конь описывается как друг, склоняющий голову перед своим хозяином, ожидая команды. Аналогичное отношение казахского богатыря к своему коню мы встречаем в казахских поэмах: «Қара байыр қазанат, Қара жолда қалдырмас. Қара жолда қалдырып, Қанатыңды талдырмас» (Темный рыцарь не оставит в трудном пути, а оставив не заставит вас идти). Под словом *қара байыр* казанат понимают используемая выносливую породу казахской лошади. Как видим в данном изречении черный цвет имеет положительный смысл, а именно как друг на которого можно положиться в тяжелом жизненном пути.

Для казахоязычного обучаемого представляет трудность в понимании значений слова *вороний конь*. В языковом сознании казахского народа преобладает преимущественно *черный конь* или *черно-бурый* (*қара жылқы*, *қара көк жылқы*). Если в глубине казахских слов лежит значение *черный* (*қара жылқы*) то русское «вороний» не имеет прямого значения и требует интерпретации разъяснения и чтения дополнительный литературы. Следовательно, при чтении русской художественной литературы и изучении русских сказок носителями казахского языка возникает *лексико-семантическая интерференция*, преодоление которой возможно с помощью наглядного дидактического материала; картинок, иллюстрации, видео-материала,

В английском фраза «Dark horse» (*темная лошадь*) далеко не имеет связь с конем, под этим подразумевается человек скрывающий свои идеи и мотивы (*a person who keeps their interests and ideas secret, especially someone who has a surprising ability or skill*). В русском языке встречается интерпретация как «темная лошадка», но смысл отличается от английского и объясняется как: неожиданно сильный кандидат или претендент на победу, чья претензия на победу ранее не обсуждалась. Наиболее ранее известное упоминание находится в романе Бенджамина Дизраэли «Молодой герцог»: «Тёмная лошадка, о которой никто и подумать не мог, и которую беспечный герцог Сент-Джеймс даже не замечал в списке, триумфально промчалась мимо трибун».

Британцы же, в отличие от казахского и русскоговорящих, классифицируют породы лошадей преимущественно в зависимости от места их обитания. Всего в Великобритании есть 9 пород лошадей. Таблица №1 показывает классификацию популярных пород в Великобритании:

Таблица №1.

Порода	Место обитания
Соннемара (Коннемера)	древняя порода, обитавшая в дикой скалистой местности в Ирландии на протяжении многих веков.

Dartmoor (Дартмур)	чистокровная английская
Exmoor (Эксмур)	порода лошадей, возникшая на Британских островах и обитающая (обычно в полудиком состоянии) на вересковых пустошах Эксмур
Highland (Хайленд)	Шотландский горный пони
Fell (Фелл)	Классическая английская порода.

На земле казахского народа существует более 13 пород и породных групп лошадей. Наиболее популярными породами лошадей в Казахстане считаются: *кустанайская, адаевская, казахская, джэбе*, характеристики которых связаны с телосложением, выносливостью.

Следует отметить, что казахская лошадь живет на свободе в табуне, именуемом «*жылқы үйірі*». Каждый пасется по отдельности, а глава – *жеребец (айғыр)* – не позволяет лошадиным семьям из соседних табунов смешиваться с его лошадьми. Необходимо отметить, что в казахском языке существует целая палитра наименований лошадей, связанных с их возрастом.

В таблице №2 представлена характеристика каждого из данных наименований.

Таблица №2.

Название	Характеристика
Айғыр (жеребец)	Хозяин табуна, защитник семьи
Бие (кобыла)	Кобыла
Құлын (жеребенок)	Новорожденный жеребенок
Жабағы	Полугодовалый жеребенок
Тай	Годовалый жеребенок
Құнан	Конь в возрасте трех лет
Дөнен	Конь в возрасте четырех лет
Бесті	Конь в возрасте пяти лет
Ат (лошадь)	Конь в возрасте шести лет и выше.

Таким образом, казахский народ связывает особенности лошадей с их возрастом, русский народ с цветовой гаммой, англичане – с местом обитания лошадей. В отличие от казахского языка, в котором привалируют разнообразные наименования лошадей, русские и английские языки имеют лишь несколько аналогичных эквивалентов: *ат – лошадь – horse, жылқы – конь – horse, айғыр – жеребец – stallion, бие – кобыла – mare, құлын – жеребенок – foal*.

В результате сопоставление пословиц с концептом «конь» отражается в следующем: Конь по разному понимается в разных культурах, и различных картинах мира. Первое, в казахском языке во многих пословицах производится сравнение и приравнивание качеств коня с качествами человека. Множество казахских поговорок имеют положительный смысл. Большая часть из них

показывает под видом коня отношения и обращения людей к друг-другу. В русском языке ярко выражается образ коня в виде трудоисполнителя.

Литература

- 1 Малишевская Д.И. Базовые концепты культуры в свете гендерного подхода // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999.
- 2 Маслова В.А. Лингвокультурология как наука о наиболее культураносных языковых сущностях, II Концептологические и лингвокультурологические исследования. // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики №16, 2014. – с. 78-89.
- 3 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 40-76.
- 4 Аникина М.Н. Лестница. Книга-практикум. Начинаем изучать русский / М. Н. Аникина. – 3-е изд. – М.: Рус. яз. – Медиа, 2005. – 261 с.
- 5 <http://thehorses.ru/text2/masti-i-porodi-loshadei.htm>.

ҒТАМР 14.25.01

МЕКТЕПТІ ТИІМДІ БАСҚАРУДЫҢ СТРАТЕГИЯСЫ – КӨШБАСШЫЛЫҚ

П.Т. Абдрахманова

*О. Жандосов атындағы жалпы білім беретін мектебі директорының оқу-ісі
жөніндегі орынбасары, Қазығұрт ауданы, Түркістан обл.*

Мектепті басқарудың құрылымының негізгі мақсаты – мектептегі педкадрларды диагностикалау арқылы кәсіби шеберлігі мен шығармашылығын дамыту болып саналады. Тұлғалық қасиетін талдау, кәсіби біліктілік пен шеберлігін жетілдіру, инновацияларды меңгеруге үйрету сынды мазмұндық сипатқа ие болмақ. Мектепті басқару құрылымының ұстанымдары: ынтымақтастық, ізгілік, тұлғалық бағдар, даралау мен саралау, тиімділік пен нәтижелілік болып табылады. Басқару айқындалған мақсатқа жету үшін соған сәйкес міндеттерді және оларды орыдаудың тиімді жолын анықтап, жүзеге асыру қажет.

Түйін сөздер: басқару, перспектива, тұлға, көшбасшы, мектеп, стратегия.

Көшбасшылық – бұл мектеп директоры барлық оқушылардың табысты оқып, жоғары нәтижелерге қол жеткізуін қамтамасыз ете отырып, оқыту туралы ортақ ұстаным қалыптастыру жұмысына жетекшілік ететін, мықты ұйымдастырушылық миссиясы бар және оқушылардың үлгеріміне үлкен үміт артылатын интерактивті үдеріс. Көшбасшылық дегеніміз – жеке әлеуметтік қозғаушы күш емес, көзге көріне қоймайтын бағыттар мен қозғалыстар арасындағы қарым-қатынас [1].

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының оқыту мен оқудағы халықаралық зерттеуі (TALIS) мұғалімдер мен мектеп басшыларына білім беруді талдап, осы саладағы саясатты дамытуға үлес қосуға мүмкіндік береді. Зерттеу мұғалімдердің кәсіби біліктілік арттыруға көзқарасын, оның әсерін, бағалаудың маңыздылығын және қажеттіліктерін анықтауға көмектесті. Жұмыстың басымдықтарын айқындау мақсатында өзгерістер енгізу (көшбасшылар) тобы құрылды. Коучинг-сессиялар өткізу арқылы енгізілетін өзгерістердің қажеттіліктері талқыланып негізделді. Осы зерттеулердің нәтижесін ескере отырып, мектепті дамытудың, өзгерістер енгізудің стратегиялық басымдықтары нақтыланды. Мектепті дамытудың жоспары жасақталып, нені дамыту қажеттігі, дамыту үшін қандай іс-әрекеттер жасаймыз, олардың нақты, қолжетімді және шынайы болуы SMART-қа сай белгіленді.

Қажетті ресурстар анықталып, күтілетін нәтижеге болжам жасалды. Өзгерістерді эвалюациялау тәсілдері көрсетілді.

Стратегиялық жоспарлау дегеніміз – бұл мектептің қандай екендігін көрсететін, болашаққа бағдар жасай отырып, түбегейлі өзгерістер енгізу мақсатында шешімдер қабылдап, оны іске асыруға арналған іс-әрекеттер жоспары. Мектепті дамыту жоспары – ұсынылатын білім беру қызметтерінің сапасын арттыру мақсатында білім беру ұйымын дамытудың стратегиялық басымдықтары мен бағыттарын анықтайтын құжат [3].

Мектепті дамытудың стратегиялық жоспары сауалнамалар қорытындысында анықталған басты проблемаларды шешуге, берілген ұсыныстарды іске асыруға бағытталған. Олар:

1) Мектептің даму жоспарын жасау кезінде оқушылардың және ата-аналардың пікірін ескеру; 2) Мектептің дамуына қолайлы жағдай жасау үшін қоғамдық ұйымдармен байланысты күшейту; 3) Озық тәжірибелерді енгізу мақсатында жүйелі жұмыстану; 4) Мұғалімдерді өз жұмыстарына талдау жүргізуге бағыттау; 5) Мұғалімдердің бірлесіп, ортақ проблеманы анықтап, білім сапасын арттыруда біріккен жұмыстарын жетілдіру; 6) Мұғалімдерді бөлінген көшбасшылық принциптеріне сай жұмыстарға тартып, қабілеттерін дамытуға мүмкіндіктер туғызу.

Әрбір бағыттың басымдықтары мен табыс критерийлері белгіленді. Мектеп қызметінің басты бағыты оқу және оқыту үдерісіне тоқталып кеткім келеді. Басымдықтары мен табыс критерийлері:

– Мұғалімдердің сабақ барысында заман талабына сай оқу ресурстарын тиімді, жүйелі қолдануын жүзеге асыру;

– Сабақ құрылымын нәтижеге бағыттай жоспарлау;

– Сабақта оқушылардың белсенділігін, ынтасын арттыру;

– Сындарлы оқыту теориясы негізіндегі сабақ үдерісі;

– Оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін арттыру;

– Сабақ барысында бірыңғай талаптың орындалуын тұрақты қамтамасыз ету және заман талабына сай бағалау жүйесіне өзгерістер енгізу;

– Білім сапасының артуына қол жеткізу.

Оқушыларды бағалаудың жаңа критерийлерін қолдану:

– оқу үшін бағалау және оқытуды бағалау;

– оқушылардың өзін-өзі және өзара бағалау жүйесін енгізу;

– оқушыларды өзіне және өзгелерге сын көзбен қарауға дағдыландыру;

– қабілетті және үлгерімі төмен оқушылармен жұмысты жетілдіру;

– қабілетті және үлгерімі төмен балалармен жұмыс жүргізу;

– мәселелерді шешу құзыреттілігін дамыту;

– оқушыны белсенді жұмыс жасауға ынталандыру;

– психологиялық ахуалды оңалту;

– Оқушылардың денсаулығын сақтау, өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оқу жүктемесінің шамадан тыс көбеюінің алдын-алу;

– Сабақ кестесін талапқа сай жасақтау.

Бөлінген көшбасшылық принциптеріне сай мектептің талантты да дарынды мұғалімдеріне өз құзыреттілігі шеңберінде жауапкершіліктер жүктеліп, жұмыс аясы анықталды. Негізгі идея педагогтарды заман талабына сай жұмыс жасауға ынталандыру болғандықтан, негізгі жұмысымыз сыныптың көшбасшысы ретінде мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамытуға, сындарлы оқыту теориясы негізінде сыныптағы сабақ барысын ұйымдастыру, жоспарлау және басқару шараларына бірінші кезекте көңіл аударылды. Мұғалімдерді кәсіби дамытуға, мұғалім жұмысы мен кері байланысқа, олардың жұмысының мойындалуына қатысты шараларға басымдық берілді. «Мінсіз мектеп» болудың алғы шарты ретінде мұғалімдер арасында ынтымақтастық орта және «мектеп мәдениетін» қалыптастыру мәселелері басты назарда болды, сынып деңгейіндегі зерттеу жұмыстарын жүргізу жоспарланды. Ата-аналардың белсенділігін арттырып, ынтымақтастық қарым-қатынас қалыптастыруға арналған іс-шаралар жоспарланып, әсіресе, қызығушылықтарын арттыру мақсатында ата-аналар жиналыстарын жаңа форматта өткізу, серіктестік шараларына басымдық берілді.

Мектеп – қоғам аясында түрлі құрылымдармен біріктірілген ұйым, дегенмен, қызметі тиімді және табысты болу үшін ол жалпы ереже мен дәстүрлер арқылы біріктірілген, ортақ ұстаным ұстанатын қоғамдастық болуы тиіс [4]. Осы мақсатта Мектепте «Number One» желілік қоғамдастығы және ресурстық орталық құрылып іс-шаралар картасы жасақталып, жоспарға сәйкес жұмыстар атқарылып келеді.

Кез келген жүйе оның жұмыс істеу нәтижелерін өлшеу құралдарына бағдарланатындығы белгілі, сондықтан нәтижелерді бағалау құралдары мен рәсімдерін талдау басты мақсат. Білім беру қызметінің сапасын бағалаудың негізгі шарты бұл дұрыс таңдалған және сауатты қойылған бағалау және бақылау рәсімдерінің бағасы мен рөлі екендігін атап өткен жөн. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында тұтас, көп деңгейлі ұлттық білім беру сапасын бағалау жүйесі қалыптасқан.

Білім беру сапасын басқару және оның проблемалары:

1. Дәстүрлі білімнен арыла алмау;
2. Білім беруде инновациялық технологияларды тиімді қолдана алмау;
3. Оқушылардың жаңа білім беру мазмұнына бейімделе алмауы;
4. Білім алушылар алған білімдерін жиынтық бағалау процесі барысында қолдана алмауы;
5. Білім алушылардың шиыршықты ойлау қабілеттерінің төмен болуы;
6. Оқушылардың жас ерекшеліктерін, ойлау деңгейлерін ескеретін тапсырмалардың құрылмауы;
7. Репродуктивті (қайталау, жаттау, көшіру) әдістердің қолданылуы.

Білім беру сапасын басқарудағы перспективалары:

1. Маслоудың қажеттіліктер пирамидасын ескеру;
2. Блум таксаномиясы бойынша білім беруді жоспарлау;
3. Ойлай білуге үйрету/үйрену;

4. Өзіндік түсінік қалыптастыруға үйрету/үйрену;
5. Жазуға үйрету/үйрену;
6. Әлеуметтік тәжірибе арқылы үйрету/үйрену;
7. Сыни ойлауға үйретуде интербелсенді әдістерді қолдану.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Бастауыш сынып пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді [4, 26 б.]. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі [5, 65 б.]. Оған оқу мақсаттарын зерделей отыра тапсырмаларды, ықшам сабақтарды құрастыру барысында көз жеткіздік.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады [3, 45 б.]. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Мектеп басқару қызметі жүйесінде тиімді ұйымдастырудың тағы бір шарты инновациялық педагогика бағыттарын ескеріп жұмыс жасау болмақ. Ол келесідегідей бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

- этнопедагогика және әлемдік интеграция;
- стандарттау мен технологияландыру;
- стратегиялық ізденістер мен инновациялық зерттеулер;
- менеджмент және көшбасшылық;
- рейтинг және мониторинг.

Сөйтіп, мұғалімдердің шығармашылық жұмыстарын ұйымдастыру, мектепте оқытудың жаңа технологиясын енгізу, тұлғаның дамуына жағдай жасау және тек білімін арттырып қана қоймай, танымдық қасиеттерін, істеген еңбегінің нәтижесін көріп, саралау – мектеп басқаруда басшылыққа алатын

негізгі қағидалардың бірі. Мектеп басшыларының педагогикалық ұжым жұмысына дұрыс және жанды басшылық жасау, оқушылардың білім деңгейін әлемдік стандартқа жеткізу үшін күрес болып табылады.

Қорыта айтқанда, мектеп басшыларына мектепті басқару бағдарламасын құру аса маңызды процесс болып табылады. Мектептегі басқаруды жоспарластыру зерттейтін құбылысқа жасалған педагогикалық талдаудың негізінде іске асатын мақсатты бағдарлама деп білеміз. Бұл жерде жоспар түрінде қабылданған шешім ұзақ перспективаға арналуы, шұғыл, адамдағы істерді шешуге бағытталуы мүмкін. Осыған байланысты мектеп жұмысының жоспарын перспективалық, жылдық, ағымдағы деп бөліп қарастырылды.

Басқару мәдениетінің негізгі компоненттері ретінде білім саласында еңбек ететін адамдардың басқару мәдениеті, олардың кәсіптік-педагогикалық мәдениетінің құрамды бөлігі болып табылады. Дәстүрлі ұғымда кәсіптік-педагогикалық мәдениет негізінен педагогикалық қызметтің нормалары, ережелері, педагогикалық техника және шеберлікпен байланыстырылады. Ал, соңғы жылдардағы психологиялық-педагогикалық зерттеулер педагогикалық мәдениет категорияларына педагогикалық құндылықтар, педагогикалық технология және педагогикалық шығармашылықты да қосатын болды.

Мектеп басшысының басқару қызметі өзінің табиғатында шығармашылық болып табылады. Басқарудың құндылықтары мен технологиясын меңгере отырып басшы-менеджер тұлғалық ерекшеліктері мен басқару объектісінің ерекшеліктеріне сай, ол құндылық-тарды өзінше қайта құрып, талдап түсіндіруге ұмтылады. Осылайша, педагогикалық жүйені басқару тұлғалық қабілеттерді іске асыратын және жұмсайтын сала болып табылады. Басқару қызметінде директордың орынбасары тұлға, басшы, ұйымдастырушы және тәрбиеші ретінде өзін-өзі танытады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Leithwood K., Day C., Sammons P., Harris A., Hopkins D. (2006). Seven strong claims about successful school leadership,[Табысты мектеп басшылығы туралы жеті анықтауыш тұжырым] Nottingham, National College for School Leadership.

2 Басшыға арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2013. – 28 б.

3 Wenger E. (1999) Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity [Практиктер қоғамдастығы:оқыту, мәні мен ерекшелігі] Cambridge University Press.

5 Білімдегі жаналықтар. Ақпаратты-әдістемелік журнал. №1, 2007.

6 Скендірова А. Жаңа формациядағы педагогтың жеке элитарлы тұлғалық үлгісімен іс-әрекетінің психологиялық ерекшеліктері. «Педагогика және психология» ғылыми-әдістемелік журнал. №1. – Алматы, 2009. – 127-130 б.

ҒТАМР 14.07.09

МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӘСІБИ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ә.Ғ. Шайрахметова

*Магистр, хорды дирижёрлеу пәнінің оқытушысы, Ж. Мусин атындағы
Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі, Көкшетау қ.*

Мақалада білім алушыны жан-жақты тәрбиелеуде музыка пәні мұғалімінің атқаратын рөлі, музыка өнерінің адам өмірінде алатын орны және музыка пәні мұғалімінің өзін-өзі шығармашылық тұрғыдан үздіксіз жетілдіруінің маңыздылығы туралы баяндалады.

Түйін сөздер: музыка, музыка пәні мұғалімі, шығармашылық, музыкалық тәрбие беру.

Жас ұрпақты музыка өнеріне баулып, олардың жан-жақты мәдениетті, білімді, ақылды да сымбатты тұлға етіп тәрбиелеуде шебер ұстаз – музыка жетекшісінің атқарар жүгі мол. Бүгінде білім саласында көптеген өзгерістер, жаңалықтар енгізіліп, авторлық бағдарламалар, әдістемелік жинақтар шығармашылық ізденіспен дамып келеді. Бәрінен де, жас ұрпаққа рухани дүниені дұрыс танытатын, адамдықтың, әлемдік мәдениеттің шырқау шыңына бағдарлайтын музыка пәні мұғалімінің орны бөлек. Музыка мұғалімі өз бойына өнердің сан қырын сіңірген сөйлеу мәдениеті, кәсіби-педагогикалық, музыкалық орындаушылық дайындығы жоғары, қабілетті, іскер, ізденімпаз маман болуы тиіс. Бәрімізге аян, музыка балалардың қиялын, талғамын, мәдениетін, өнерге деген сүйіспеншілігін дамытады. Музыка пәнімен байланыста берілетін тәрбие шаралары мазмұны мен көркемдігі арқылы оқушылардың идеялық көзқарасын, қоғамға, Отанға деген сезімдерін қалыптастырады, өмір құбылыстарын дұрыс түсініп, қабылдауға жәрдемдеседі. Жалпы, музыкалық білім беру жүйесі жас ұрпақты музыка өнеріне баулып, олардың жан-жақты мәдениетті, білімді, ақылды да сымбатты болып өсу үшін, ең жоғары мүмкіндіктерді қолдануды мақсат тұтады.

Бұл мәселелерді зерттеуші педагогтарымыз А.С. Макаренко, В.А.Сухомлинский, А.Г. Арчажникова, Д.Б. Кабалевский, Р.Р. Жәрдемалиева, Қ.М. Меңдаяқова, З. Абиевалардың және т.б. өз еңбектерінде кеңінен қарастырған. Тәрбиенің аса маңызды құралы – өнер. Оның ішінде өте кең, сан қырлы ұғым – музыка өнері. Ол – мәдени тағлым, асқақтаған күймен дамыған, ғасырлар үнінің жемісі. Музыка жалпы өмірдің, бүкіл дүниенің қимыл іс-

әрекетін бейнелейтін, диалектикалық құбылыс. Музыка – әлем тіршілік ететін адамзат және әр түрлі құбылыстардың өз ара қарым-қатынасын, сырласа үндесуін сезіммен жеткізіп отыратын құрал. Қандай музыкалық шығарма болмасын, оның адам жанына әсері мол, эстетикалық, музыкалық талғамын дамытады. Мұғалімнің негізгі міндеті – оқушының ешкімге ұқсамайтын даралығын, шеберлігін көрсету, оны дамыту, жарыққа шығару. «Баланы жан-жақты етіп тәрбиелеу үшін жан-жақты білу қажет» деген белгілі педагог К.Ушинский. Сол айтпақшы оқушыны жан-жақты білу үшін мұғалімнің өзі жан-жақты дамуы керек. Болашақ маманның кәсіби қалыптасуындағы қоғамдық факторлардың түрлері әр алуан. Болашақ маманның кәсіби қалыптасуы үшін, алдымен оның болмысында құндылықтардың қалыптасуы шарт, яғни гумандық, адамгершілік, рух, тәрбие. Қазіргі кездегі жаңа білім саласына қойылатын талап ретінде, жас маманның кәсіби білімділігін, біліктілігі мен дағдысын қойып отыр.

Қоғамның ең басты талаптарының бірі – әр азаматтың өмірде өз орнында толық күш-жігерін жұмсап, қоғамдық байлықты еселей түсуге еңбек үлесін қосуы, еңбекке адал, саналы қатынасу – қоғамның өмір салтының алғы шарты болып табылады. Мектептегі музыкалық тәрбиенің негізгі мақсаты мен міндеттерін іске асыруда орасан зор роль атқаратын – мұғалім. Жас ұрпаққа тәрбие берудің бүкіл ісінің табысты болуы едәуір дәрежеде мұғалімнің іскерлігіне, шеберлігіне, сенімділігіне байланысты. Мұғалімнің еңбегі өте жауапты әрі күрделі. Ата-аналар мұғалімге өздерінің балаларын, яғни өзінің үміті мен болашағын сеніп тапсырады. Мұғалімге балаларды оларға ықпал жасау бәрінен де жеңіл болатын жас кезінен бастап тәрбиелеуді, дүниеге көзқарасын дамытып, қалыптастыруды сеніп тапсырады. Бұл орасан зор сенім мұғалімдерге ұлы жауапкершілік жүктейді.

Музыка мұғалім мамандығы – біздің еліміздегі ең ардақты әрі қадірлі мамандықтардың бірі деуге болады. Қазіргі кезеңде – музыкалық тәрбие беру және жаңа адамды қалыптастыру ісіне аса маңыз беріліп отырғанда мұғалімнің рөлі мен жауапкершілігі ерекше арта түседі. Балаларды сүйетін, балалардан, біздің жастарымыздан ұлы еліміздің лайықты азаматтарын тәрбиелеп шығару үшін барлық күшін жұмсағысы келетін адам ғана нағыз мұғалім бола алады. Бүгінгі музыка мұғалімі – жан-жақты білім алған, оқушылардың бойында әсемдікке деген нәзік сезім қылдарын қозғай алатын шығармашылық тұлға болуы шарт. Мұғалімнің еркінің күшті болуының, жақсы мінезінің, әсіресе табанды болуының тәрбиелік мәнін өте жоғары бағалайды. Мұғалім қатаң талапкер болуымен қатар, әділ болуы тиісті, сонда ғана ол балалар алдында беделді бола алады.

Мұғалімнің ісі мектеп жұмысымен ғана шектеліп қоймай халық арасында саяси-ағарту жұмысын жүргізуін талап етті. Оқытушы өз пәнін жете білуімен қатар, білімін жаңа еңбектермен үнемі толықтырып отыруы тиіс.

Мектептің жалпы білім және тәрбие берудегі маңызын ескере отырып, Абай жас буынға мектепке жүйелі білім беру қажеттігін мойындайды. Абай оқыту ісіндегі схоластикалық әдіске, құрғақ жаттауға қарсы болды. Ол сапалы

білім беруді қуаттады. Таяқ тәртібінің орнына, саналы тәртіптің болуын жақтады. Ғылымға шын құмартып аңсау білім алуға ең қажетті шарттың бірі деп санады. «Білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен» деген – мұның бәрі жан құмары.

Абай өзінің ең басты міндеті – халыққа қызмет ету деп түсінді, ол жастардан өзінің еліне және халқына зор махаббатпен қарауды талап етті. Абайдың айтуынша, адамгершілігі мол адам, батыл, ер жүрек болуға, қорқыныш дегенді білмеуге тиіс, қайткен күнде алдына қойған мақсатқа жете білуге тиіс.

Жақсы музыка мұғалімі ең алдымен, өз жұмысының ерекшеліктерін, қиыншылықтарын терең білу жөн. Оның музыкалық-педагогикалық қызметінің негізінде ән айту, аспапта ойнау, дирижерлік іскерліктері жатыр. Сонымен бірге, оқушылардың ішкі жан-дүниесін ұға білетін психолог, еңбек процесін шебер ұйымдастыра алатын қабілеті болуы тиіс. Музыка мұғалімі әр уақытта өзіне де, өзгеге де қатаң талап қойып, оқушыларға үлгілі болуы керек.

Кез келген мамандықтың өзіндік ерекшеліктері болатын музыка мұғалімінің де өзіне тән «құпиясы» бар. Музыка мұғалімі әрдайым шығармашылық ізденісте жүреді. Өйткені, ол оқу-тәрбиелік жұмыстарын жүргізе отырып, балалардың көзқарастарын, сенім-нанымдарын, талғамдарын қалыптастырады. Ол тек жан-жақты дамыған білімді, өз пәнін жақсы меңгерген маман иесі болып қана қоймай, жеке тұлға болуы тиіс. Музыка өнері арқылы балаларды тәрбиелеуде, оның дүниетанымының, көзқарасының, түсінігінің мәнділігі қажет. Бұл мамандықты қалаған мұғалім әрдайым өзінің музыкалық қызығушылығы мен шығармашылық қабілеттерін жетілдіре түсуі тиіс. Мұғалімнің музыкалық аспапта орындауы, даусымен еркін ән салуы сабақтың қызықты, әрі әсерлі, мазмұнды өтуіне себебін тигізеді. Әсіресе, қажет болған жағдайда кез келген тактіні, музыкалық сөйлемді қайта қайталауға ыңғайлы болады. Сонымен қатар балалардың өздерінің орындауға қызығушылығын арттырады. Музыка мұғалімі кез келген сауатты музыкант ретінде музыкалық әдебиетті, музыканың тарихын, музыка тілінің ерекшеліктері мен заңдылықтарын талдай білуі тиіс. Сонымен қатар, музыка мұғалімі «Музыка» пәніне арналған бағдарламалардың барлық түрлерімен танысып, оларға талдау жасап, оның ішіндегі қажеттілігін іс-жүзінде қолданып, өмір талабына сай шығармашылық тұрғыда түрлендіріп отыруы тиіс.

Жеке тәжірибесін байыта отырып музыкалық сабақтарға жоспарлар жасап өзінің шығармашылығын дамытып, жобалау, конструкциялау тәжірибесін жинақтайды. Оның ішінде оқыту мен тәрбиелеудің озық шешімдері және мақсатты анықтау, әрбір сабақтың міндет, ой біліктілігі мен мүмкіндігінше қойылған міндетті ұтымды шешуді пайдалану және әдістемелердің бірігуімен зейінді нақтылау, сонымен бірге өз пәнін ішкі дүниені кеңейтуге пайдалану мен музыкалық мәдениетті тәрбиелеу бар. Мұғалім музыканттың өзіндік ерекшелігі оқушылармен қарым-қатынас өнерінде, яғни сабақта толық ашылады. Ол шығармаларды орындап қана қоймай музыка жайында ауызша түсіндірмелер жасап композиторды

таныстырып, эмоцияға ықпал жасайды. Өзінің сезімталдығы, тыңғылықты ісі, талап қойғыштығы және оқушының жаңашыры болуының арқасында абырой, сенім, құрметке бөленеді. Оқушыға барлық уақытта мұғалімнің көмегі, жылы көңілі қажет. Жұмыста мұғалімнің ұйымдастырушылық қабілеті үлкен орын алады. Ол музыкалық жұмысында күш-жігерін жұмсап аспапта шебер ойнауы арқылы оқушыны баурап алады. Бұл ерік пен мақсатқа, талпынысқа жетуге өте қажетті. Мұғалім шығармашылығы, оның ұстаздық шеберлігі, тапқырлығы мектеп табалдырығынан алғаш аттаған күннен бастап қалыптаса бастайды. Өз ісінің білгірі, шебер педагог болу үшін мұғалім өзінің бойындағы жетістіктері мен кемшіліктерді дұрыс бағалап, өзін-өзі тәрбиелеуге міндетті. Өскелең ұрпақты туған халқының төл тумалық асыл қазыналарының бірегейі болып табылатын, ұлттық педагогиканың озық үлгісі саналатын музыкалық мұраларынан сусындатып, соның негізінде мәдениетті, білімді шығармашыл бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру, бүгінгі тәрбие жұмысының ең өзекті мәселесі болып отыр. Оқушыларды елжандылық, адамгершілік құндылықтарын меңгерген тұлғаға лайықты етіп тәрбиелеуде әрбір пәннің алатын орны ерекше.

Музыка мұғалімі тек музыка пәнінен сабақ беретін маман емес, ол оқушыларды жан-жақты тәрбиелейтін өнегелі ұстаз болып саналады. Ол өзінің күнделікті жұмысында педагогикалық, психологиялық, дидактикалық принцип негіздерінен қолдана отырып, оқушыларды жалаң ән музыкаға үйрету міндетін іске асырумен шектелмей, оларды өнегелік негізге бағыттайтын тәрбиемен айналысады. Сол себептенде, музыка сабағын беретін мұғалімнің бүгінгі ғылыми-әдістемелік жетістіктермен қаруланып, сабақты жан-жақты етіп жоспарлап өтуінің мәні зор. Осы айтылған мақсаттарды біртіндеп іске асыру үшін, мектеп мұғалімінің қолындағы бағдарламаға сәйкес музыка сабағын өткізуде әдістемелік кеңестерді еске ала отырып, сабақты ұйымдастырудың, жаңа формаларымен әдістерін пайдалану қажеттілікке айналады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Абдуллин Э.Б. Теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе: пособие для учителя. – М., 1983. – С. 260.
- 2 Абдуллин Э.Б. Николаева Е.В. Теория музыкального образования: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М., 2004. – С. 150.
- 3 Лихачев Б.Т. Педагогика. – М., 1993. – С. 47.
- 4 Подласый И.П. Педагогика. – М., 1996. – С. 144.
- 5 Апраксина О.А. Музыкальное воспитание в русской общеобразовательной школе. – М., 1948. – С. 105.
- 6 Зарин Д.Н. Методика школьного хорового пения в связи с практическим курсом. – М., 1907. – С. 250.

ҒТАМР 14.07.09

ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ АРҚЫЛЫ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.Қ. Өмірзақ

*Оқытушы, Ж. Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі,
Көкшетау қ.*

Мектеп оқушыларына сабақ берумен қатар экологиялық тәрбие берудің маңызы зор. Экологиялық тәрбие арқылы оқушылардың бойында табиғатқа, қоршаған ортаға деген өзіндік көзқарастары қалыптасады. Экологиялық ахуалдың бұзылуы қандай жағдайларға әкелетіндігін оқушыларға сұрақтар қою арқылы олардың сыни ойлауын қалыптастыруға болады, өзіндік ойлары дамиды. Мақалада сонымен қатар мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан кейбір іс-шаралар баяндалған, Оқушылардың табиғатты сақтауға өз үлесін қосуы айтылады.

Түйін сөздер: экология, экологиялық тәрбие, қоршаған орта, табиғаттың ластануын болдырмау, табиғатты қорғау.

Қазіргі уақытта оқытушыларға арналған көптеген оқыту, тәрбие тәсілдері, түрлі педагогикалық әдістер қолдану мүмкіндіктері бар, сонымен қатар, нақты әдістер мен тәсілдерді қалай, қандай жағдайда қолдану қажеттігі маңызды.

Оқушыларға экологиялық тәрбие беру кез келген пән сабақтарында кеңінен қолданылуы тиіс мәселелердің бірі болып табылады, сабақта экология тақырыбына қатысты сұрақтар қою арқылы оқушылардың сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыту олардың экологиялық түсінігін дамыта түседі.

Адам – табиғатпен егіз және тығыз байланыста. Адамның табиғатпен байланысын қазақ халқының мына сөздерінен ақ көруге болады, егер табиғат ауырса, онда адам онымен қоса ауырады. Сол себепті қоршаған ортаны қорғау, табиғатты сақтап аялау, табиғатқа қамқорлық жасау адам баласы үшін аса маңызды мәселелердің бірі болып табылып отырғаны сөзсіз. Адам табиғатқа қамқорлық жасаса, ол оны тек табиғат үшін емес өзі үшін, келер ұрпақтар үшін жасалған істері деп қабылдауы керек. Халқымыз ежелден, тумасынан табиғатты сүйіп, аялап, қамқоршы болып, қоршаған ортаны қорғап өскен. Бұған дәлел ретінде Қазақстан Республикасының көп аймақтарының табиғатының таза, көркем болып сақталып келгендігін айтсақ, оқушылар құлағына сабақ барысында жеткізсек нұр үстіне нұр боларлығы сөзсіз. Қазіргі таңда ғылым мен техниканың дамыған заманында, аса көп жетістіктері және оның жоғары

қарқынмен дамуы, адамзаттың барған сайын табиғат байлықтарын көп көлемде өндіруі, жер шарындағы, биосферадағы өсімдіктер мен жануарлардың тепе-теңдігін бұзу қаупі бар. Қараусыз, болашақты ойлаусыз табиғат байлықтарын пайдаланудың нәтижесінде планетамыздың ауа құрамы өзгеріп, өзендер мен көлдер, жер асты сулар бүлініп, жайылымдар мен егістік алқаптардың топырағы эрозияға ұшырап, қоршаған ортамыз көз алдымызда азып-тозып өзгеріп кетуі мүмкін. Осындай іс-әрекеттер, кері өзгерістерге: азынаған жел, ащы, улы жаңбырларға, ормандардың мезгілсіз, кең көлемде қурауына, ауданының кемуіне, ауа райының бұзылуына, қоршаған ортаның ластануына әкеліп соғуы мүмкін.

Міне енді осыдай экологиялық өзгерістерді қалай болдырмауға болады? Табиғатты қалай аман сақтауымыз керек? Осындай күрделі мәселелерді оқушыларға бастауыш сыныптардан бастап жеткізгеніміз, түсіндіріп айтқанымыз, табиғатты қорғауға, сақтап қалуға деген қадамдарымыз болары сөзсіз мәлім. Бұл үшін ең алдымен оқушылардың табиғатқа, қоршаған ортаға деген көзқарасын өзгертіп, дұрыс экологиялы тәрбие беруіміз керек. Қазіргі заман талабына сай оқушылар, ата-аналар арасында экологиялық идеология қалыптастыруымыз керек. Сабақ барысында біз оқушыларды кішкентай кезінен бастап табиғатты сүйуге, қамқоршы болуға тәрбиелемесек көп нәрседен ұтылатынымыз анық. Осы себепте әрбір тәрбиеші, ұстаз, маман, басшы, қарапайым адам, ата-ана экология негіздерінен хабардар болуы қажет. Осындай жағдайда, әрбір оқушының жадында, бойында, көзқарасында қоршаған ортаны бүлдірмей, сақтау керектігі туралы негіз қалыптасады. Біздің алдымыздағы оқушылар, тәрбиеленушілер, білім алушылар осындай жағдайда ғана өздерінің туған өлкесі, өңірлерінің табиғатын қорғап, аялауда белсенділік көрсете алады.

Осындай жетістіктерге жету үшін газет-журналдарда мақала, баяндама жариялау, теледидар мен радиода, интернет желісінде дұрыс мәліметтер беру, экология, табиғатты қорғау саласында қызмет ететін адамдармен кездесулер ұйымдастыру, ғалымдардың еңбектерімен таныстыру оқушылар бойында табиғатты қорғап қамқорлықпен қарау жөнінде оң нәтижелері мол болар еді. Оқушылардың табиғатқа деген көз қарасын, адам табиғаттың бір бөлшегі екендігіне жеткізу және оң тәрбие беру өте маңызды іс әрекет болар еді. Экология бұл – жаңа әрі жас ғылым саласы болып табылады. Экология ғылымына біз табиғатымыз азып-тоза бастағанда ғана бет бұра бастадық. Сол себепті экологиялық білім берудің аясын кеңейте түсу қажет. Ең басты істердің бірі экологиялық тәрбиені мектептен емес балабақшаларынан бастап қамтамасыз етуіміз аса тиімді іс-әрекет болар еді. Осындай жағдайларда ғана біз ертеңгі күннің белсенді өз елінің, жерінің табиғатын, қоршаған ортасын қорғаушыларын, күтіп аялаушыларын дайындауға мүмкіндік аламыз. Қазақстан Республикасының кейбір аудандары, бүгінгі таңда экологиялық мүшкіл хал, ахуал кешіп отыр. Қазіргі таңда біздің мемлекет қоршаған ортаны қорғау мақсатында көптеген іс-шараларды, үкіметіміз біршама мөлшерде мемлекеттік және орталықтандырған түрде, заңнама аясында әжеп тәуір қаржы бөліп отыр. Қазіргі біздің қоғамымыздың басты сұранысы, еліміздің жаңарған идеологиясы

жас ұрпақтың табиғаттың қамқоршысы болуға әзірлігін дамыту қабілетін мектептен бастап көтерілуіне міндет қойып отыр.

Қазақстан Республикасының Конституциясында 6-бап, 3-тармақ «Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады» деп атап көрсетілген. Қоршаған ортаны қорғау әрбір қазақстандықтың абыройлы мақсат-міндеті ғана емес ол мемлекет тарапынан да жүзеге асырылады. Заңда «мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мақсат етіп қояды» – делінген. Конституциямыздың басты талаптарының бірі – табиғатты қорғауды күшейтіп, еліміздің табиғи қорларын тиімді пайдалануды дұрыс жолға қою болып табылады. Осындай заң талаптарын негізге алған еліміздің экологиялық білім беру жүйесі мен табиғатты қорғау қоғамдары мен мекемелері өндірісті ұйымдастыру барысында экологиялық талаптарды бұлжытпай орындауды, елімізде білім беру жүйесінде ел болашағы жастарды, жас ұрпақты, оқушыларды табиғатты қорғауға тәрбиелеуге баса назар аударуда.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін нығайтып, асқақтаған руханият пен азаматтығымызды өркендету үшін, шынайы мәдени мұраны жандандыру мен болашаққа аманаттау мақсатында, ұлттық тектілікті сақтау, ең алдымен мектеппен байланысты күшейтуден басталады. Оқушыларды мектеп қабырғасына алғаш қадам басқаннан бастап, өзінің ата-анасын, білім беріп отырған ұстаздарын құрметтеп сыйлауға, өздерін қоршап отырған табиғатты, туған өлкесінің табиғатын сақтап-қорғауға, сол арқылы адамгершілік мінез-қасиеттерін қалыптастыруға баулу – мектептің қоғам мен табиғат алдындағы атқаратын қызметтерінің бірі. Қазіргі мектеп алдындағы бүгінгі күннің өзекті міндеттерінің бірі – жас ұрпаққа экологиялық білім беріп қоршаған табиғи ортаны қорғауға, аялауға тәрбиелеу.

Оқушыларға экологиялық тәрбие беру педагогика ғылымының бағыты, жастарға жалпы орта білім берудің құрамдас бір бөлігі болып саналады. Қазіргі уақытта еліміздің мектептері оқушылардың бастауыш сыныптардан бастап, өздерінің жасаған іс-әрекетінің саналы түрде болуына, экологиялық тәрбиесінің, дұрыс тәрбие беру арқылы экологиялық танымдарының оңтайлы болып қалыптасуына қолайлы жағдай туғызылуы көзделуі тиіс. Осы іс-әрекеттермен бірге ол оқушылардың табиғатты қорғауға көмек беруіне, халықтың тарихындағы игі салт-дәстүрлерді жаңғыртуға, оны күнделікті өмірде тәжірибеге қолдана алуға үйрету мектеп қабырғасынан бастап дағдыландыру мәселелеріне назар аударған аса маңызды жөн әрекет балмақ. Сонымен қатар, оқушылар назарына ғылыми-зерттеулерге жасаған талдауларда осы зерттеулер авторлары өздерінің зерттеу нысанына қарай педагогика ғылымына айтарлықтай үлес қосқанын және олардың зерттеу нәтижелерінің практикада кең көлемде қолданылып жүргенін сабақ барысында айтып естеріне салған, сондай-ақ, олардың тұжырымдарын қолдай отырып, табиғатты аялауға бағыт бағдар беру заман талабына сай және қажет.

Оқушыларға экологиялық тәрбие беру барысында экология мәселелерін зерттеу экологиялық білім берудің негізі және сынып оқушыларының түсінігін

дұрыс іс-әрекетке бағыттаудың табиғи жолы әлі де болса жеткілікті зерделенбегені байқалды. Мен өзімнің сабақ беру барысында, іс-тәжірибемде оқушыларға қоршаған табиғатымызды аялауға, қорғауға, ерекше сақтау керек екендігін сабақ барысында ескертіп жеткізіп отыруға тырысамын.

Көптеген пәндерде табиғат және оны қорғау тақырыптары бар. Мысалы:

«Өзін-өзі тану» пәнінде «Табиғат – денсаулық мекені» атты тақырып енгізілген. Осы тақырыпта мұғалім оқушыларға табиғаттың адам денсаулығына тікелей әсері бар екендігін және табиғатты қорғау ол адамның өз денсаулығына қамқорлық жасауы екендігін айта кеткені маңызды әсер қалдырады. Себебі бізді қоршаған табиғат таза болса адамдардың да денсаулығы мықты болады, адам әр түрлі аурулардан аулақ жүреді деп айтқан әсерлі болар еді. Сонымен қатар биология және география, жаратылыстану пәндерінде табиғатты торғау және қамқорлық жасау тақырыптары кеңінен қарастырылған.

Шын мәнінде, экология бұл бізді қоршаған ортаның тазалығын сақтау немесе салауатты өмір салтын қалыптастыру болып табылады.

Оқушылар арасында салауатты өмір салтын орнықтыру ХХІ ғасырдың барынша әрі кең көлемде көңіл бөлетін адамзаттың жауапты парызының бірі. Себебі, салауатты өмір салты адам денсаулығының кепілі. Адамның денсаулығы, қоғамымыздың дамуы экологиямен мәселесімен тығыз байланысты. Ал, экологиялық зардаптармен зиянды әдеттердің адам денсаулығына әкелетін зияны өте көп. Жас ұрпаққа, оқушыларға экологиялық тәрбие беру мәселесіне ҚР Білім туралы заңында, ҚР экологиялық қауіпсіздіктің тұжырымдамасында да мән берілген. Негізінен экологиялық тәрбие бастауыш сыныптан бастап берілуі керек. Себебі бұл жастағы оқушылардың білімге деген құштарлығымен бірге қоршаған ортаға, табиғатқа деген сүйіспеншілігін қалыптастыру біршама жеңіл және тиімді. Бастауыш сыныптарда берілген экологиялық тәрбие баланың дүниетанымын, білімге деген құмарлығын жақсы қалыптастыра алады. Сондықтан экологиялық мәдениетті қалыптастыруды құштарлығы басым кезде үйреткен жөн. Осындай жағдайда еліміздің болашақ ұрпақтарының кез келгені экологиялық сауатты, адамгершілігі мол, мейірбан, табиғатпен жан дүниесі үйлескен, дүниетанымы кең болып тәрбиеленеді.

Мектеп тәрбиесінің ерекшелігі – табиғатты сүйіп қана қоймай, оны қорғауға баулу. Негізінен табиғатты қорғау қарапайым істен басталады: бөлме өсімдіктерін күту, мектеп ауласын таза сақтау, гүл мен ағаштар отырғызу, оларды жұлмау, сындырмау. Осындай жағдайларда экологиялық сауатты оқушы табиғатқа өз зиянын тигізбейді, керісінше оны қорғап аялайды.

Табиғатты қорғау және аялап қамқоршы болу ол – бүкілхалықтық, мемлекеттік іс. Әрбір мектеп оқушысын бізді қоршаған табиғи орта жағдайына жауапкершілікпен, жауапкершілік сезіммен қарап, табиғатты қорғауға, құрметтеуге тәрбиелеу мектептің, біздің қоғамымыздың үлкен міндеті деп қарауымыз керек. Табиғатты осы күйінде сақтап қалу арқылы ғана адам баласы өзінің болашағын жасай алатынын біз жастарға мектеп қабырғасынан бастап жеткізуіміз қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жыл 30-тамыз. – 4 б.
- 2 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2030: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы». Егемен Қазақстан №194, 1994. – 3 б.
- 3 Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы Заңы». Егемен Қазақстан. №151, 1997. – 4 б.
- 4 «Өзін-өзі тану» республикалық ғылыми-әдістемелік журналы, №7. 2017. – 14 б.

FTAMP 14.07.07

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК DAҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

Ә.К. Толқынбаева

PhD-докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Қазіргі таңда білім беру саласындағы жаңалықтар күн санап артуда. Осыған орай оқушылар мен ұстаздарға, студенттер мен оқытушыларға қойылар талап та күшейе түсуде. Техникалық өрлеу кезеңінде оқушылардың кез келген қоғамға пайда алып келер дүниелерге қызығушылығы артуда. Ал оны жүзеге асыру барысында оқушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастыру өте маңызды. Сол себепті қоғамға бәсекеге қабілетті зерттеушілік дағдысы қалыптасқан тұлғаны қалыптастыру үшін зерттеу – ізденушілік жұмыстарды орындап бастау қажет.

Түйін сөздер: білім беру, зерттеушілік дағды, ғылым, білім, тұлға.

Білім беру жүйесінде 12 жылдық жалпы орта білім берудің басты мақсаты – еліміздің экономикалық, саяси және әлеуметтік өміріне өз үлесін қосуға дайын, бәсекеге қабілетті мықты тұлғаны дайындау. Бәсекеге қабілетті жеке тұлға дегеніміз қай сала да болмасын еркін де нақты, жауапкершілікпен ойлайтын, кез келген жағдайларға бейімделе алатын, бойында шығармашылық қасиеттері қалыптасқан жеке тұлғаны айтамыз.

Ғылым, білімнің жедел түрде дамуы, техникалық өрлеу, қазіргі кездегі заман талабы оқушылардың жан-жақты зерттеушілік дағдыларын арттыруды қажет етіп отыр. Сол себепті қоғамға бәсекеге қабілетті зерттеушілік дағдысы қалыптасқан тұлғаны қалыптастыру үшін зерттеу – ізденушілік жұмыстарды орындап бастау қажет. Жалпы білім берудің басты мақсаттарының бірі – құзыретті тұлғаны дамыту болса, күтілетін нәтиженің бірі – зерттеушілік құзырет. Ол дегеніміз – жалпы адамзаттық ғылыми жетістіктері негізіндегі зерттеу тәжірибесін және зерттеушілік дағдыны игеруге мүмкіндік беретін ғылыми ерекшеліктерін тани білу. Адам мен қоғамның дамуындағы ғылымның рөлін түсіну. Білім беру жүйесіндегі зерттеу мен зерттеушілік дағдының көптүрлілігін түсіну.

«Зерттеу» мен «зерттеушілік дағдылары» ұғымына талдау жасасақ? Өзінің «Кіші мектеп оқушыларын зерттеу әдістеріне оқыту» кітабында А. И. Савенков келесі анықтаманы береді: «Зерттеу – бұл белгісіздікті іздеудің шығармашылық үдерісі» [1, 276 б.]. Талдау жүргізе келе зерттеушілік дағдыны

оқушының зерттеушілік дағдысын дамытуда қарау және көру, бақылау қабілеттерін дамыту шарттары деп қарастырсақ болады.

Менің ойымша, оқушылардың зерттеушілік дағдыларына мынадай көрсеткіштерді жатқызуға болады:

- танымдық білік пен зерттеу дағдыларын дамыту;
- ақпараттық кеңістікте бағыт ала білу;
- меңгерген білімін өздігінен құрай алу дағдысы қалыптастыру;
- ғылымның кез келген саласындағы білімдерін байланыстыра алу дағдылары;
- сыни тұрғыдан ойлай білу дағдысы.

Осы көрсеткіштер негізінде, зерттеушілік дағдылардың мынадай міндеттерін анықтауға болады:

– *Білімі:* белгілі бір тақырыпты меңгеру барысында оқушылардың алған білімдерін жүйелеп және өзекті ету; мектеп бағдарламасы негізінен тыс материалдар кешенімен танысу.

– *Дамуы:* қарастырылып жатқан тақырып аясында зерттеушілік дағдысын дамыту, талдау жасау, салыстыру, өз бетімен қорытындылар жасай білу; алынға мәліметтерді іріктей алу және жүйелеу; жүргізілген зерттеуді талдау барысында STEM – білім беру технологияларын пайдалана білу; зерттеу қорытындыларының нәтижесін қорғап шығу.

– *Тәрбие:* тақырыпқа басқалардың қызығушылығын тудырып, қажетті болатын өнімді шығару [2, 25 б.].

Осы аталған барлық зерттеушілік дағдылар келесі міндеттерді жүзеге асыруға ықпал ететін 11 сатыға бөлінеді:

1 саты – Мәселенің өзектілігі. Мақсаты: Зерттеу бағыты бойынша сұрақтар мен бағытты анықтау.

2 саты – Зерттеу саласын анықтау. Мақсаты: Мәселе бойынша жауабын алғымыз келетін өзекті сұрақтарды жинақтау.

3 саты – Зерттеу тақырыбын таңдау. Мақсаты: Тақырып бойынша зерттеу шекараларын белгілеу.

4 саты – Гипотезаны шығару. Мақсаты: гипотезаны немесе гипотезаларды жасау, оның ішінде пайдалы және пайдасыз түрлері де айтылуы қажет.

5 саты – Шешім бағыттарын жүйелеу және анықтау. Мақсаты: Зерттеу әдістерін талдау.

6 саты – Зерттеуді жүргізу барысында жүйелеп, бірізділігін анықтау.

7 саты – Ақпаратты жинақтау және өңдеу. Мақсаты: алынған ақпараттарды жазып қою.

8 саты – Материалдарды жалпылау және талдау. Мақсаты: Ортақ педагогикалық ережелер мен амалдарды қолдана отырып, алынған материалы құрылымдау.

9 саты – Есепті даярлау. Мақсаты: негізгі ұғымдарға анықтама беріп, зерттеу нәтижелері бойынша есеп даярлау.

10 саты – Баяндама. Мақсаты: өз сыныптастары мен мұғалімдердің алдында ғылыми жарыста оны қорғап шығу.

11 саты – Аяқталған жұмыстың нәтижелерін талқылау, дәлелдеу.

Зерттеушілік дағды деп – біз өзіндік таңдаумен, оқушыларға қолжетімді материалмен зерттеудің амалдары және әдістерін қолданумен шартталған зияткерлік және практикалық дағдыларды білеміз [3, 27 б.].

Зерттеушілікке даярлау – оқушының қоршаған ортасын жеке өз бетінше танып білуге деген табиғи ынтасы негізінде құрылған тәсіл. Зерттеушілік дағдыны қалыптастырудың негізгі мақсаты – оқушының өз қызығушылығымен ғылыми шығармашылық жаңа іс-әрекет тәсілдерін игеруге даярлығы мен қабілеттерін қалыптастыру болып табылады. Оқушылардың ізденушілік қабілетін қалыптастыруға баулу, оған зерттеу дағдылары мен біліктерін игерту қазіргі таңда білім беру саласының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

«Зерттеу» түсінігі үлкен кеңес энциклопедиясында «Жаңа білім алу процесі және танымдық әрекет түрлерінің бірі болып табылады» делінген. Танымдық әрекет оқуы үшін қабылдаушылық және өзгертушілік сипатта болуы мүмкін. Оқушының танымдық өзгертушілік әрекеті зерттеушілік деп аталатын әдістің көмегімен жүзеге асырылады [4, 6 б.]. Соңғы жылдары «зерттеушілік әрекеті» мәселесіне жаңа термин ретінде – «зерттеушілік әдебі» термині енгізілді. А.И. Савенков «зерттеушілік әдебі – күрделі психикалық құбылыс, оған нақты анықтама берілмейді» дейді. Ол өз еңбектерінің бірінде: «Зерттеушілік әдебі – аспаптар іздестіру, белгісізден белгіліге қарай бағытталған әрекет, ал зерттеуге оқыту – зерттеушілік әдебі негізінде құрылған оқыту түрі» деп түсіндіреді [5, 43 б.].

Ал біздің қолдануымызда зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудағы басты ерекшелік – өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі дамыту арқылы қалыптасатын оқушылардың зерттеушілік белсенділігі. Сонымен қатар әр оқушының қоршаған ортасымен қарым-қатынасы түрліше болуына орай, оның дағдысы да түрлі формада байқалады. Оқушының зерттеушілік дағдысы шығармашылық ғылыми жұмыстар атқарғанда байқалады. Ал, шығармашылық зерттеушілік дағдысының басты сипатын білдіреді. Зерттеушілік ғылыми шығармашылық ізденіс кезінде оқушыға екі жақты көзқараста: бірінші, зерттеу үрдісінің мәні жағынан, екіншісі, қандай да бір жаңа өнім алу, нәтиже шығару жағынан маңызды. Оқушы тек шығармашылығының нәтижесімен ғана емес, сонымен қатар шығармашылық-зерттеушілік үрдістің өзінен ләззат алуға қабілетті. Зерттеушілік әрекет пен зерттеушілік әдебі мағыналары өзара мағыналас болып келеді.

Зерттеу әдістерін таңдауға И.П. Павлов ерекше назар аударды: «Жақсы әдіспен онша талантты емес адамның өзі көп жұмыс тындыра алады. Ал жаман әдіспен данышпан адамның өзі түк бітіре алмауы мүмкін» деген [6, 10 б.]. Сонымен зерттеу әдіс-тәсілдерін келесі топтамада қарауға болады: теориялық әдістер – қарама-қайшылықтарды анықтау және мәселені қою, шешу; болжам жасау және зерттеу әдістері – талдау, сүзгілеу, абстракциялау, салыстыру және

нақтылау; эмпирикалық әдістер: танымдық іс-әрекеттер зерттеу, бақылау, сұрақ қою, мониторинг тестілеу. Зерттеуді жүргізу уақыты екі кезеңнен тұрады: теориялық кезеңі – әдебиеттерді жүйелеу және талдау, зерттеудің теориялық бөлігінің логикалық құрылымын жасау, түйсік аппаратын жетілдіру және эмпирикалық кезең – тәжірибелік – эксперименттік жұмыс жүргізіп, нәтижесін шығару. Оқушының әрекеті зерттеушілік әрекет болуы үшін зерттеудің өзектілігі мен тақырыбын анықтап, нақты мақсат, жоспар қоя білу керек. Оқушылар ғылыми зерттеудің формаларын, әдістерін, принциптерін үйренуі тиіс [7, 125 б.].

Біздің заманымызда ғылымның барлық салалары қарқынды жетілдіре отырып үнемі өзгеріске ұшырап отырады, соның ішінде білім беру жүйесі де. Соған орай, оқушы төмендегідей сипаттарға ие болуы тиіс:

- білімге, білуге құштар, өмірді белсенді және қызыға танушы;
- оқу дағдылары негізін меңгерген, өзінің іс-әрекеттерін ұйымдастыра алатын және жауапкершілік қабілеттерге ие;
- мейірімді, сұхбаттасушыны тыңдап, ести алатын, өзінің ұстанымдарын негіздеп, дәлелдей алатын, өз пікірін білдіре алатын [8, 123 б.].

Білім беруде саласында оқушыларды оқытудың мемлекеттік білім стандарты келесі мақсаттарды жүзеге асыратын, оқушының тұлға ретінде қалыптасуына бағытталған оқушының сапалы дамытушы моделін анықтады.

- оқушының жеке тұлғасын, оның ғылыми шығармашылық қабілеттерін, оқуға, білімге деген қызығушылықтарын дамыту, оқу ынтасы мен дағдысын қалыптастыруды жүзеге асыру;

- рухани – адамгершілік және эстетикалық тәрбие;
- білім, білік және ғылыми дағды жүйесін, әртүрлі ғылыми әрекет түрлерін жүзеге асыру тәжірибелерін меңгеру;
- оқушылардың физиологиялық және психологиялық денсаулықтарын нығайту және сақтау;
- оқушының даралығын сақтау және қолдау.

Білім беру саласында оқушыларды оқытудың нәтижелігін анықтауда меңгеру деңгейі жалпы білік пен дағдыны қалыптастырудың басымды бағытымен айқындалған. Зерттеушілік дағдының негізгі нәтижесі оқушының ғылыми зерттеушілік дағдының әмбебап тәсілдерімен қатар, оқылып жатқан пәндерге тән дамудың жаңа деңгейлерін меңгеру ретінде әрекеттік бағыттар негізінде қарастырылады. Білім беру саласындағы осы ерекшеліктерді жүзеге асыру мұғалім мен оқушы арасында бірлесіп орындаған әрекеттерді жоспарлап, жүзеге асыру негізінде ұйымдастырып, қалыптастыруды талап етеді.

Білім беру саласындағы оқу әрекеттері білім мен зерттеушілік дағдының жинақталуына емес, жеке тұлғаның дамуына (оның когнитивті және эмоционалды адамгершілік дағдыларына) ықпал ету керек. Бұл дегеніміз – оқи білу, дүниені тану, ынтымақтаса білу, толерантты болу. Басқаша айтқанда, жаңа стандарттар аясында жасалған оқу әрекеттері адамның басты қабілеттеріне жататын жалпы әрекеттерін құрайды.

«География» пәні аясында оқушылардың аталған сипаттамаларының дамуын қарастырып көрейік. Аталған оқу пәніне стандарттар келесі талаптарды қояды:

– табиғат пен қоғамды зерделеудің, зерттеудің қолжетімді тәсілдерін меңгеру (отбасылық мұрағаттардан, қоршаған адамдардан ашық ақпараттық кеңістіктен алынған ақпараттарға бақылау, жазба жүргізу, тәжірибе, салыстыру, саралау, қорытындылау және т.б.);

– қоршаған ортадағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және орнату, шешу қабілеттерін дамыту.

Білім беру жүйесіне сәйкес оқушылар ғылыми зерттеушілік жұмыстың әр алуан түрлерін игеруге міндетті. Мұғаліммен біріге отырып, оқушы жаңа мәселелерге нәтижелі әрекет етуге, өзінің жеке іс-тәжірибесінен білім алуға, осыған дейін жинақталған білім мен ғылыми дағдыларын қалыптастырып, өздігінен әрекет етуге үйренуі керек.

Осыған орай, қазіргі кезде «зерттеушілік оқыту» мен «оқытудың зерттеушілік әдістері» біздің заманымызда танымдық әрекеттің бірі болып табылатын жаңа білім алуды шығару үрдісі деген қорытынды шығарамыз. Зерттеуге қызығушылық оқушылар өздігінен кейбір қиындықтарды үнемі шеше алмау салдарынан жоғалып кетуі мүмкін. Осы жерде оларға көмекке мұғалім келе алады. Мұғалімнің міндеті нені қалай жасау керектігін айтып беру емес, пайда болған мәселені оқушының өзі шеше алатындай жол көрсету. Ол оқушының мотивациясын ғана сақтап қоймай, тіпті оны жоғарылатуға ықпал етеді.

Зерттеушілік дағдыларды ұйымдастыру кезінде – STEM – білім берудің алар орны ерекше. География сабақтарында оларды қолдану тек қана мұғалім қызығушылығымен емес, қазіргі оқу бағдарламалары мен білім стандарттарының талаптарымен шартталған. STEM – білім берудің зерттеушілік дағдылар жұмысы барысында және сабақтарда жобалау технологиясын жүзеге асыруда кеңінен қолдану көздерін тарту үшін қажет. STEM – білім беру технологиялары зерттеу жұмыстарына қосымша мүмкіндіктер береді, олар жұмысты неғұрлым толығырақ, жан – жақты, көрнекі және жарқын етеді. Сонымен, қазіргі білім беруде STEM – білім беру технологияларының жоғарылауы, оқыту мотивациясын көтерудің неғұрлым тиімді және ыңғайлы тәсілдері ретінде зерттеу элементтерін кіріктіре отырып сабақта пайдалану қажет [9, 109 б.].

Оқушының зерттеушілік дағдыларының қалыптасуы үшін мұғалім немесе жетекші төмендегідей ережені сақтауы тиіс:

– Оқушылардың өз бетінше әрекет етуге мүмкіндік беру, үйрету;
– Нақты нұсқаудан гөрі оқушылардың ұсынысына көңіл аудару;
– Талқылау кезінде баға беруге асықпау, қорытынды жасауға асықпау;
– Білім алу барысында оқушыларға көмектесу: мәселенің өзектілігін таба алу, мәселені өз бетінше шешу дағдыларын қалыптастыру, пәндер мен құбылыстар арасындағы байланысты бақылау, ақпаратты талдау, талқылау, жүйелеу, топтау, жинақтау, өзіндік пікірін ешбір қорқынышсыз ұсыну.

Оқушылармен ғылыми жобалар бойынша жұмыс жүргізу де қызыққа толы. Ұсынылған немесе өздігінен таңдап алынған тақырып бойынша оқушылар теориялық материалдарды жинақтайды, зерттеулер жүргізеді – тәжірибеде растау, үлкен қызығушылықпен эксперименттік жұмыстарды жүргізеді, жүргізілген бақылауларын сатылар бойынша күнделікке енгізіп отырады. Педагог тек қана әрекетті бағыттайды, мүмкін рәсімделуі онша сауатты емес жұмысты түзетеді, нәтижеге жетуге ынталандырады.

Бастысы, оқушы алған білімдерін тәжірибеде пайдалана алуы. Оқушыларды психологиялық күш-жігерін жеңіп шығуға, заттар мен құбылыстарға жаңа көзқараспен қарай білуге, ерекше, тіпті кейбір кездерде парадоксалды, бірақ сонда да дұрыс шешімдерге жағдайлар жасауға үйретсе, сол кезде ғана олардың барлығы жаңа ашылулар жасай алатын «дарындыларға» айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Абдрахманова А. Формирование учебной деятельности учащихся начальной школы в процессе обучения математике // «Ізденіс» №3, 2011.
- 2 Виноградова Л.П. Приобщение младших школьников к учебно-исследовательской деятельности в процессе развивающего обучения: Амуре, 2004
- 3 Айтқалиева Г. Мектепке дейінгі ересек бүлдіршіндердің зерттеушілік, жобалаушылық дағдыларын дамыту // Білім кілті. – Алматы, №4 (70). 2014.
- 4 Жексенбаева У.Б. Исследовательский метод обучения как средство развития одаренности //12 жылдық білім беру №5, 2006.
- 5 Савенков А.И. Методика исследовательского обучения младших школьников. – Самара, 2010.
- 6 Савенков А.И. Исследовательское обучение в современном образовании // 12 жылдық білім беру №7, 2006.
- 7 Скокова А.С. Төменгі сынып оқушыларының зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру// «Білім» №1, 2014.
- 8 Армсторнг Г. Практика управления человеческими ресурсами. – М. 2004. – 123 с.
- 9 Жексенбаева У.Б., Ниязбекова Г.Б. Технология исследовательского обучения школьников. – Астана, 2006.

ҒТАМР 15.81.21

ОНЛАЙН ОҚЫТУДЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ

С.А. Кашкин

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Г.М. Абильдинова

П.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Мақалада оқушылардың психоэмоционалды денсаулығы тұрғысынан онлайн оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылған. Онлайн оқыту оқушылардың психоэмоционалды жағдайына теріс әсер етеді деген болжам тексерілді. Оқушылардың психикалық ғана емес, физикалық денсаулығын сақтау мен нығайтудағы мәселелер анықталды.

Түйін сөздер: онлайн оқыту, психоэмоционалды жағдай, білім беру процесі, тұлғаның даму және қалыптасу процесі, коммуникация.

Оқушылардың психикалық денсаулығы – білім беру ортасының эмоционалды қауіпсіздігімен тікелей байланысты, ол жақында жаңа құрылымға ие болды. Білім беру тәжірибесіне онлайн оқытуды, енгізу оқушылардың психоэмоционалды жағдайына әсер етеді.

Педагогика ғылымдарының докторы А.А. Андреев онлайн оқытуды «оқу материалын жеткізу, оны өз бетінше зерделеу, оқытушы мен білім алушылар арасындағы диалогтық алмасуды ұйымдастыру үшін пайдаланылатын дәстүрлі және жаңа ақпараттық технологиялар мен олардың техникалық құралдарының кең спектрін пайдалануға негізделген оқытудың синтетикалық, интегралдық, гуманистік білім беру түрі» деп айқындайды [1].

Оқытудың дәстүрлі формасын мұғалім мен оқушының тікелей өзара әрекеттесу процесі ретінде сипаттауға болады, нәтижесінде оның өзіндік белсенділігі негізінде белгілі бір білім мен дағды қалыптасады. Оқыту мен тәрбиелеу процесінде әртүрлі психикалық процестер мен тұлғаның психикалық қасиеттері дамиды.

Балалардың психикалық дамуының жас ерекшеліктері психоэмоционалды саладағы өзгерістермен сипатталады. Психоэмоционалды күйге физиологиялық қозу, сезім, танымдық процестер (қабылдау, есте сақтау, зейін, ойлау), мінез-құлық реакциялары сияқты компоненттер кіреді [2]. Әлеуметтік орта психоэмоционалды жағдайға әсер ететін негізгі факторлардың

бірі болып табылады, сондықтан білім беру процесінде әр баланың эмоционалды әл-ауқаты мен психологиялық жайлылығын сақтау маңызды.

Онлайн оқыту— бұл мектеп оқушыларына арналған жаңа және таныс емес оқыту түрі болды. Бірақ әртүрлі әлеуметтік-экономикалық және эпидемиологиялық өзгерістерге байланысты қажет және сұранысқа ие. Айта кету керек, қазіргі уақытта оқушылардың онлайн оқытуға дайындығы мен қабілеті нашар зерттелген: оқушылар қандай қиындықтарға тап болады, онлайн оқыту процесінде мұғалімнің рөлі қандай және негізінен қашықтықтан оқыту оқушылардың психоэмоционалды жағдайына қалай әсер етеді?

Бұл зерттеудің мақсаты онлайн оқытудың оқушылардың психоэмоционалды жағдайына әсерін зерттеу және бағалау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: зерттеуге қатысты психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау және синтездеу, математикалық статистика әдістері.

Онлайн оқытудың оқушылардың психоэмоционалды жағдайына әсерін бағалау үшін біз 20 сұрақтан тұратын сауалнаманы әзірледік. Анкета түрінде сауалнама жүргізуден, алынған нәтижелерді талдаудан тұратын зерттеу жүргіздік. Сауалнама сияқты зерттеу әдісін таңдау критерийлері нәтижелерді пайдалану мен өңдеудің қарапайымдылығы мен қол жетімділігі болды. Сауалнамалық парақтарды өңдеу тандалған зерттеу әдісінің дұрыстығын, сенімділігі мен объективтілігін растады.

Сауалнамаға жаңа коронавирустық инфекциясына және елдегі әлеуметтік жағдайға байланысты 2021-2022 оқу жылының 2-тоқсанында қашықтықтан оқитын 10 жастан 13 жасқа дейінгі әртүрлі жалпы білім беру ұйымдарының оқушылары 120 респондент қатысты. Респонденттер – Қазақстан республикасының әр түрлі аймақтарының тұрғындары. Сауалнама электронды түрде жүргізілді, сауалнама әлеуметтік желі арқылы таратылды.

Сауалнама сұрақтары 3 блоктан құралды: оқу жүктемесі, әлеуметтік коммуникация, жалпы жағдай және көңіл-күй.

Қашықтықтан оқыту кезеңінде оқытуды ұйымдастырудың қандай нысандары пайдаланылды деген сұраққа респонденттердің 76,7%-ы оқытушылар ұсынылған материалдар (дәрістер, презентациялар, бейнесабақтар) бойынша, яғни педагогпен тікелей өзара іс-қимылсыз өз бетінше жұмыс ұйымдастырды деп жауап берді; респонденттердің 56,7 %-ы сабақтар онлайн мектеп, zoom сияқты вебинарлар мен конференцияларға арналған платформаларда онлайн режимінде өткенін көрсетті. Осы нәтижелерге сүйене отырып, онлайн оқыту көбінесе оқушылардың өзіндік жұмысына негізделген деп айтуға болады.

Әрине, қазіргі мектептегі мұғалімнің рөлі өзгеруде, ал мұғалім енді дайын білімді беруші ғана емес, ол – тәрбиеші, ұйымдастырушы, модератор, кеңесші [3].

Іс жүзінде, онлайн оқыту процесінде оқушылардың көпшілігі жана материалды өз бетінше оқуға мәжбүр болды, және бұл оқу процесінде, мұғалімдер арнайы ұйымдастырмаған және кеңес берумен бірге жүрмеген.

Жұмыстың бұл түрі оқушылар үшін белгілі бір қиындықтар туғызды: респонденттердің 60,8 %-ы мұғаліммен қарым-қатынас жеткіліксіз деп жауап берді (түсініксіз материалды нақтылау қиын болды); 50,8 %-ы оқуға және демалуға уақытты өз бетінше бөлу қиынға соқты; 45,8 %-ы тапсырманы орындауды кейінірек кейінге қалдырғанын мойындады; Респонденттердің 26 %-ы мұғалім белгілеген мерзімде тапсырмаларды орындамағандарын атап өтті.

Онлайн оқытудың жалпы кемшіліктерінің арасында оқушылар интернеттің техникалық проблемаларын (40 %), сондай-ақ үй жағдайында оқу іс-әрекетіне (38,3 %) көңіл бөлудің қиындығын атап өтті. Сонымен қатар, респонденттердің 65 %-ы үй тапсырмаларын орындаудың жалпы ұзақтығы артқанын, бұл физикалық белсенділіктің төмендеуіне және таза ауада серуендеу санына әсер еткенін атап өтті. Сондай-ақ, респонденттердің 41 %-ы дәстүрлі оқытумен салыстырғанда назардың көп еместігін атап өтті, 56 %-ы күндізгі байланыстың болмауына байланысты материалды есте сақтау әлдеқайда қиын болғанын атап өтті.

Оқушылардың психологиялық жайы туралы пікірлері екіге бөлінді: 40 %-ы мектепке барғаннан гөрі өздерін үйде жақсы сезінетіндерін айтты; респонденттердің 39%-ы үйде қатты шаршадық десе; респонденттердің 21 %-ы ештеңе өзгермегенін атап өтті. Барлық тапсырмаларды сапалы және белгіленген мерзімде орындаған оқушылар дәстүрлі оқытумен салыстырғанда онлайн оқытуда қатты шаршады, өйткені көп уақытын компьютерде немесе телефонда өткізді.

Құрдастарымен байланыс туралы сұраққа респонденттердің 61,7%-ы сыныптастарымен нақты қарым-қатынас, тікелей байланыс жоқ деп жауап берді; 38,3%-ы әлеуметтік желілер арқылы жеткілікті байланыс болғанын түсіндірді. Сонымен қатар, қашықтықтан оқыту кезінде 35% көңіл-күй әдеттегіден нашар болды: «депрессиялық», «қорқынышты»; 34,2% көңіл-күй әдеттегіден жақсы деген пікір білдірді, ал респонденттердің қалған бөлігі ерекше өзгерістер болмағанын атап өтті.

Эмоционалды қауіпсіз білім беру ортасы жағымды эмоцияларды барынша арттыруға және жағымсыздарды азайтуға мүмкіндік беруі керек. Ұзақ мерзімді теріс эмоциялар бала үшін, өте қауіпті, себебі теріс эмоциялар дененің физиологиясын өзгертеді, бұл кешіктірілген әсерге ие болуы мүмкін. Оқушының бала кездегі қорқынышы уақыт өте келе, есейгенде, ересек адамның психосоматикалық бұзылыстарына айналуы әбден мүмкін. Мұның бәрі оқушының психоэмоционалды жағдайларын оңтайландыру мәселесін өте өзекті етеді [4].

Мектеп – бұл білім алатын орын, сонымен қатар әлеуметтік өмірдің орталығы, оқушыларға құрдастарымен қарым-қатынас жасау мүмкіндігін ұсынады, бұл олар үшін өздерін білдіру тәсілі. Тұрақты әлеуметтік өзара әрекеттесусіз, оқушылар өздерін қоғамға қажетсіз және жалғыз сезінеді.

Әлеуметтік өзара әрекеттесудің жоқтығынан бөлек, онлайн сабақтардың құрылымы да оқушылардың психоэмоционалды жағдайына теріс әсер етуі мүмкін:

– үйде білім алуға мүмкіндік болмаған кезде (үйдің шулы болуы, жанында басқада адамдардың болуы т.б.), оқушының зейін тұрақсыздығы орын алуы мүмкін;

– кейбір оқушылар үшін басқа адамдармен бейне байланыс арқылы сөйлесу, ынғайсыздық (дискомфорт) тудыруы мүмкін;

– Оқушылар тапсырыманы сәтті аяқтау үшін, мұғалімнен қосымша қолдау алу қиынға соғады;

Сауалнама нәтижелері оқушылардың психикалық ғана емес, сонымен қатар физикалық денсаулығын сақтау мен нығайтудағы мәселелерді анықтады. Жоғарыда айтылғандардың бәрі онлайн оқыту оқушылардың психоэмоционалды жағдайына теріс әсер етеді деп айтуға негіз береді. Зерттеу нәтижелері онлайн оқытуды ұйымдастыру мәселелерін одан әрі зерттеу үшін перспективалар ашады, атап айтқанда педагогикалық жағдайларды әзірлеуге, қашықтықтан оқыту нысандарының, әдістері мен құралдарының тиімділігін негіздеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі / Ахметова Г.К., Караев Ж.А., Мухамбетжанова С.Т. – Алматы: АҚ «ҰБАО «Өрлеу», 2013.

2 Куликова Е.В. Дистанционное обучение как технологическое решение электронно-образовательной среды. // Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий. 2017, № 1 (21). – 108-113 б.

3 Антропова М.В., Манке Г.Г., Кузнецова и др. (2000), «Возрастная динамика работоспособности // Физиология развития ребенка». – М.: УРАО. – 274 с.

4 Чубирко М.И., Пичужкина Н.М., Фуфаева О.А. (1997), «Состояние здоровья детей в учебных заведениях нового типа // Гигиена и санитария». – № 2. – С. 24.

SRSTI 14.35.09

THE PROJECT METHOD AND ITS SIGNIFICANCE IN TEACHING ENGLISH

E.B. Issimova

Master student, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau

Zh.D. Nurzhanova

Scientific supervisor, Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan

The project methodology is obviously focused on an actual, useful outcome that matters to students. The utilization of the project approach is a sign of a teacher's excellent qualifications, innovative teaching strategies, and commitment to student growth. All of these components are necessary for the proper and efficient structuring of students' autonomous work.

Key words: project-based learning, information and communication technologies, project activities, education, teaching speaking, speech.

The search for new pedagogical tools, methodologies, and teaching approaches that lead to more effective foreign language mastering is always ongoing. The project method, or project methodology – words that are synonymous in this work – is one of the most well-known educational tools. The sole distinction between them is the ratio of the general to the specific, which is the project management approach [1].

The project method originated at the beginning of the last century in the USA, it was also called the problem method. The theoretical basis of the project method is the «pragmatic pedagogy» of the American idealist philosopher John Dewey (1859-1952). The conditions for the success of learning according to D. Dewey's theory are difficulties of educational material; cognitive activity of the child; connection of learning with the life experience of the child; organization of learning as an activity (play, work) [2, p. 6-8].

It is safe to say that English language teaching is most successful when students are involved in creative activities. The process of working on projects encourages students to be active, develops their interest in the English language, imagination, creative thinking, independence and other personality qualities. The presence of elements of search activity and creativity creates conditions for mutually enriching communication in both native and foreign languages. This technique allows you to implement not only educational tasks facing a foreign language teacher, but also educational ones.

The project differs from other problematic methods in that, because of specific search, research, and creative activity, students not only solve the problem, but also create a concrete real product that demonstrates the ability and ability to apply the results obtained in practice when creating this product.

In the process of working on a project, students independently (individually or, more often, in small groups), without the help of a teacher or with minimal help, isolate a problem from a problematic situation, dissect it into subtasks, put forward hypotheses for their solutions, investigate sub problems and connections between them, and then return to the main problem and suggest ways to solve it solutions. During the project's defense, a broad discussion of the suggested solutions, resistance, and discussion is presented in English. As a result, project members must be able to articulate their point of view, present counterarguments to opponents, facilitate dialogue, and reach a solution. The project approach enables students to develop autonomous research abilities in a specific field, which will help them to complete more complicated projects in their professional activities.

The categorization given by E.S. Polat, M.Y. Bukharkina, and others is the most comprehensive in Russian pedagogy [3]. Several factors separate the following project kinds in this classification:

1. According to the method dominating the project – research, creative, adventure, gaming, informational, practice-oriented;
2. By the nature of project coordination – with explicit coordination, with hidden coordination;
3. By the nature of contacts – internal (regional), international;
4. According to the number of participants – personal (individual), paired, group;
5. By duration – short-term, medium-term, long-term.

Discussions in English occupy a large place in the project method. The ability to conduct a discussion in the form of a dialogue or a polylogue is a necessary condition for successful collaboration of students on a project in small groups. During the discussion, sociolinguistic and pragmatic competencies are most effectively formed.

These prerequisites for having a debate allow, if slowly, the formation of a certain culture of speech, such as listening to the interlocutor to the finish without interrupting, asking questions, refuting his judgements, or, on the contrary, agreeing with him, elaborating an idea [4].

E.S. Polat is doing a thorough investigation of the use of the project approach in the teaching of a foreign language. She highlights the significance of teaching techniques of speech activity in the process of teaching a foreign language, which functions as a means of intercultural engagement in her work «The method of projects in foreign language classes». E.S. Polat discusses language's intermediate role as a tool of «creating and developing concepts», drawing the following conclusions:

– Each learner must engage in active oral practice in order to develop the skills and abilities of speech activity as well as the requisite degree of linguistic competence.

– The significance of allowing pupils to think, to reason about possible solutions to issues, so that thinking is the center of attention and language works in its direct purpose – the production and expression of these thoughts.

– The requirement to engage pupils in an active cultural discussion so that the language is regarded «as a medium of intercultural connection».

Students learn a variety of talents and communication skills while working on the project. They learn to work with texts (highlight the main idea, search for the necessary information in a foreign text), analyze and summarize information. In the process of creating a project, there is a creative process of generating ideas, as well as direct communication of students with the teacher and with each other in a foreign language. Students learn how to lead a conversation, listen to and hear their interlocutor, and defend their point of view.

School-wide projects must meet the same standards as initiatives undertaken within the context of instruction. One of the most important is the presence of a substantial research challenge that necessitates integrated knowledge, as well as a research hunt for a solution. It is critical that the problem be considered from various perspectives: moral, historical, environmental, political, and so on, as well as from the perspectives of various subjects, so that students have a holistic picture of the problem's relevance, the importance and necessity of its solution, and practical value for students themselves in terms of developing their creative and intellectual abilities.

Implementing foreign language projects as part of a school-wide initiative adds to the examination of a shared topic. Students perform research based on foreign language knowledge as well as involvement in telecommunication projects with native speakers, offering a unique viewpoint to the subject. The opportunity for students to see the real result of their language proficiency allows them to take a fresh look at the subject being studied at school, which can be a sufficient incentive for further or more in-depth study of a foreign language.

In most cases, the entire school is involved in the issues of a school-wide initiative. Students with diverse interests and creative potential collaborate to develop a creative result of their study or practice-oriented activities by interacting closely with creative workshops, circles, and clubs. This is the essence of the personality-oriented approach, as well as the importance of project activities.

The end result of all of the effort is a scientific and practical conference at which the outcomes of the school's project activities are summarized and judgments about the importance of fixing the problem are expressed. It is critical that the pupils comprehend the situation. The practical experience of research work gained by students is crucial, as are the critical thinking abilities developed throughout project activities and the work of a scientific and practical conference.

As a result, we can see that the project method can be one of the most effective ways to form and develop the personality of students who can navigate a massive flow of information, make unconventional decisions, reveal their intellectual,

spiritual, and creative potential, and increase motivation for educational and cognitive activity. Of course, we do not see the project method as the primary determinant of the strategy for teaching foreign languages, arguing that it has displaced other techniques and types of educational activities. The overall notion of learning determines the learning system, which encompasses a wide range of components such as objectives, content, techniques, organizational forms, and learning aids. This system's components are all linked together. The project method is merely one of its components that may be employed successfully at various levels of learning, complementing any other techniques in the context of diversity in foreign language education and allowing to maximize the process of learning foreign languages.

Project activity educates and develops students' independence in expressing themselves because, in the process of group joint activity, they first learn to express their opinion, to hear others, to avoid conflict if their own opinion does not coincide with the opinion of a friend, to find agreement, and to develop a common opinion about what and how to do [5, p. 19-21].

The project method is a complete teaching style that allows you to personalize the learning process and allows students to exercise freedom in planning, organizing, and supervising their activities. The project technique is distinguished by a communicative orientation, active participation of students in educational activities, and their personal responsibility for learning progression [6, p. 71].

The project approach aids in the creation of a creative environment, a calm environment, and settings conducive to personal growth. Furthermore, working on a project in foreign language courses is paired with the development of a strong language basis for students and aids in the development of the capacity to deal with vast volumes of information, which is followed by the acquisition of research skills [6, p. 312].

References

- 1 Vladiko O.A. Project methodology is an effective means of organizing creative and educational activities in a foreign language lesson. – M., 2007. – № 4. – p. 60-63.
- 2 Minyuk Yu.N. The project method as an innovative pedagogical technology // Innovative pedagogical technologies: materials of the International scientific and practical conference of the Scientific Faculty. – Kazan: Buk, 2014. – p. 6-8.
- 3 Polat E.S. Buharkina M.Yu. Moiseev M.V. Petrova A.E. New pedagogical and information technologies in the education system. – M. Akademiya. 2005. – 272 p.
- 4 Kopilova V.V. The methodology of project work in English lessons. – M. 2003. – 185 s.
- 5 Martynova T.M. Using project tasks in English lessons / Foreign languages at school. 1999, №4. – p. 19-21.
- 6 Pobokova O.A. New technologies in language teaching: project work. – Irkutsk, 2003.

ҒТАМР 18.41.07

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА МУЗЫКА ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ

О.С. Нурпейсова

Мұғалім, «№49 ЖББМ» КММ, Семей қ.

Мақалада музыка пәнін жаңартылған білім беру жағдайында оқытудың әдістері қарастырылған. Музыка пәнінде жаңа әдістерді пайдалану арқылы мектептегі сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, мұғалімнің рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми-педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, саналылыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Инновациялық әдістерді баланың білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет болып табылады.

Түйін сөздер: музыка, әдістеме, музыка пәнін оқыту әдістемесі, инновация.

Бүгінгі таңда қоғамымыздың жаңа қарқынмен дамуы, ғылыми-техникалық прогрестердің жетістіктері, еліміздің өркениетті елдер қатарынан көрінуі білім беру жүйесіне де ықпал етпей қойған жоқ. Оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі – сыныптық сабақ жүйесі екені бәрімізге мәлім. Осыған орай, менің тәжірибемде сабақтың қалыптасқан дәстүрлі түрінен басқа, дәстүрлі емес сабақтар түрлері де пайда болуда. Олар көбінесе, оқытудың жаңаша әдістеріне негізделіп құрылуда. Ондағы мақсатым – әрбір сабақтың оқу-тәрбиелік мүмкіншіліктерін ескере отырып, оны жаңа сапалық сатыға көтеру. Оқытудың жаңа инновациялық әдістері мен пәнге байланысты жаңа технологияларды пайдалануға итермелейді.

Педагогика ғылымы мен практикасында уақыт талаптарына сәйкес сабақты өткізудің түрлі жолдары қарастырылып, оны жетілдіруде қыруар ізденістер жүзеге асырылды. Сабақта ұйымдастыруда оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіру, ақыл-ойын дамыту, шығармашылықты өздік ізденіске баулу және т.б. проблемалар бойынша толассыз ғылыми ізденіс жұмыстары жан-жақты жүргізіліп келеді. Атап айтсақ:

Өнер пәні ретінде музыка сабақтарын ұйымдастыру проблемалары жөнінде О.А. Апраксина өз еңбектерінде тұжырымды пайымдаулар жасады.

Оның пікірінше, музыка мектеп пәні ретінде өзге сабақтармен ортақ ұқсастығы бар болуымен қатар, оған мынадай ерекшеліктер де тән:

- 1) Өзге пәндер сияқты музыка сабақтарының құрылымы да психологиялық-педагогикалық белгілі бір қажетті заңдылықтарға сүйенеді;
- 2) Өзге пәндерді оқыту кезеңі сияқты музыка сабақтары, атап айтар болсақ, жалпы дидактикалық принциптерге негізделіп, сол бағытты ұстанады;
- 3) Музыка пәнін оқыту өзге пәндермен және ұйымдастыру формаларымен байланысты болады;
- 4) Ұйымдастыру формаларының әртүрлілігіне қарамастын, музыка сабағы бір тұтастықта болуы тиіс;
- 5) Өзге пәндермен ортақтастығы – онда негізгі оқыту әдістері де қолданылатындығында.

«Инновация» деген ұғым латын тілінде жаңарту, жаңалық, өзгеріс енгізу деген түсінікті білдіреді. Оның мәні – білім беруге және өздігінен білім алуға негізделген қабілетті дамытады. Қазіргі таңда оқушы – ақпаратпен қаруланған, жан-жақты дамыған тұлға. Оның білімдік қабілеттерін дамыту үшін біздер, мұғалімдер жан-жақты қаруланған болуымыз керек. Осы бағыттарда мектептерде музыкадан теориялық және тәжірибелік білім беру жүйесінен біраз тәжірибелер жинақталған, солай бола тұрса да, музыка сабағын жүйелі оқыту, әсіресе қазақ мектептерінде ұлттық бай музыкалық мұрамызды молынан пайдаланудың жолдары әлі де көрсетіле берсе артық етпейді. Басты міндет – оқыту мен тәрбиелеу. Өз пікірінде көрнекті педагог В. Сухомлинский «Өнер – өнегелі, ақылды адамдарды тәрбиелейтін құрал» деп тәрбие үрдісінде өнерге аса көңіл аудару қажеттілігін қысқа да түсінікті түрде атап көрсетті. Сырлы да сазды әуендерді бүгінгі күн әуендерімен, классикалық музыкамен ұштастыра, шығармашылықпен тақырыпты аша түсіп, оқушыларды музыка әлеміне қызықтыра білу музыка мұғалімінің өз ісінде шеберлігін талап етеді. Оқуға ынтасы барды да, ынтасыздарды да, тәртіптілер мен тәртіпсіздерді де музыка әлеміне қызықтырып, оқушылардың рухани бейнесі, танымын қалыптастыра отырып, қоғамның саналы азаматы етіп шығару – ұстаздардың басты мақсаты.

Бүгінгі күні инновациялық әдістермен оқытуды қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, құзыреттілігін қалыптастыру, тарихи объективизмді ұстана отырып шынайы дерек көздерінен мәліметтерді жинақтау ең негізгі мақсат болып айқындалады.

Музыка пәнінде жаңа әдістерді пайдалану арқылы мектептегі сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, мұғалімнің рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми-педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, саналылыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Инновациялық әдістерді баланың білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет болып табылады.

Осындай жолмен қалыптасқан білім мен біліктіліктің танымдық маңызы да зор болады. Мен осы бағыттарда сабақты түрлендіруде ақпараттық

технологияларды пайдалана отырып сабақты жаңаша түрде ұйымдастыруды жүзеге асырып келемін. Мысалы: Интерактивтік тақтамен жұмыс, мультимедиялық көрініспен, жаңаша тапсырмалар арқылы сабақты түрлендіре отырып өткізуді дәстүрге айналдырдым. Жас ұрпаққа эстетикалық тәрбие беріп, олардың бойына туған өлкесіне, халқына деген адамгершілік пен сүйіспеншілік сезімдерін сіңіруде ұлттық музыка мәдениетінің алатын орны ерекше екендігі белгілі. Халқымыздың осы мақсатын қайта жандандыру мақсатында балаларды қабілетіне қарай жыраулық өнерге, терме айтуға, шешендікке, тапқырлыққа, айтыс өнеріне үйретуде музыка пәнінің алатын орны орасан зор. Олай болса, оқытумен тәрбиелеудің әдіс-тәсілдерін, жаңашыл педагогтардың тапқан әдістемелерін біліп қана қою жеткіліксіз, оны әркім өз мүмкіндігінше күнделікті сабақта пайдалану қажет. Сонда ғана сабақ нәтижелі болып білім сапасы арттады.

Музыка пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда негізінен оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы керек. Дегенмен де оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, музыкаға деген қызығушылығын арттыру жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру үшін сабақта тақырыпқа байланысты музыка түрлерінің шығу тарихы, музыка түрлері дамыған елдерде, музыканың әр саласындағы белгілі композиторлар өмірімен, Қазақстандағы, әлем елдеріндегі композиторлар мен музыка жұлдыздары, тағы да басқа музыка туралы толық мәліметтер беріп отыру – мақсат. Сонымен бірге оқушыларға бұқаралық ақпарат құралдары, журналдардың, тағы басқа, әлем елдеріндегі атақты композиторлар және мәдени жаңалықтарға шолу жасап отыру қажет. Осы тұрғыда оқушылар атақты композиторлардың жетістіктерге жетудегі еңбектерімен таныса отырып, өздері де сабақта әр тапсырманы белсенділікпен орындауға дағдыланады.

Оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігі артқасын сабақта білім сапасының артатыны сөзсіз. Ұлы неміс педагогы А. Дейстербергтің «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойға үйретеді» – деген-ді. Сондықтан да оқушы белсенділігін арттырып, білім сапасын көтеретін, ойлауға үйрететін ол – жаңа инновациялық әдіс-тәсілдері болып табылады. Барлық оқушы өз қызметін ең төменгі жеңіл тапсырмаларды орындаудан бастайды да, оларды міндетті түрде толық орындап болғаннан кейін ғана, келесі күрделі деңгейдегі тапсырмаларды орындауға көшіп отырады. Бұл оқушылар арасында бәсекелестіктің және әр оқушының өз қабілетіне, қызметіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасайды. Өтілетін тақырыптарға байланысты қызықты сергіту ойындарын ойнатудың да сабақ сапасын арттыруға ықпалы көп.

Осы технологияның шығармашылық бөлігін басшылыққа ала отырып ой толғау жасауға болады. (мыс: музыка сабағында сабақты ойын түрінде ұйымдастыру керек) осы арқылы оқушылардың биімділігін арттыруға болады.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

- 1 Абдуллин Э.Б. Теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе: пособие для учителя. – М., 1983. – С. 260.
- 2 Абдуллин Э.Б. Николаева Е.В. Теория музыкального образования: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М., 2004. – С. 150.
- 3 Абдуллин Э.Б. Методический анализ проблем музыкальной педагогики в системе высшего педагогического образования. – М., 1999. – С. 201.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар Гуманитарные науки Humanities

Issabayeva M.K. The concept of «soft power» in Kazakhstan	4
Аязбаева Ә. «Құтты білік» дастанының тәрбиелік мәні	7
Gabdesheva A.E., Sissekeshova A.S. Communicative competence in english language teaching	11
Қажакпар А.Е. Ақмола облысындағы XX ғ. аяғы мен XXI ғ. бірінші ширегіндегі археологиялық зерттеу экспедициясының қызметі	14
Ұлықбекова Т.Ж. Дискурс: мәдениетаралық диалог және әлеуметтік-коммуникативтік арақатынас	19
Жетекова Г.Ж. Жазушы Т. Әбдіков шығармаларының тақырыптық болмысы	24
Сейткасымов А.А., Шытырымбекова Ж.Ө. Қазақ халқының тарихындағы XX ғасырдың 20-50 жылдардағы қасіретті жылдары	31
Сайлаубекұлы А. Қазіргі әлемдік саяси процестерді реттеудегі «үлкен сегіздіктің» рөлі	34
Мірсәді Ж.А. Музарт тобының өнердегі имиджінің қалыптасуы: бастауы, кезеңдері	38
Ибраева Д.С., Ван П. Специфика и модификации жанра автобиографической прозы	43
Artykova A., Zhusubalina Zh.M. Difficulties in literary translation	50
Демьянов В.Г., Кашкынбек А.Ж. Меры по реализации языковой политики в Казахстане	55

Әлеуметтік ғылымдар және экономика Социальные науки и экономика Social sciences and economics

Tynysbay D., Serbin V.V. Development of data of a system for fitting clothes and accessories using augmented reality	62
Рахимғалиев Б.К., Рахимғалиева Д.К. Бизнес-модель ұғымы және оның кәсіпті дамытудағы рөлі	68
Баймағанбетов С.Т., Абдулла Ж.Б. Жаһандану процесіндегі тікелей шетелдік инвестициялардың рөлі және оның Қазақстан экономикасына әсері	72

Жупарбеков А.Б. Оценка деятельности персонала в государственных и квазигосударственных организациях Республики Казахстан	79
Ермек Г.А., Курманкулова Н.Ж. Эффективный маркетинг как метод борьбы с «инфоцыганами»	84

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Алимкулова А.С., Кайшатаева А.К. Коммерциялық үй-жайларды жалдау шартының пайда болу мен қалыптасуының тарихи-құқықтық қырлары	89
Тайшықов Ж.Х. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі прокуратура органдары	94

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Плешанов И.М. Исследование оксифторидных стекол с молекулярными кластерами серебра и ионами самария для применения в волоконно-оптических датчиках	101
---	-----

Өнертану салалары
Отрасли искусствоведения
Branches of art criticism

Мадиганов Г.М. Заттық-кеңістік ортадағы киізден жасалған бұйымдардың рөлі	107
Отаров М.Т. Майлы бояу техникасында натюрморт жазу әдістемесі	115
Запорожских Н.А. Процесс обучения дирижера – хормейстера в условиях современного образования	120
Алимжанова А.С., Амиржанова Г.Қ. Қазақ халқының қолөнер бұйымдарын жасау маңыздылығы	124
Қалдыбаева К.М. Домбыра үйренудегі психологиялық-педагогикалық әдістемелік қағидалар	127

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Алибекқызы К. VLC технологиялары негізіндегі деректерді таратуының беріктілігінің парадигмасы	134
--	-----

Кыдыралина Л.М., Орынбаев Б.Н., Абзалбек Б.А. ARDUINO роботтарын мектеп қабырғасынан бастап оқытудың маңыздылығы	146
Әкім А., Еркебек Б., Канин Д., Колоханов Н., Паншаева Н., Сәрсенбек А. Развитие навыков анализа и отбора данных на уроках информатики через использование различных методических инструментов	150
Кыдыралина Л.М., Орынбаев Б.Н., Болатбекқызы Ш. WORLD ROBOT OLYMPIAD (WRO) олимпиадаларында еліміздегі орта мектеп оқушыларының қазіргі жағдайы және саралап оқыту әдісі	155

Педагогика және білім беру Педагогика и образование Field of pedagogy and education

Meirbekov A.K., Burayeva Zh.B. An ideal model of a future teacher with developed communicative skills	160
Балтабай А.Б., Нышанова С.Т. Ағылшын тілдік мәдениетінде «бала» ұғымын білдірудің лингвистикалық құралдары	163
Маукаева А.К. Ағылшын тілін оқытуда «4К» моделінің тиімділігі	167
Жунусбекова Т.Т., Турлыбекова Г.К. Биология сабақтарында оқушылардың жобалық жұмысын ұйымдастыру тиімділігі	171
Шайбек А.Ж., Зекенова А.З. Биологияда CLIL технологияны қолдану	175
Серікова Д.Н., Оспанова Ж.Қ., Мырзабаев А.Б. Биологияны оқыту әдістемесінде мнемоникалық технологияларды қолдану	182
Сапабекова Д.О. Білім алушылардың экологиялық мәдениеттерін қалыптастыру маңыздылығы	187
Толқынбаева Ә.К. География пәнін оқытуда STEM-білім беруді пайдалану	191
Заманбекова А.З., Абильмажинова А. Қазақ қызы тәрбиесіндегі мәселелер мен оларды шешу жолдары	200
Мусайпова Ш.К. Қазіргі білім беру жүйесіндегі педагогикалық үдерістер	206
Каппас А.Ж. Лингвокультурологический аспект в преподавании английского языка	210
Абдрахманова П.Т. Мектепті тиімді басқарудың стратегиясы – көшбасшылық	217
Шайрахметова Ә.Ғ. Музыка мұғалімінің педагогикалық кәсіби дайындығының теориялық негіздері	222
Өмірзақ А.Қ. Оқушыларға экологиялық тәрбие беру арқылы ойлау қабілеттерін қалыптастыру	226
Толқынбаева Ә.К. Оқушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастыру негіздері	231
Кашкин С.А., Абильдинова Г.М. Онлайн оқытудың оқушылардың психоэмоционалды жағдайына әсері	237

Issimova E.B., Nurzhanova Zh.D. The project method and its significance in teaching english	241
Нурпейсова О.С. Жаңартылған білім беру жағдайында музыка пәнін оқытудағы мұғалімнің рөлі	245

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«The scientific potential of contemporary youth – 2022»
29-30 September 2022
Astana, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 30.09.2022
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15253

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf. com

Ескертпелер үшін